

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE V. 2

Poul Enemark: Om problemer vedrørende friserhandelen

Knud Prange: Kongevalgene i 1320 og 1326

Aksel Lassen: Befolkningsudviklingen i Danmark 1660-1769

L. B. Bolt-Jørgensen: En geledofficers betragtninger

Anmeldelser og litteraturnyt

Omslagets side 3: En prisopgave

1960

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 15,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Carl Blochs Gade 28,
Århus.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), bibliotekar Poul Enemark, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, lektor Peter Jeppesen, universitetslektor, mag. art. Erik Reske-Nielsen (kasserer) og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

Bogladepriis for Ny række, V. bind, hæfte 2: 16,50 kr.

OM PROBLEMER VEDRØRENDE FRISERHANDELEN

Af Poul Enemark

Handelsudvekslingen mellem Norden og Vesteuropa i tidlig middelalder er så at sige ikke behandlet fra dansk side. Bibliotekar, cand. mag. Poul Enemark giver i det følgende en oversigt over den tyske, hollandske og svenske litteratur på dette felt samt denne litteraturs problemstillinger. Hertil knyttes en status over forskningens hovedresultater. Den frisiske handels glanstid ligger i det 9. årh.; man kender da frisernes handelsveje og de varer, som deres transit-handel bygger på. Spørgsmålet om denne handel før ca. 800 volder større vanskelighed; det må besvares på grundlag af arkæologiske fund. Disse kan godtgøre handelens gradvise udbredelse i Vest- og Nordeuropa allerede i 7. og især i 8. århundrede, men beviser dog ikke, hvilken rolle friserne har spillet. Tilbagegangen begynder med handelscentret Dorestads forsvinden og er bl.a. søgt forklaret ved, at den nordiske ekspansion i øst og vest fra denne tid skulle have bevirket, at den frisiske transithandel blev skubbet til side.

I tidlig middelalder bød de sejlbare floder de bedste forbindelsesveje, og navnlig ad floderne Rhinen, Maas og Schelde foregik en livlig handel mellem det vesttyske indland og kystområderne. Fra flodernes udløb var sejladsforbindelsen kort og bekvem til England, og gennem vadehavet kunne mindre kystfartøjer uden væsentlige hindringer af storm og strøm få kontakt med de nordlige kyster af Nordsøen. Ad disse veje gik allerede i romertiden handelsruterne til Britannien og det nordlige Germanien. I 7.-10. årh. er handelen langs disse veje navnlig formidlet af den frisiske fisker- og skipperbefolkning, der beboede kystområdet og marskøerne ved flodernes udmunding i Nordsøen, således at hele områdets samhandel i litteraturen tidligt har fået betegnelsen »Friserhandel«. Berettigelsen af dette navn kan vel med god grund betvivles, eftersom der ikke kan siges noget sikkert om, hvor enerådende de frisiske købmænd har været i formidlingen af samhandelen inden for dette større område. Dette spørgsmål trænger sig endnu mere på og forbliver stadig ubesvaret, om man følger den nordlige handelsvej langs Jyllands vestkyst til Syd- og Sydvestnorge eller over Jyllands rod langs Ejder, Trene og Slien til Østersøen, der åbnede nye sejladsforbindelser til Gotland, Birka og de baltiske kyster. Uanset, hvad man vil kalde emnet, er denne handelsudveksling mellem Norden og Vesteuropa i tidlig middelalder så at sige ikke behandlet fra dansk side. Da der desuagtet foreligger en fyl-

dig litteratur herom, navnlig af tyske, nederlandske og svenske forskere, og emnet har frembudt adskillige problemer, diskussioner og hypoteser, skal her forsøges givet en lille oversigt over nogle af de resultater, forskningen efterhånden er nået frem til, og en del af de spørgsmål, der endnu foreligger uløste. Der er navnlig lagt vægt på den del af handelsudvekslingen, der direkte eller indirekte berører forbindelserne med Norden.

NOGLE HOVEDTRÆK AF FORSKNINGEN

»Diese Kleriker, die bald in schwülstigen Versen das Lob der Machthaber singen, bald, wo sie es ungestraft tun können, ihrem Hass gegen die Barbaren die Zügel schiessen lassen, haben meist weder Interesse noch Anlass, über Verkehr und Handel zu berichten; wir müssen froh sein, wenn sie uns bei Schilderung der Wundertaten eines Heiligen zufällig eine einschlägige Bemerkung überliefern«. Således karakteriserer Vogel de skriftlige kilder, der står til handelshistorikerens disposition, når han beskæftiger sig med den tidlige middelalder¹). Først efter, at disse middelalderlige kilder ved udgivelse var gjort lettere tilgængelige, kunne der blive mulighed for af de spredte brokker at samle et helhedsbillede om frisisk handel i tidlig middelalder. Af afgørende betydning blev derfor navnlig udgivelsen af *Monumenta Germaniae historica* (MG), hvis første bind af *Scriptores in folioudgaven* (SS) udkom i 1826. Mange kilder kom iøvrigt i den lille skoleudgave i oktav *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Scr. rer. Germ.), der begyndte i 1840. Love og diplomer kom i særlige rækker *Leges* (LL) fra 1835 og *Diplomata* (DD) fra 1872. Kilderne kan dels give oplysninger, der kan stedfæste det frisiske område og karakterisere de frisiske byagtige bebyggelser, dels nogenlunde tidsfæste friserens optræden i mere eller mindre åbenbar handelsøjemed på forskellige lokaliteter. For handelsforbindelsen med Norden har navnlig Rimberts Ansgarbiografi haft betydning²). I færre tilfælde omtales varehandelen. Beda nævner en frisisk slaveopkøber³), Ermoldus Nigellus skriver om opkøb af vin i Elsass⁴), men navnlig klædehandelen er ofte berørt. Et af de vigtige kildesteder er en St. Gallenmunks beretning om Karl den Store⁵). Enkelte gange omtales friserne i diplomer, vigtigst er markedsprivilegiet fra St. Denis 753⁶). Af vidtrækkende betydning for friserforskningen blev iøvrigt Richthofens udgivelse af *Lex Frisionum* i 1863⁷).

¹) Citat fra Vogel: *Geschichte der deutschen Seeschiffahrt* (litteraturlisten 190) p. 71.

²) Rimbart: *Vita S. Anskarii episcopi Hammaburgensis* (litteraturlisten 18).

³) Beda: *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (litteraturlisten 12).

⁴) Ermoldus Nigellus: *Carmina in laudem Pippini regis* (litteraturlisten 13).

⁵) Notker von S. Gallen (*Monachus Sangallensis*): *De gestis Karoli Magni libri II* (litteraturlisten 17).

⁶) Litteraturlisten 16.

⁷) Litteraturlisten 14.

På baggrund af Gustav Schmollers systemfaste *Sozialwirtschaftstheorien* voksede interessen for økonomisk historie navnlig i Tyskland efter midten af 19. årh. Under indtryk heraf udgav tyroleren Inama-Sternegg i 1879 første bind af sin store »Deutsche Wirtschaftsgeschichte« (indtil slutningen af karolingertiden), hvori Frisland betragtedes i en større tysk helhed⁸⁾. Dette *empiriske* arbejde bragte meget nyt stof, men *Grundherrschaftstheorien* er noget overdimensioneret, og de enkelte landskabers og folkestammers særegenskaber kommer ikke tilstrækkeligt til sin ret. Derimod kommer karakteristikken af de enkelte stammer klart til orde i Freiherr v. Richthofens store værk om frisisk retshistorie, der kom i 1880'erne⁹⁾. Det gav et sikkert grundlag for afgrænsning af det frisiske område og fik stor betydning for den følgende tids friserstudier, hvilket allerede spores i den første enkeltundersøgelse over friserhandelen på grundlag af de udgivne kilder, som bragtes 1899 af Klumker¹⁰⁾. Han fremhævede Dorestad, Utrecht og Tiel, påviste Rhin- og Englandshandelen og hævdede, at det frisiske klæde for de finere sorters vedkommende var af engelsk oprindelse, imens de tidligere forskere, bl. a. Dirks, havde forestillet sig et frisisk tekstilindustriecentrum i Frankerriget¹¹⁾. Schulte antog året efter, at friserne havde deltaget i handelen med Italien¹²⁾. På dette grundlag gav Arup i sin disputats den første korte fremstilling af friserhandelen på dansk¹³⁾. Men da havde protesterne mod Klumker allerede meldt sig. I 1906 hævdede Häpke, at friserens klæde var af flandersk oprindelse, som allerede Schulte havde formodet¹⁴⁾, medens Wilkens ville fastholde, at produktionen lå i Frisland¹⁵⁾. I sin artikel »Draps de Friese ou draps de Flandre?« 1909 gik Pirenne ind for Häpkens synspunkt¹⁶⁾, medens Swart i sin frisiske agrarhistorie gav Wilkens tilslutning¹⁷⁾. Heyne mente at have konstateret klædefabrikation i hele området, og Kober fandt engelsk og flandersk produktion mest sandsynlig¹⁸⁾. Det betydningsfulde ved debatten var, at mange nye kildesteder blev fremdraget, og kendskabet til friserhandelen og dens omfang blev stærkt udvidet. Navnlig Wilkens' og Swarts behandlinger var på hver sit område meget

8) Litteraturlisten 43.

9) Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte (59).

10) Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen und sein Verhältnis z. Weberei jener Zeit (141).

11) Geschiedkundig onderzoek van den Koophandel der Friezen van de vroegste tijden tot aan den dood van Karel den Grooten (48).

12) Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausnahme von Venedig (85).

13) Studier i engelsk og tysk Handels Historie 1350-1850 (40).

14) Die Herkunft der friesischen Gewebe (138) og A. Schulte: Geschichte d. mittelalt. Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien (85).

15) Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter (54).

16) Litteraturlisten 143.

17) Zur friesischen Agrargeschichte (60).

18) M. Heyne: Deutsche Hausaltertümer III (136) og Das altdeutsche Handwerk (137). E. Kober: Die Anfänge der deutschen Wollweberei (142).

detaillerede og grundige. Wilkens drog i højere grad sejladsmulighederne frem i søgelyset, hvilket videreførtes af Vogel¹⁹). I sin bog om normannerne og Frankerriget 1906 er han nøje gået ind på de politiske forhold i perioden og søger at tolke vikingetiden ud fra handelsvejene og handelens hele karakter²⁰). Handelsvejene i Norden var allerede grundigt belyst 2 år tidligere af Bugge, der stærkt betonedede den nordiske indsats i handelen, og hvis iagttagelser Vogel kunne bygge på²¹). En nøjere sammenhæng mellem handelshistorie og politisk historie fremtræder også hos Poelman, som bl. a. beskæftiger sig med den betydning, frankernes kampe og erobringen af Frisland kan have haft for friserens handel²²). Poelmans, Vogels og til dels allerede Bloks værker giver en mere detaljeret historisk fremstilling end tidligere²³). Samtidig begyndte man at rette opmærksomheden mod enkelte lokaliteter for at bedømme deres betydning for handelen. Dette skete delvis i tilknytning til de arkæologiske udgravninger. Allerede i 1899 fremkom Marie de Man med en behandling af Domburg på Walcheren²⁴), og i 1907 fulgte Kieselbachs bedømmelse af Slesvigs rolle som formidler af handelen mellem Nordsø og Østersø og Fengers studie over kildernes overfartsby til England, Quentowik²⁵). Allerede i 1897 havde Sophus Müller i sit værk om »Vor Oldtid« imidlertid fremsat den antagelse, at Hedeby skulle have ligget inden for halvkreds anlægget ved Haddeby nor. Længe tvivlede forskningen på denne hypotese, men fra århundredskiftet kom der dog fart i gravningerne inden for halvkreds anlægget, og de blev fortsat til 1915. Alle de vundne resultater gjorde Vogel brug af i sin udførlige og instruktive oversigt over friserens indsats i handel og skibsfart i tidlig middelalder i »Geschichte der deutschen Seeschiffahrt«, hvis første bind udkom 1915²⁶). Det stort anlagte værk blev aldrig videreført, men danner alligevel en milepæl ikke blot i søfartens, men også i handelens historie. Vogel søgte her at tidsfæste friserhandelens glansperiode til ca. 500–ca. 900 og fastslog, at Nordsøen betegnedes som det frisiske hav. Her fremsatte han ligeledes den dristige formodning, at den hanseatiske kogge skulle have udviklet sig af det frisiske fartøj, et synspunkt, som dog ikke deltes af Hagedorn²⁷).

¹⁹) Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrh. (52). Zur nord- und westeuropäischen Seeschiffahrt im früheren Mittelalter (189). Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190).

²⁰) Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (77).

²¹) A. Bugge: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter (81).

²²) G. A. Poelman: Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merovingische en karolingische tijdperk (50).

²³) P. J. Blok: Geschichte der Niederlande (46).

²⁴) Que sait-on de la plage de Dombourg? (98).

²⁵) A. Kieselbach: Schleswig als Vermittlerin des Handels zwischen Nord- und Ostsee (110) og O. Fenger: Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern (96).

²⁶) Litteraturlisten 190.

²⁷) Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrh. (187).

I 2. årti af dette årh. gik studiet af friserhandelen ind i en ny fase. Atter skyldtes det betragtninger i en videre sammenhæng. I 1912–13 kom Alfons Dopsch' værk om karolingertidens økonomiske udvikling²⁸), og 1918–20 fulgte hans bedømmelse af den forudgående periode, hvori han gør op med den tidligere forsknings skarpe skel mellem den senromerske kejsertids og den tidlige middelalders samfunds- og kulturforhold²⁹). Folkevandringerne havde ikke haft så tilintetgørende betydning, som man før havde troet; på grundlag af de seneste årtiers arkæologiske og lokalhistoriske resultater understreger Dopsch stærkt kontinuiteten i udviklingen. Heri deles hans synspunkter af belgieren Henri Pirenne, men når man frem til karolingertiden, hører enigheden op. Dopsch karakteriserer den som en økonomisk opgangsperiode i forhold til den foregående merovingertid og benægter, at den isolerede gods- og naturaløkonomi skulle præge det økonomiske liv; han finder tværtimod talrige eksempler på et blomstrende handelsliv, der går ud over lokalhandelens snævre rammer. Herimod hævder Pirenne i sine to betydningsfulde artikler 1922 og 1923 i det nystartede »Revue Belge de Philologie et d'Histoire«, at karolingertiden repræsenterer handelslivets lavpunkt, og ser arabernes erobringer langs Middelhavet som årsagen til nedgangen³⁰). Middelhavskulturen, der i oldtiden og merovingertiden havde været en enhed, er efter Pireennes mening nu sprængt i to adskilte og fjendtlige kultursfærer, en arabisk-muhammedansk og en europæisk-kristen, der er uden kontakt med hinanden. Det byzantinske riges sømagt behersker det østlige Middelhav og holder forbindelser derover åbne, hvilket betinger Venedigs blomstrende handel. Det Tyrrenske hav bliver derimod en barriere, som den karolingiske landmilitærmagt ikke kan forcere. Karolingerriket bliver en selvforsynende indlandsstat, hvis handelsmæssige ekspansion må vende sig mod nord og øst, hvilket repræsenteres i friserhandelen, der anerkendes af både Dopsch og Pirenne, af den første som et udslag af den almindelige handelsblomstring, af den sidste som et isoleret udtryk for Frankerrikets begrænsede kontaktmuligheder³¹). En af Dopsch' tilhængere, Paul Kletler bragte hans synspunkter i anvendelse i en detailanalyse over Nordvesttysklands samfærdsel, handel og erhvervsliv i tidlig middelalder, hvorved friserhandelen placeredes i den nye sammenhæng³²). Her træder navnlig samfærdselsnettet frem i en langt mere nuanceret skikkelse end tidligere kendt, omend forfatteren

²⁸) Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit (24).

²⁹) Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen (25).

³⁰) Mahomet et Charlemagne (30). Un contraste économique (31).

³¹) Se iøvrigt H. Pirenne: Les villes du moyen-âge (32), Le mouvement économique et social au moyen-âge du XIe au milieu du XVe siècle (33) og Mahomet et Charlemagne (34), Anne Riising: The fate of Henri Pireennes theses on the consequences of the Islamic expansion. *Classica et Mediaevalia* XIII 1952 p. 87–130.

³²) Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter (83).

måske er tilbøjelig til ofte at generalisere fra få tilfælde. Derimod adværer Kulischer mod at overdimensionere de fåtallige efterretninger om handel i den tidlige middelalder³³). Om orienthandelen hævder Ebersolt imod Pirenne, at et brud mellem Frankerriget og Islam om et sådant har eksisteret, må være indtruffet under den arabiske ekspansion i slutningen af 7. og beg. af 8. årh.³⁴). I slutningen af 8. årh. indledtes diplomatisk forbindelse mellem rigerne, og iøvrigt mener Ebersolt ikke, at et brud kan have berørt handelsforbindelserne. Dopsch' tilhænger, Erna Patzelt hævder, at netop Italiens optagelse i Karolingerriget har befordret dettes handel mod syd³⁵). Hun kunne heri støtte sig til Heyd, som i sit værk om levanthandelen, nyudgivet i 1923, hævder, at forbindelserne mellem Frankrig og Orienten under Karl den Store øgedes væsentligt i forhold til merovingertiden³⁶). En tilbagegang indtræder først under de senere karolinger. Også Sabbe imødegår i sine to artikler om købmandstyperne og orientalske stoffers import i Vesteuropa i karolingertiden Pireennes synspunkter udformet i dennes værk om middelalderens byer³⁷). Støttet til Bugge fremhæver Patzelt iøvrigt vikingernes betydning for en handelsforbindelse mellem Orienten og Frankerriget over Rusland og Norden³⁸), men besynderligt nok har hun hverken benyttet Jacobs gamle værker om arabernes nordisk-baltiske handel fra 1880'erne³⁹) eller Arnes banebrydende værk fra 1914 »La Suède et l'Orient«, som i denne forbindelse måtte blive af central betydning. Heraf lader sig på grundlag af arkæologisk materiale fastslå, at en sådan forbindelse i det mindste ikke kan have fundet sted før 800⁴⁰).

Opmærksomheden må nu samle sig om Birka, og herom forelå allerede en fyldig litteratur i 1932, da Patzelt udkastede sin hypotese. I 1909 havde Stjerna fremsat den teori, at her var tale om et frisisk handelsfaktori, hvilket dog blev kraftigt gendrevet året efter af H. Schück⁴¹). Imidlertid fortsatte striden over på sprogforskningens område, hvor Elis Wadstein i 1914 formodede, at navnet Birka skulle have udviklet sig af et forøvrigt ukendt frisisk ord, »berek«, og være identisk med frisernes retsenklave⁴²). Dette er dog modbevist af Elias Wessén⁴³), men Wad-

³³) Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters (29).

³⁴) Orient et Occident (27).

³⁵) Die fränkische Kultur und der Islam (84).

³⁶) Geschichte des Levantehandels (82).

³⁷) E. Sabbe: Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles (37). E. Sabbe: L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge (144) og H. Pirenne: Les villes du moyen-âge (32).

³⁸) A. Bugge: Die nordeuropäischen Verkehrswege (81). E. Patzelt: Die fränkische Kultur und der Islam (84).

³⁹) Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter (88). Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern? (89).

⁴⁰) Litteraturlisten 86.

⁴¹) K. Stjerna: Lund och Birka (116) og H. Schück: Birka (118).

⁴²) Birka och bjärkåarätt (177).

⁴³) Birca och bjärkåarätt (178). Till Birca-frågan (179).

stein har i en række mindre fremstillinger beskæftiget sig med frisiske låneord i nordisk og sat dette i forbindelse med historiske efterretninger⁴⁴). Stort set er hans formodninger sammenfattet i den lille bog »Norden och Västευropa i gammal tid« 1925⁴⁵). Selvom han har overvurderet den frisiske betydning og friserens indsats i handelssamkvemet og i det hele nok var for ukritisk i valget af sit materiale, fremtræder dog handelsvejen fra Vesteuropa over Jyllands rod til Hedeby og Birka væsentlig klarere historisk belyst, end tilfældet var før Wadsteins tid. Han fulgte Vogels teori i tidsfæstelsen af friserhandelen fra ca. 500, hvilket han søgte at underbygge historisk. Til belysning af forbindelsen mellem Frisland og Sverige rettedes i 1910 opmærksomheden mod 2 runesten ved Sigtuna fra tiden mellem 1060 og 1075, som omtaler frisiske gildebrødre. Otto von Friesen udledte heraf eksistensen af et frisisk handelsgilde i Sigtuna fra 1000-tallet, og Bugge antydede 1913 muligheden af, at friserne kunne have indført købmandsgildet i Norden⁴⁶). Også fra tysk side behandledes omkr. århundredskiftet indgående købmandsgildets oprindelse⁴⁷).

Debatten i slutningen af 20'erne mellem Lis Jacobsen og Sune Lindqvist om svenskevældet i Hedeby og dets varighed bragte påny denne lokalitet i forskningens centrum⁴⁸), og fra 1930 genoptoges udgravningerne her under ledelse af Schwantes og senere Jankuhn, hvilket af fødte en vældig litteratur, hvoriblandt navnlig skal fremhæves publikationer af de to udgravningsledere, samt Frahm, Scheel og Paulsen⁴⁹). Fra slutningen af 20'erne havde Holwerda foretaget interessante gravninger i Dorestad, som bl. a. fastslog beliggenhed og datering af byens

⁴⁴) Friserne och forntida handelsvägar i Norden (53). Friesische Lehnwörter im Nordischen (78). Frisiska lånord (79).

⁴⁵) Litteraturlisten 66.

⁴⁶) O. von Friesen: Ur Sigtunas äldsta historia. Ett frisiskt handelsgille i Sigtuna på 1000-talet (182) og A. Bugge: Altschwedische Gilden (180).

⁴⁷) A. Doren: Untersuchungen z. Geschichte d. Kaufmannsgilden im Mittelalter (181), Fr. Keutgen: Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung (183), H. v. Loesch: Die Grundlagen der ältesten Kölner Gemeindeverfassung (184), H. v. Loesch: Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jahrh. (185) og W. Stein: Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften (186).

⁴⁸) Lis Jacobsen hævder i »Svenskevældets Fald«, 1929, at Gorm i 930'erne gjorde ende på svenskevældet i Hedeby. S. Lindqvist mener, at dette først omstyrtedes i 990'erne af Svend Tveskæg (Hedebyvældets varaktighed. Namn och Bygd XVII 1929). I 1932 fremsætter Bolin den formodning, at svenskevældet ophørte, da den svenske konge i 934 måtte underkaste sig tysk overherredømme (Svenskvældets fall. Vetenskaps-societetens i Lund årsbok 1932). Oversigt over litteraturen herom findes i Lis Jacobsen & Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter I 1942.

⁴⁹) H. Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (104), samme: Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit (105), samme: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39 (106), samme: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930-39 (107), G. Schwantes: Führer durch Haithabu (111), F. Frahm: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt (101), samme: Grabungen und Forschungen aus der Wikingerzeit der Schleswiger Landenge (102). Hertil knytter sig en betydningsfuld kildepublikation af O. Scheel & P. Paulsen: Quellen z. Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen und nordischen Beziehungen (20).

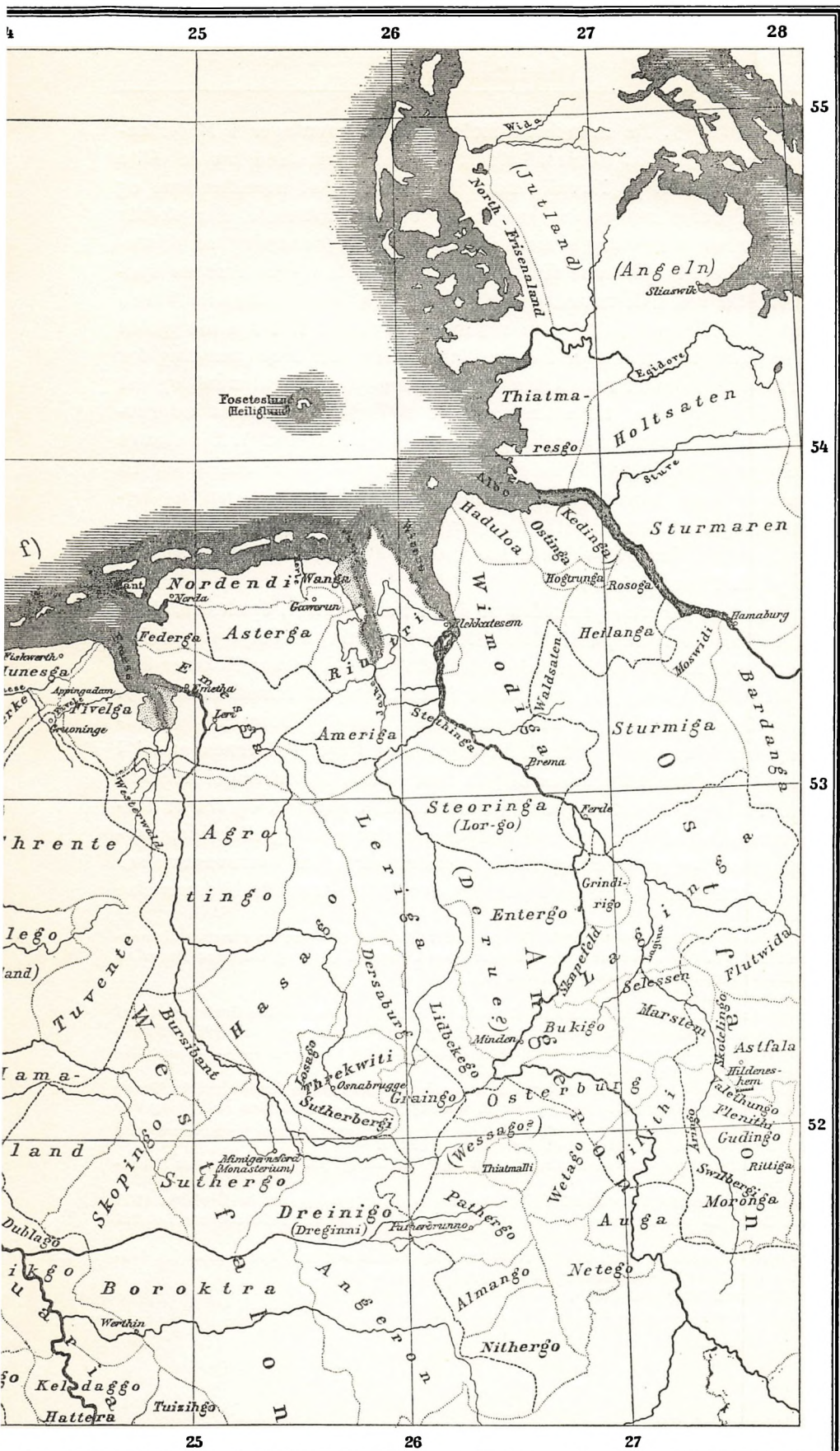
FRIESLAND

im 9. Jahrhundert.

Maßstab 1:1500000.

- Diöcesangrenzen.
- jetzt überfluthetes Land.
- jetzt verlandete Flüsse und Seen.

befæstningsanlæg⁵⁰). De mange arkæologiske udgravninger i Nederlandene blev nyttiggjort af Boeles, hvis 1. udg. af »Friesland tot de elfde eeuw« udkom i 1927⁵¹). Navnlig hans bedømmelse af møntfundene og iagttagelse af deres udbredelse bragte meget nyt materiale, der skabte mulighed for en væsentlig sikrere datering og afgrænsning af friserhandelens virkefelt. I 30'erne fulgte udgravninger langs Østersøens sydkyst af Wollin ved Odermundingen⁵²) og af Wulfstans bekendte Truso i nærheden af Elbing⁵³), der viste sig meget givende. Det samme gjaldt Birger Nermans udgravninger i de baltiske lande, der blev grundlag for hans formodning om et mægtigt svensk østersøvælde imod nord og øst eventuelt i tilknytning til svenskevældet i Hedeby⁵⁴). Hans udgravninger har navnlig koncentreret sig om Grobin i Kurland⁵⁵). De mange udgravninger af tidlig middelalderlige byanlæg gav Vogel anledning til betragtninger over sammenhængen mellem handelsstrukturen og byanlægget⁵⁶), og i 1935 fremsatte han sin bekendte teori om karolinger-tidens wik-anlæg, der overvejende baseredes på mere sæsonpræget handel end på fast bosættelse⁵⁷).

Slutningen af 30'erne prægedes af 4 navne: Rohwer, Jankuhn, Arberman og Bolin, der hver på sit felt tilførte forskningen betydningsfulde landvindinger. I sin kielerdissertation fra 1937 greb Barbara Rohwer tråden op efter Kletler og gav en samlet fremstilling af friserhandelen⁵⁸). Den nyere tids udgravninger af byanlæggene, navnlig Dorestad, er inddraget og handelens art og form betragtedes nøjere. Friserenes andel i byudvikling og gildvæsen søges belyst. Den senere friserhandel koncentreret om Tiel og Utrecht er grundigere behandlet end før, og der er forsøgt en vurdering af årsagerne til nedgangen, der navnlig tilskrives normannertogenes hærgninger og flodløbsændringer efter oversvømmelser ved Dorestad. Samme år udgav Jankuhn den første samlede bedømmelse

⁵⁰) J. H. Holwerda: Dorestad 1925/26 (92), samme: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jh. (93), samme: Opgravingen van Dorestad (94) og samme: Dorestad en onez vroegste middeleeuwen (95).

⁵¹) Litteraturlisten 47.

⁵²) O. Kunkel: Wollin (120), O. Kunkel & K. A. Wilde: Wollin. 5 Jahre Grabungen auf d. Boden d. wikingerzeitlichen Grosssiedlung am Dievenov-Strom 1934-1939/40 (121), samme: Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin: Wollin (122) og K. A. Wilde: Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934 (123).

⁵³) M. Ebert: Truso (124), B. Ehrlich: Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso (125), W. Neugebauer: Die Bedeutung d. wikingischen Gräberfeldes in Elbing für die Wikingerbewegung im Ostseegebiet (126), samme: Das wikingische Gräberfeld von Elbing-Neustädterfeld und d. Lage Trusos (127).

⁵⁴) Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit (91).

⁵⁵) Fynden från Grobin i Lettland (128), Funde und Ausgrabungen in Grobina 1929 (129), Swedish viking colonies on the Baltic (130), Sveriges första storhetstid (131).

⁵⁶) W. Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen u. Staatenbildung in Nordeuropa im früheren Mittelalter (174), samme: Das Emporium Reric (175).

⁵⁷) Wik-Orte und Wikinger (176).

⁵⁸) Der friesische Handel im frühen Mittelalter (51).

af Hedeby's placering i tidlig middelalders handel og politisk historie på grundlag af udgravningerne i et populærvidenskabeligt arbejde »Haitabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit«⁵⁹). Samtidig udkom hans store udgravningsberetning om vikingetidens befæstningsanlæg mellem Slien og Trene, hvori han bringer en oversigt over Hedebyforskningen⁶⁰). Ligeledes i 1937 udgav Holger Arbman den første samlede fremstilling om handelsforbindelser i 9. årh. mellem Sverige og det karolingiske rige, hvori han leverer en udtømmende beskrivelse af de frankiske fund i Norden og drager sammenligninger med fund, der er gjort i det øvrige Nordeuropa⁶¹). Fundene af glas, keramik, våben og smykker placeres i historisk sammenhæng til nøjere datering af forbindelserne, og forskellige stilretninger iagttages i udsmykningen. Fra Arbman's hånd fremhæves i disse år iøvrigt et par populærvidenskabelige arbejder om Birka og »Vikingar i västerled«⁶²). I 1939 udkom Sture Bolins artikel i »Scandia« om Muhammed, Karl den Store og Rurik, hvori han på grundlag af indgående undersøgelser af møntfundene og mønternes metalindhold og ved yderligere inddragelse af arabiske kilder sandsynliggør, at handelssamkvemet mellem Frankeriget og araberne over middelhavsområdet har været en del livligere, end Pirenne antog⁶³). En ganske anselig sølvstrøm synes at være vandret fra Islams asiatiske sølvminer over Frankerigets grænser tillige med krydderier, østerlandske stoffer og andre orientalske kostbarheder. I bytte har muhammedanerne åbenbart modtaget frankiske våben, frisisk klæde og vist navnlig slaver og pelsværk hentet i Norden. Karolingeriget reduceres til et transitland, og friserhandelen fremtræder i nyt perspektiv. Da nordboerne i midten af 9. årh. via de russiske floder fik kontakt med Orientens handelsveje, kunne de direkte afsætte deres pelsværk og slaver til byzantinere og arabere. Sølvstrømmen vandrede nu til Norden og bragte vikingerne i stand til at holde en transithandel mellem Orienten og Vesteuropa i gang over Skandinavien.

1940'erne bragte ingen væsentlige bidrag til belysning af friserhandelen eller handelsforbindelsen mellem Vesteuropa og Norden, men på det arkæologiske område fremkom en række enkeltundersøgelser, der senere lod sig samle til et klarere helhedsbillede (se nedenfor). Derimod fremsatte Peter Jørgensen en ny antagelse om herkomsten af dele af den nordfrisiske befolkning, hvis indvandring til Sønderjylland var behandlet af P. Lauridsen allerede i 1890'erne⁶⁴). Mens den frisiske befolk-

⁵⁹) Litteraturlisten 105.

⁶⁰) Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei u. Treene (104).

⁶¹) Schweden und das karolingische Reich (61).

⁶²) Litteraturlisten 112 og 62.

⁶³) Litteraturlisten 80.

⁶⁴) P. Jørgensen: Über die Herkunft der Nordfriesen (74), P. Lauridsen: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland (75). Jfr. iøvrigt H. Hinz: Zur Herkunft der Nordfriesen (72).

ning i Ejderstedt og marsken stadig må anses for at være indvandret syd-fra, sandsynliggør Jørgensen, navnlig på grundlag af stednavnene, at den frisisktalende befolkning på de store gestøer Sild, Før og Amrum er rester af en nordvestgermansk befolkning, der kan føres tilbage til folkevandringstiden. Kristian Hald påviser ligeledes ud fra stednavnene frisisk deltagelse i nordboernes bosættelse i Danelagen, navnlig i Lincolnshire⁶⁵).

Arbmans og Bolins arbejder videreførtes af Jankuhn i to artikler om handelsvejene i Norden fra 1950 og 1953⁶⁶). Han kunne nu støtte sig til bl. a. Rademachers, Steinhausens og Salins arbejder om frankiske glasvarer⁶⁷), Tischlers, Hussongs og Hübeneres om frankisk keramik⁶⁸) og for mønternes vedkommende arbejder af Belaiew, Le Gentilhomme, Nöbbe, Rasmusson⁶⁹) og navnlig den nye, stærkt udvidede og ajourførte udgave af Boeles værk fra 1927, som kom i 1951⁷⁰). Disse og mange andre arkæologiske resultater fra 40'erne satte Jankuhn i stand til ret nøje at følge handelens trinvis udbredelse mod nord fra slutningen af 7. årh. At friserhandelen skulle kunne føres tilbage til ca. 500, som Vogel og Wadstein havde ment, måtte efter Boeles resultater forlades. På grundlag af 40'ernes indgående undersøgelser af adelsgravene i Vendel og Valsgårde offentliggjort navnlig af Åberg og Greta Arwidsson, sammenholdt med Nermans udgravninger af svenske bopladser på de finsk-baltiske kyster har Jankuhn udkastet den hypotese, at her skulle være tale om indsamlingssteder af slaver og pelsværk, hvilket skulle være baggrunden for den upplandske adels velstand på frankiske glasvarer, som gravene røber⁷¹). Efter 800 iagttager Jankuhn en stærkere

⁶⁵) Danes and Frisians in Lincolnshire (71).

⁶⁶) Sechs Karten zum Handel des 10. Jahrh.s im westlichen Ostseebecken (64). Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter (65).

⁶⁷) Fr. Rademacher: Fränkische Gläser aus d. Rheinland (154), J. Steinhausen: Frühmittelalterliche Glashütten im Trierer Land (156) og E. Salin: Rhin et Orient (155).

⁶⁸) Fr. Tischler: Zur Datierung d. frühmittelalterl. Tonware v. Badorf (153), L. Husson: Herstellungsorte und Datierung der karolingischen Keramik im Rheinland (149), W. Hübener: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9.-12. Jh. (150).

⁶⁹) Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas (157), Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne (158), E. Nöbbe: Münzfunde vom Stadtplatz Haithabu 1905-31 (161), samme: Der karolingische Münzschatz vom Krinkberg (162), N. L. Rasmusson: Kring de västerländska mynten i Birka (163).

⁷⁰) Friesland tot det elfde eeuw (47).

⁷¹) Om Gravfundene i Vendel og Valsgårde findes en righoldig litteratur: H. Stolpe & T. J. Arne: Gravfältet i Vendel. Sthlm. 1912. S. Lindqvist: Vendelkulturens ålder och ursprung. Sthlm. 1926. Samme: Vendel-time finds from Valsgårde in the neighbourhood of Old-Uppsala. Acta Archaeologica III 1932. G. Arwidsson: Some glass vessels from the boat-grave cemetery at Valsgårde. Acta Archaeologica III 1932. Samme: Vendelstille. Glas und Email. Upps.-Sthlm. 1942. Samme: Die Gräberfunde von Valsgårde VI 1942. N. Åberg: Vendeltida förbindelser med fastlandsgermanska och insulära kretsar. Fornvännen XLIII 1948. Samme: Vendelgravarna och Uppsala högar i deras historiska miljö. Fornvännen XLIV 1949. Samme: Den historiska relationen mellan folkvandringstiden och Vendeltiden. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar LXXXII 1953.

koncentration af fundene om Birka og Hedeby, og han tilslutter sig for disse anlægs vedkommende Vogels wik-teori⁷²), som i 1950 var stadfæstet i et værk af Rörig om Magdeburgs oprindelse⁷³). I det hele taget videreførtes Vogels arbejder om den tidlige middelalders købmandsbebyggelse af en række forskere navnlig Ganshof, Rörig, Ennen og Planitz⁷⁴). Sidstnævnte tolkede karolingernes og ottonernes wik-anlæg som rene købmandskolonier af fjernhandelskøbmænd som regel anlagt i nær tilknytning til en kongelig borg og med en lokal embedsmand, wik-greven, til at opkræve visse handelsafgifter til kongen. Endelig påviser Jankuhn, hvorledes de ændrede handelsveje fra midten af 9. årh. flytter tyngdepunktet fra Birka østpå for til slut at gå den forbi. Heri ser han årsagen til, at byen ikke genopbyggedes efter ødelæggelsen ca. 975.

I de senere årtiers forskning har de arkæologiske fund spillet en væsentligere rolle end de fåtallige skriftlige efterretninger, og interessen har som følge heraf koncentreret sig mere om handelsforbindelserne og handelsvejene, mindre om friserens andel deri. I takt hermed er fundmateriale, der nøje lader sig datere som f. eks. glas, våben og keramik tillige med mønterne, trådt mere i forgrunden i sammenligning med vigtige, men ret forgængelige varer som klæde, vin, salt osv. Dog har i de sidste årtier ret grundige undersøgelser været viet pelshandelen⁷⁵). Handelsforbindelsen med Norden indtager i den nyeste forskning en stadig større plads inden for friserens handel og de øvrige nordiske handelsforbindelser lader sig ikke længere udskille herfra, men må betragtes i sammenhæng med friserhandelen for at få et helhedsbillede frem.

FRISERHANDEL

Frisland.

I den tidlige middelalder var friserne det førende handelsfolk i Nord-europa. De beboede da et marskbælte langs Nordsøkysten fra Sinkfal (det senere Swin) i syd til Weser i nord. Vigtigst var Vestfrisland fra Sinkfal til Vlie, der omfattede de nuværende landskaber Holland, Zeeland, Utrecht og det vestligste Geldern. Midtfrisland fra Vlie til Lauwerszee svarede i det store og hele til det nuværende Frisland, mens

⁷²) H. Jankuhn: Haithabu und Birka (167), samme: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden u. z. Soziologie ihrer Bewohner (168).

⁷³) Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte (173).

⁷⁴) F. L. Ganshof: Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen (166), F. Rörig: Die europäische Stadt (172), E. Ennen: Frühgeschichte der europäischen Stadt (165), H. Planitz: Frühgeschichte der deutschen Stadt (170), samme: Die deutsche Stadt im Mittelalter (171).

⁷⁵) R. Hennig: Der nordeuropäische Pelzhandel in den älteren Perioden der Geschichte (145), H. Pratt Lattin: Note on the fur trade in medieval Western Europe (146), B. Schier: Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa (147), samme: Pelze in altertumskundlicher Sicht (148).

Østfrisland fra Lauwerszee til Weser omtrent dækkede landskaberne Groeningen og Ostfrisland. I slutningen af folkevandringstiden er friserne formodentlig trængt fra Rhinmundingen mod vest ind i Zeeland og navnlig bredt sig fra Ems mod nordøst ind i det af sachserne forladte område mellem Ems og Weser. Frisland var dengang i endnu højere grad end nu gennemskåret af vandløb, havarme og sumpstrækninger. Kanaler og flodløb var de eneste egentlige forbindelsesveje, og langs disse lå den landsbylignende bebyggelse på de såkaldte warf. De vigtigste erhverv var fra den tidlige middelalder kvæghold og søfart; og friserne, der var omtrent født i vandet, gjaldt for Nordeuropas dygtigste, dristigste og mest hårdføre søfolk: »gens durissima maritima«⁷⁶). Selvstændighed, stædighed og et ikke ringe handelstalent har vist iøvrigt gjort den frisiske befolkning godt skikket til at optage vandrerkøbmandens farefulde erhverv.

Men først og fremmest var Frislands geografiske beliggenhed ualmindelig gunstig for handel. Det gjaldt navnlig områderne mellem Sinkfal og Vlie, som i den tidlige middelalder nåede den største blomstring. Her udmundede floderne Rhinen, Maas og Schelde, der var hovedfærdssåarerne ind i landet, og herfra var forbindelsen bekvem til England og Nordeuropa. Hvor Rhinen gafler sig i Lek og Krummerhinen, lå byen Dorestad (omtalt i 7. årh.), der blev en stor omladeplads, idet en del af sejladsen på England og Vestfrankrig gik ad Lek, medens farten på Norden fulgte Krummerhinen, Vecht og Almere (nutidens Zuidersø). Dorestad ved Wijk bij Duurstede blev den betydeligste af de frisiske handelspladser: »vicum nominatissimum« og »vicum famosum« betegnes den i datiden⁷⁷). Nogen egentlig by kunne den næppe kaldes, men en wik (vicus), karolingertidens karakteristiske faste købmandsboplads om et torv, hvor livet prægedes af handel og skibsfart. I sammenligning med Dorestad, der beherskede 3 sejlbare flodløb: Lek, Gamlerhinen og Vecht, og blev toldstation og udmøntningssted, var alle andre handelspladser i Frisland af underordnet betydning. Vigtigst var det kirkelige centrum Utrecht i forgreningen mellem Vecht og Gamlerhinen, Tiel og Dordrecht ved Waal, Witla ved Maas' munding, Domburg på Walcheren og – i alt fald med delvis frisisk befolkning – Stavoren.

Handelsveje og handelsvarer.

Ad Rhinen gik allerede i den romerske kejsertid trafik mellem rigets centrale dele og Britannien og de vestlige dele af Skandinavien, medens en østlig samfærdselsvej via de østtyske og polske floder forbandt Donauområdet og Italien med den indre Østersø. Denne østlige handelsforbin-

⁷⁶) Citat anført i Vogel: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190) p. 75 og p. 90 note 2.

⁷⁷) Citater fra Ann. Xant. (10) 834 og Liudger: Vita S. Gregorii (15) p. 71.

delse synes at være afbrudt i midten af 6. årh. formodentlig som følge af dannelsen af Awarerriket ved mellemste Donau og slaviske stammers indtrængen i Mellemeuropa, og i 300 år var nu Rhinen og de franske floder ene om at formidle kontakten mellem syd og nord⁷⁸).

Rhinen, det frankiske riges hovedfærdselsåre, blev da også rygraden i friserne handel. Frisiske købmænd og frisiske handelskolonier kan i 9. årh. spores i så at sige alle betydningsfulde bydannelser i Rhindalen: Xanten, Birten, Duisburg, Mainz, St. Goar og Worms, samt Trier ved Mosel og i Elsass, ja, i selve Rom. Derimod kan kildematerialet besynderlig nok ikke tidsfæste frisiske bosættelse i Köln længere tilbage end 12. årh., hvilket naturligvis ikke udelukker muligheden for eksistensen af en sådan tidligere. Forekomsten af frisere i disse områder er fremhævet af Klumker, Schulte, Häpke, Wilkens, Vogel, Dopsch, Kletler og Rohwer⁷⁹).

I 7. og 8. årh. optrådte frisiske købmænd i London og York. Via den franske overfartsby, Quentowik, ved Chanceflodens munding kunne de nå op til Amiens, og Seinen førte dem til Rouen og markedet St. Denis nord for Paris, hvor de omtales første gang i 753⁸⁰). Gennem Zuidersøen gik kystsejladens inden for ørækken op ad Ems og Wesers flodløb og nordpå langs Jyllands vestkyst til de nordfrisiske øer, Syd- og Sydvestnorge. Derimod synes det sachsiske indland mellem Weser og Ejder først på et forholdsvis sent tidspunkt at være inddraget i samfærdsels-systemet. Sejladens nord om Skagen kunne de frisiske fartøjer ikke magte, men over Jylland kunne man forskellige steder få forbindelse med Østersøen. Limfjorden er af Zechlin anført som maritim forbindelsesvej⁸¹). Den havde i alt fald betydning i vikingetiden⁸²). I området omkring Kongeå har i romersk kejsertid været benyttet en indfaldsvej, som muligvis også har været i anvendelse i 5.-6. årh.⁸³). Ribes betydning på Ansgars tid kunne tyde på, at vesteuropæiske skibe stadig søgte ind til dette område af Jylland⁸⁴). Uden sammenligning størst betyd-

⁷⁸) H. Jankuhn: Der fränkisch-friesische Handel z. Ostsee (65). Om årsagerne til den østlige handelsforbindelses afbrydelse: J. Werner: Zu den auf Öland und Gotland gefundenen byzantinischen Goldmünzen. *Fornvännen* XLIV 1949 p. 279.

⁷⁹) Klumker: Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen (141), Schulte: Geschichte des mittelalterl. Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien (85), Häpke: Die Herkunft der fries. Gewebe (138), Wilkens: Zur Geschichte des niederl. Handels im Mittelalter (54), Vogel: Die Normannen u. d. fränk. Reich (77), samme: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190). Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung d. Karolingerzeit (24), samme: Wirtsch. u. soziale Grundlagen der europ. Kulturentwicklung (25), Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83) og Rohwer: Der friesische Handel im frühen Mittelalter (51).

⁸⁰) Litteraturlisten 16.

⁸¹) Maritime Weltgeschichte (39).

⁸²) H. Matthiessen: Limfjorden. 2. udg. 1941. Jfr. iøvrigt H. J. Eggert: Die römische Import im freien Germanien. Hamburg 1951.

⁸³) H. Jankuhn: Wirtschafts- und Kulturgeschichte Angelns in der Wikingerzeit (108).

⁸⁴) Om handelsvejen i Kongeå-området se iøvrigt E. Arup: Danmarks Historie. I 1925 p. 92 f. A. Schück i Nordisk Kultur XVIII 1933 p. 5.

ning havde dog dengang tværvejen Ejder–Trene–Slien. Ejder, hvis latinske navn Egidora ligefrem betød porten til havet, altså Nordens udfaldsvej til Vesteuropa, åbnede de frisiske småskibe adgang ind i landet. Via bifloden Trene kunne der sejles til Hollingsted, der kun lå 16 km fra det betydelige Hedeby ved Slien⁸⁵). Fra Hedeby gik sejladsen over Østersøen til Gotland og Birka i Mälaren. Eksistensen af en forbindelsesvej mellem det nedre Elbområde og Lybækbugt omkring 800: Bardowick-Reric er navnlig fremhævet af Vogel⁸⁶).

Frisland kunne ikke brødføde sig selv, men var afhængig af korn-tilførsler, som hentedes ned ad Rhinen. Denne vej førtes også tømmer fra Rhinlandets skovområder til det træfattige Frisland til bygning af skibe, huse og diger. Det frisiske Nordsøfiskeri leverede en eftertragtet vare i de rhinske indlandsbyer, hvor det kneb at skaffe det uundværlige næringsmiddel i fastetiden. Langs Rhinen og Mosel og særlig i Elsass opkøbte friserne til gengæld vin, som fandt rigelig afsætning i Vesteuropa, navnlig i England, medens klæde førtes den modsatte vej.

Frisernes vigtigste handelsvare var netop det valkede og farvede uldtøj, som nød høj anseelse og leveredes i betydelige mængder til klostrene og til det frankiske hof. Stiftet Fulda og klostret Werden modtog således årlige afgifter fra deres frisiske besiddelser til dels i form af klæde⁸⁷). De frisiske købmænd afsatte kapper til de frankiske soldater, men da de ville sælge den galliske modes kortere kapper til samme pris som de ældre lange, påbød Karl den Store, at kun de gamle lange kapper måtte sælges til hans soldater. Frisisk klæde sendte Karl den Store endog som present til Harun al Raschid, og Ludvig den Fromme plejede om påsken at skænke brogede frisiske kapper til de underordnede personer ved sit hof⁸⁸). Der er delte meninger om, hvor frisernes klæde blev tilvirket. Det hævdes fra forskellig side, at en del af det klæde, der gik i handelen under betegnelsen frisisk klæde i virkeligheden var af engelsk herkomst, navnlig de finere sorter. Formodningen er fremsat af Klumker og fandt tilslutning hos Inama-Sternegg og Dopsch⁸⁹). Andre mener, at det frisiske klæde væsentligst var af flandersk afstamning. I disse egne kunne allerede i romersk tid konstateres fåreavl og klædefabrikation, og i 9.–10. årh. findes atter en livlig klædeproduktion. Dette synspunkt re-

⁸⁵) Frahm: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt (101), H. Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (105), samme: Wirtschafts- u. Kulturgeschichte Angelns (108), Kieselbach: Schleswig als Vermittlerin des Handels zwischen Nord- u. Ostsee (110), Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal tid (66), Rohwer: Der fries. Handel (51), Zechlin: Maritime Weltgeschichte (39) og Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

⁸⁶) Das Emporium Reric (175). Jfr. iøvrigt H. J. Eggers: Die römische Import im freien Germanien. Hamburg 1951.

⁸⁷) Boeles: Friesland tot det elfde eeuw (47), Rohwer: Der fries. Handel (51).

⁸⁸) Notker von S. Gallen: De gestis Karoli Magni (17).

⁸⁹) Klumker: Der friesische Tuchhandel (141), Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte I 2. Aufl. 1909 (43) og Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit (24).

præsenteres især af Håpke og Pirenne⁹⁰), men deles iøvrigt af Schulte og Espinas⁹¹). Kober antog, at det frisiske klæde stammede fra England eller sandsynligere fra Flandern, Arup formodede engelsk eller nordfransk oprindelse⁹²). Imod disse anskuelser påstår Wilkens og Swart, at det frisiske klæde fabrikeredes i Frisland selv, medens navnlig Wilkens mener, at engelsk klæde trods sin gode kvalitet næppe har spillet nogen større rolle som handelsvare på dette tidspunkt⁹³). Der synes at have eksisteret en veludviklet klædefabrikation alle de anførte steder. Vogel finder en højtudviklet vævekunst både i England og Frisland, og Heyne har iagttaget det samme i Frisland og Flandern⁹⁴). Det vil sikkert være at tolke kilderne for ensidigt at forsøge at lokalisere opkøbet til et enkelt område, mener Kletler, hvis betragtning deles af Rohwer⁹⁵). Farvede, navnlig røde og blå, uldstoffer blev mode og fortrængte til dels linnedtøjerne i beklædningen. Men sydfra bragte friserne ad Rhinen silkestoffer, der ligesom indiske farver, røgelse og peber fra Levanten kan være ført til Italien. Ved St. Goar omtales således en frisisk skipper på vej nedad strømmen, altså sydfra, med kostbart silkestof⁹⁶).

I England hentede de frisiske købmænd foruden klæde eller uld til tekstilfabrikationen formodentlig tin, der førtes til Dinant, Huy og Liège ved Ardennerne, hvis bronzemedearbejder var vidt berømte. De franske sværd var en betydningsfuld eksportartikel, der spredtes og efterlignedes over hele den dakedte verden, ikke mindst i Norden, hvor adskillige våbenfund vidner om forbindelsen med Vesteuropa. I hvor høj grad disse våben virkelig er handelsvarer, lader sig vel vanskeligt fastslå. Der kan også være tale om krigsbytte eller gaver, i nogle tilfælde måske endog om indenlandske efterligninger, der til tider kan være vanskelige nok at skelne fra de karolingiske forbilleder. De såkaldte Ulfberth-sværd fra 10. årh., der har fået navn efter fabrikanten, hvis værksted må have ligget i nærheden af Køln, kan dog betragtes som importvare. De har fundet udbredelse over det meste af Østersøområdet, ja, lige til Dnjeprs nedre løb⁹⁷).

⁹⁰) Håpke: Die Herkunft der friesischen Gewebe (138), samme: Die neuere Literatur z. Geschichte d. niederl. Wollindustrie (139), Pirenne: Draps de Frise ou draps de Flandre? (143). Pirenne havde allerede givet udtryk for denne antagelse i sin »Histoire de Belgique« I. Brüssel 1899.

⁹¹) Schulte: Geschichte des mittelalt. Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien (85). Espinas: La draperie dans la Flandre française au moyen âge (133).

⁹²) Kober: Die Anfänge der deutschen Wollweberei (142), Arup: Studier i eng. og ty. Handels Historie 1350–1850 (40).

⁹³) Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54) og Swart: Zur friesischen Agrargeschichte (60).

⁹⁴) Vogel: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190), Heyne: Deutsche Hausaltertümer (136), samme: Das altdeutsche Handwerk (137).

⁹⁵) Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83), Rohwer: Der friesische Handel (51).

⁹⁶) Waldalberti: Miracula S. Goaris (21).

⁹⁷) En sammenfattende fremstilling om vikingetidens våben savnes. Om Ulfberth-

Derimod må nordiske fund af frankiske glasvarer og keramik være udtryk for en ganske livlig handelsforbindelse. Netop i skovegnene i Ardennerne, Argonnerne og Eifel var opstået en betydelig glasfabrikation i skovhytter med overleverede traditioner fra romertidens glasindustri i Rhinbyerne⁹⁸). På lignende måde havde romersk pottemagerindustri fra Rhinegnene overlevet folkevandringsstormene og dannet grundlag for en keramikfabrikation i de lavere bjergegne mellem Bonn og Köln, og den bredte sig efterhånden nordpå til de nedre Rhinegne⁹⁹). Fund af disse keramik- og glasprodukter er ikke alene gjort i rigelig mængde i Vestfrisland og det østfrisiske område indtil Weser, men peger desuden tydelig mod de omtalte frisiske handelsveje langs Jyllands vestkyst til Sydnorge og over Jyllands rod til Hedeby og Birka, findes derimod ikke i de sachsiske egne mellem Weser og Ejder¹⁰⁰). I egnene omkring Slien er desuden gjort hyppige fund af basaltmøllesten stammende fra Eifel. Et enkelt fund i Hedeby har iøvrigt vist, at møllestenene i nogen tilfælde førtes dertil i halvforarbejdet tilstand og altså må være færdigfabrikeret på stedet. Dette skyldtes formodentlig den større brudfare ved transporten af færdigvaren. Måske af samme årsag har møllestenene ikke fundet videre udbredelse over Østersøområdet, men synes som keramikken (i alt fald før 900) at have haft endestation i Hedeby¹⁰¹).

Foruden karolingisk keramik, glas- og metalvarer har friserkøbman-

sværdene se Jankuhn: Ein Ulfberth-Schwert aus der Elbe (Festschrift f. G. Schwantes 1951).

- ⁹⁸) Rademacher: Fränk. Gläser aus d. Rheinland (154), Salin: Rhin et Orient (155) og Steinhausen: Frühmittelalt. Glashütten im Trierer Land (156). Se herom desuden F. Fremersdorf: Zur Geschichte des fränkischen Rüsselbechers 1933/34. Samme: Römische Gläser aus Köln. Schriften d. röm.-german. Abt. d. Wallraf-Richartz Museums Köln II 1939. G. Chenet: Anciennes verres d'Argonne. Bulletin du commerce des travaux historique II 1920. R. Chambon & H. Arbman: Deux four à verre d'époque mérovingienne à Maxquenoise (Belgique). Meddelanden från Lund Universitets Historiska Museum 1952.
- ⁹⁹) Hussong: Herstellungsorte u. Datierung d. karoling. Keramik im Rheinland (149), Hübener: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9.-12. Jh. (150), samme: Die Keramik von Haithabu (151), D. Selling: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152), Tischler: Zur Datierung d. frühmittelalt. Tonware v. Badorf (153), Hübener: Zur Topographie von Haithabu (103), Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (104) og samme: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39 (106). Se herom desuden K. Böhner i Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande CL 1950 og CLI 1951. Samme i Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und Nachbargebiete XIX 1950. Samme i Rheinische Vierteljahrsblätter XV/XVI 1950/51. F. Rademacher i Bonner Jahrbücher CXLIII/CXLIV 1939.
- ¹⁰⁰) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65), Arbman: Schweden u. d. karoling. Reich (61), Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (105), Hübener: Die Keramik von Haithabu (151), samme: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen (150), og D. Selling: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152).
- ¹⁰¹) P. Hörter, F. Michels & I. Röder: Die Geschichte der Basaltindustrie von Mayen und Niedermendig. Jahrbücher f. Gesch. u. Kultur des Mittelrheins u. seiner Nachbargebiete 2/3 1950/51. Se iøvrigt Jankuhn: Haithabu 1956 (105).

den efter al sandsynlighed bragt klæde, vin og salt til Norden. Ord som »klæde«, »kjortel« og »skrædder« skal være frisiske låneord, og i grave i Birka, Skiringssal og Hedeby er fundet uldstoffer, som vist må identificeres med frisisk klæde¹⁰²). Desuden er der gjort talrige fund af væveredskaber i Hedeby, hvilket kan begrunde en formodning om, at den frisiske tekstilindustri har bredt sig hertil¹⁰³). De guldindvirkede stoffer, der i merovinger- og karolingertiden benyttedes i Vesteuropa har også været kendt både i Birka og Hedeby¹⁰⁴). At vin kunne købes i Birka fremgår af en beretning i »Vita Anskarii«¹⁰⁵). Både i Birka, Hedeby og Skiringssal er fundet en særlig kandetype, de såkaldte friserkander, fra Ansgars tid, som må have været anvendt til at transportere og opbevare vin i¹⁰⁶). Salt var en artikel, Frisland havde særlige betingelser for at levere. Havets gentagne oversvømmelser gav en uhyre saltholdig jord, der ikke blot egnede sig til fårehold, grundlaget for uldproduktionen, der betingede klædefabrikation, men også tillod udvinning af salt, der var en udpræget mangelvare i Norden.

Når friserne kom til Skandinavien, var det dog ikke så meget for at afsætte, som for at hente varer, først og fremmest pelsværk¹⁰⁷), men sikkert også rav til smykker og voks, som den katolske kirke var stor-aftager af. Birka må have været et stort pelsmarked, der forsynedes ikke blot fra Nordsverige, men vist også fra svenske bopladser langs de finske og baltiske kyster, som muligvis netop var støttepunkter for indsamling af pelsværk og slaver ved handel, røveri eller krig blandt finske og slaviske stammer¹⁰⁸). At slaver i alt fald i 9. årh. forhandlede i Nordeuropa

¹⁰²) A. Geijer: Birka III. Die Textilfunde (135), Charlotte Blindheim: Kaupang 1953, H. Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (105). Rester af uldstoffer af høj kvalitet fra 7. årh. er fundet ved udgravninger i nærheden af Wilhelmshaven ved den østlige grænse af det frisiske bebyggelsesområde. Se herom K. Schlabow: Leicht vergängliche Stoffe aus der Wurtengrabung Hessens. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet V 1953.

¹⁰³) Jankuhn: Haithabu 1956 (105).

¹⁰⁴) Samme (105) og Geijer: Birka III (135).

¹⁰⁵) Litteraturlisten 18.

¹⁰⁶) D. Selling: Problem kring vikingatida keramikkanor. Fornvännen XLVI 1951, samme: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152), W. Hübener: Bemerkungen zu einer Verbreitungskarte der Tatinger Gruppe. Offa XI 1952.

¹⁰⁷) Hennig: Der nordeuropäische Pelzhandel (145), Pratt Latin: Note on the fur trade (146), Schier: Wege u. Formen des ältesten Pelzhandels (147), samme: Pelze in altertums. Sicht (148). Om pelshandel se desuden H. Koht: Gråfelden i norsk historie (no.) Historisk Tidsskrift XXIX 1930. Jfr. desuden Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65), samme: Haithabu 1956 (105), Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80), Jacob: Der nord.-balt. Handel der Araber (88), samme: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nord.-balt. Ländern? (89).

¹⁰⁸) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65). En sådan menneskejagt i nærheden af Apuole i Litauen er omtalt i Vita Anskarii (18) kap. 30. Om slavehandel se Dopsch: Wirtsch. u. soz. Grundlagen (25), Pirenne: Mahomet et Charlemagne 1937 (34), Ganshof: Het tijdperk van de Karolingen tot de grote Normanneninval (57), Jankuhn: Haithabu 1956 (105), Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80), Bugge: Die nordeur. Verkehrswege (81), Heyd: Geschichte des Levantehandels (82), Jacob: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nord.-

vides fra Vita Rimberti, og det synes tilmed at have været en yderst betydningsfuld artikel¹⁰⁹). Slavehandel var kendt fra antikkens dage, og byzantinere og arabere var stadig aftagere i stor stil. Behovet dækkedes væsentligst med krigsfanger fra de områder af Mellem- og Nordvesteuropa, der endnu ikke var faldet til ro efter folkevandringerne¹¹⁰). Således førtes ved år 600 angelsachsiske slaver over Provence til Middelhavsområdet¹¹¹), og endnu 100 år senere omtaler Beda en frisisk slavehandler, der i London opkøber krigsfanger¹¹²). Quentowik var en vigtig overfartsby for slavetransporter fra England¹¹³). Men med de roligere forhold og kristendommens udbredelse, er det blevet vanskeligere at opdrive slaver i de germanske områder. Kirken forbød nemlig salg af kristne som slaver til hedninge. Det var derfor naturligt, at man i Vesteuropa begyndte at vende blikket mod Norden, hvor den eftertragtede vare var at få og let kunne skaffes til veje ved røvertog ind i de slaviske områder.

Tidsbestemmelse.

Denne udbredelse af friserne handel lader sig stort set fastslå på grundlag af historiske efterretninger fra 9. årh., men hvor langt lader det sig gøre at føre friserhandelen tilbage? Meningerne om dette spørgsmål er delte. Navnlig Vogel og Wadstein er gået ind for den antagelse, at friserne fra ca. 500 har været Nordens førende handelsfolk, og at iagttagelserne fra 9. årh. altså blot repræsenterer en mere eller mindre permanent tilstand, som nok måske er intensiveret i de forløbne 400 år¹¹⁴). Le Gentilhomme og Belaiew hælder til lignende anskuelser, vil i alt fald tilskrive de frisiske købmænd ansvaret for de såkaldte engelske sceattamønters udbredelse på fastlandet¹¹⁵). Boeles imødegår på grundlag af

balt. Ländern (89), Planitz: Die deutsche Stadt im Mittelalt. (171), Röric: Magdeburgs Entstehung (173), Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen u. Staatenbildung (174), samme: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt (190), samt desuden M. Bloch: Comment finit l'esclavage antique. Annales, économies, sociétés, civilisations II 1947. B. Hahn: Die wirtschaftliche Tätigkeit der Juden im fränkischen und deutschen Reich bis zum 2. Kreuzzug. Diss. Freiburg 1911. C. Verlinden: L'esclavage dans le monde ibérique médiéval 1934. G. Jacob: Arabische Berichte von Gesandten an germanischen Fürstenhöfen aus dem 9. und 10. Jahrhundert 1927. G. Caro: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und in der Neuzeit I. Schriften hrsg. v. d. Gesellsch. z. Förderung d. Wiss. d. Judentums. Berlin 1908. H. Gebhardt i Deutsches Jahrbuch für Numismatik I 1938.

¹⁰⁹) Vita Rimberti (23). Passagen findes i O. Scheel & P. Paulsen: Quellen z. Frage Schleswig-Haithabu (20).

¹¹⁰) Röric: Magdeburgs Entstehung (173), Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80).

¹¹¹) Pirenne: Mahomet et Charlemagne 1937 (34).

¹¹²) Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum (12).

¹¹³) Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹¹⁴) Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190), Wadstein: Norden och Väst-europa i gammal tid (66).

¹¹⁵) Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne (158), Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas (157).

arkæologisk materiale i Frisland, at frisernes handel skulle kunne føres tilbage til ca. 500¹¹⁶), og historiske vidnesbyrd om friserhandel savnes ganske før 700.

Da de historiske efterretninger om frisernes færden i det hele taget bliver yderst sporadiske og i visse områder totalt svigter, blot man bevæger sig før ca. 800, bliver det nødvendigt i større udstrækning at ty til arkæologiske fund for at få en nøjere tidsfæstelse, men disse må ifølge sagens natur blive noget ensidige i deres oplysninger. De meddeler således intet om købmændene, bærerne af den handel, hvis spor man følger. Visse handelsvarer, som slaver, pelsværk, salt, voks og klæde har ikke kunnet sætte sig varige spor. Det må blive keramik, glasvarer, våben og mønter, der skal føre vidnesbyrd om frisernes fortidige handelsveje frem til vor kundskab.

Keramik, der ret nøjagtigt lader sig tidsfæste, bliver en god tidsmåler for handelens udbredelse over Nedrerhinen og Nordsødkysten. Opmærksomheden har navnlig været rettet mod den såkaldte Mayenkeramik, hvis afsætning i dette område kan følges ind i 8. årh., og produkter fra Badorf mellem Bonn og Köln samt Nedrerhinen, som navnlig efter 700 vandt udbredelse¹¹⁷). Tischler har søgt at fastslå en ret nøje datering af de forskellige typer af disse sidste¹¹⁸). Keramikeksporten kan følges ned ad Rhinen over til England og langs sydkysten af Nordsøen mod nordøst. Området mellem Vlie og Laubach var allerede i romersk tid afsætningsområde for Rhinhandelen, men i 7. årh. inddroges det østfrisisk område i keramikomsætningen, og slutningen af 7. årh. vidner fund om, at udbredelsen er nået til Nordfrisland, medens landet mellem Weser og Ejder endnu synes uberørt af udviklingen.

Denne iagttagelse underbygges kraftigt af møntfund i området. Møntfundene i Frisland er navnlig grundigt undersøgt af Boeles¹¹⁹). De ældste frankiske guldtrienter, der er præget i Maastricht, stammer fra første halvdel af 7. årh., og i slutningen af perioden synes også udmøntninger at have fundet sted i Dorestad, men en frisisk modoffensiv gjorde for en tid ende på det frankiske styre, indtil Pippins erobring af Dorestad i 689. I årene mellem 650 og 690 præges fundene derfor af grove frisiske efterligninger af de frankiske guldmønter, men mellem 690 og 716 finder

¹¹⁶) Friesland tot det elfde eeuw (47).

¹¹⁷) Hübener: Zur Topographie von Haithabu (103), samme: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen (150), samme: Die Keramik von Haithabu (151), Jan-kuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei u. Treene (104), samme: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39 (106), Hussong: Herstellungsorte u. Datering d. karoling. Keramik im Rheinland (149). Jfr. desuden K. Böhner i Bonner Jahrbücher CL 1950 og CLI 1951, samme i Trierer Zeitschr. f. Gesch. u. Kunst XIX 1950, samme i Rhein. Vierteljahrsblätter XV/XVI 1950/51 og F. Rademacher i Bonner Jahrbücher CXLIII/CXLIV 1939.

¹¹⁸) Zur Datierung d. frühmittelalt. Tonware v. Badorf (153).

¹¹⁹) Friesland tot det elfde eeuw (47).

atter frankisk udmøntning sted i Dorestad ved møntmesteren Madelinus. Den ældste mønt, fra Dagobert I's (622–638) tid, fundet på Føhr, synes at vidne om handelsforbindelser mellem det nedre Rhinland og Nordfrisland allerede omkring midten af 7. årh., hvilket støttes af et fund af de frisiske mønter fra sidste halvdel af århundredet ved Klappholtal på Sild¹²⁰). Handelsforbindelsen mellem Rhinmundingen og Nordfrisland har formodentlig været tiltagende i 2. halvdel af århundredet, for med Madelinusmønterne omkring 700 at nå en så betydelig intensitet, at man tør fastslå, at Willibrords missionsrejse i 710 fra Frisland til Danmark må have fulgt allerede eksisterende handelsveje. De righoldige fund af guldtrienter i selve Frisland suppleres ydermere af de meget hyppige og udbredte fund af angelsachsiske sølv mønter, de nævnte sceattas¹²¹), hvoraf en type ifølge Boeles sandsynligvis har fundet efterligning i større udstrækning i Frisland i 1. og navnlig 2. kvartal af 8. årh.¹²²). Denne såkaldte »Wodan-Drachen«-type har særlig interesse for handelsforbindelserne med Norden, idet den her må have været i omløb endnu henimod 800, siden den, som påvist af Sune Lindqvist, må have dannet forbillede for de ældste Birkamønter¹²³).

Vesteuropæisk glaseksport, som i 5. årh. er iagttaget i temmelig rigeligt omfang navnlig i Norge og på Gotland, synes at vise tydelig aftagen i 6. og begyndelsen af 7. årh., men i slutningen af 7. og 8. årh. optræder fundene atter hyppigt mellem Vlie og Ems, og ganske vist i sammen-smeltet tilstand forefindes de i grave i Nordfrisland. Et sådant fund fra en brandgrav ved Klosterkrug i engstrækningerne mellem Slien og Trene fra 8. årh. har særlig interesse, fordi det sammen med andre fund fører vidnesbyrd om den handelsvej, som først i begyndelsen af det følgende årh. er omtalt i de skriftlige kilder. I de svenske adelsgrave i Vendel og Valsgårde er gjort rige fund af frankiske glasvarer, som peger hen mod handelsforbindelser med Vesteuropa allerede fra midten af 7. årh. stærkt tiltagende i tiden omkring 700, og frankiske stilpåvirkninger i svenske fund underbygger sådanne formodninger¹²⁴). Keramik-, glas-

¹²⁰) Boeles: Friesland (47), La Baume: Die Wikingerzeit auf d. nordfries. Inseln (119).

¹²¹) Belaiew: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas (157), Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne (158), P. V. Hill: Anglo-Saxon and Frisian sceattas in the light of Frisian hoards and site-finds (159).

¹²²) Boeles: Friesland (47). Se også Hill: Anglo-Saxon and Frisian sceattas (159).

¹²³) Birkamynten (160).

¹²⁴) Om vendelstilen og vesteuropæisk stilpåvirkning i nordiske fund se navnlig: N. Åberg: The Occident and the Orient in the art of the 7th century. The British Isles. Sthlm. 1943. Samme: The Occident and the Orient in the art of the 7th century. Lombard Italy. Sthlm. 1945. Samme: The Occident and the Orient in the art of the 7th century. The Merovingian empire. Sthlm. 1947. Samme: Uppsala högars datering. Fornvännen XLII 1947. Samme: Vendeltida förbindelser med fastlandsgermanska och insulära kretsar. Fornvännen XLIII 1948. Samme: Vendelgravarna och Uppsala högars i deras historiska miljö. Fornvännen XLIV 1949. Samme: Den historiska relationen mellan folkvandringstiden och Vendeltiden

og møntfundene i denne periode tegner i fællesskab konturerne af handelsvejen fra Rhinmundingen til Nordfrisland via Ejder-Trene-Slien over Hedeby til Sverige allerede fra slutningen af 7. årh., selvom skriftligt vidnesbyrd ikke lader sig føre længere tilbage end 8. årh. I de omtalte svenske adelsgrave finder vi øjensynlig de svenske bærere af denne tidlige forbindelse med Frisland og Frankerriget, og Jankuhn mener, at pelsværk og slaver har været baggrunden for deres velstand på frankiske glas¹²⁵). Disse varer kan de have skaffet sig ved handels- og røvertogter blandt de finske og slaviske stammer på de østlige kyster af Botniske bugt og Østersøen, hvor Nerman har fundet flere svenske bopladser fra denne tid¹²⁶), hvis beliggenhed ikke tyder på, at de var beregnet på ad flodvejene at trænge ind i landet, men derimod lå bekvemt for forbindelse med Sverige¹²⁷). I Vita Anskarii er bevaret en beretning om en sådan menneskejagt i Apuole i Litauen¹²⁸). Også Bolin mener, at netop efterspørgslen efter pelsværk og slaver har gjort friserne interesseret i forbindelsen med Norden¹²⁹) og navnlig Sverige, hvor Jordanes allerede i midten af 6. årh. har konstateret pelshandel¹³⁰).

Ved overgangen til 9. årh. sker væsentlige ændringer i forholdene i Sverige, idet de rige glasfund forsvinder fra adelsgravene i Vendel, men i stedet samler de vesteuropæiske fund af glas og nu også smykker og keramik sig om gravene i Mälaronrådet navnlig på Björkö, hvor Birka må have draget handelen til sig. Betydningsfulde handelssamfund danner sig i Hedeby og Birka, der lader sig sammenligne med de mange vesteuropæiske wik-anlæg, omend bosættelsen i Birka har været af mere permanent karakter end i flere af de øvrige kendte wik-anlæg¹³¹).

Selvom de arkæologiske fund har kunnet godtgøre handelens gradvise udbredelse, har de ikke kunnet bevise, hvilken rolle friserne har spillet i denne handel. Først omkring 700 møder vi hos Beda en frisisk slaveopkøber i London, og i 753 optræder friserne blandt de besøgende på markedet i St. Denis. I York findes ligeledes i 8. årh. en frisisk handelskoloni. Friserne kan derfor også med rimelighed have taget del i de livlige forbindelser med Skandinavien i 7.-8. årh., ligesom de må have gjort det i 9. årh., men i hvilken udstrækning handelen tillige kan være

1953. G. Arwidsson: Vendelstile. Glas und Email. Upps.-Sthlm. 1942. Samme: Die Gräberfunde von Valsgärde VI 1942. S. Lindqvist: Vendelkulturens ålder och ursprung. Sthlm. 1926. Samme: Vendelstilens silveralder. Rig XIX 1936.

¹²⁵) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel z. Ostsee (65).

¹²⁶) Nerman: Fynden från Grobin i Lettland (128). Funde u. Ausgrabungen in Grobina 1929 (129). Swedish viking colonies on the Baltic (130). Sveriges första storhetstid (131). Grobin-Seeburg. Ausgrabungen u. Funde (132).

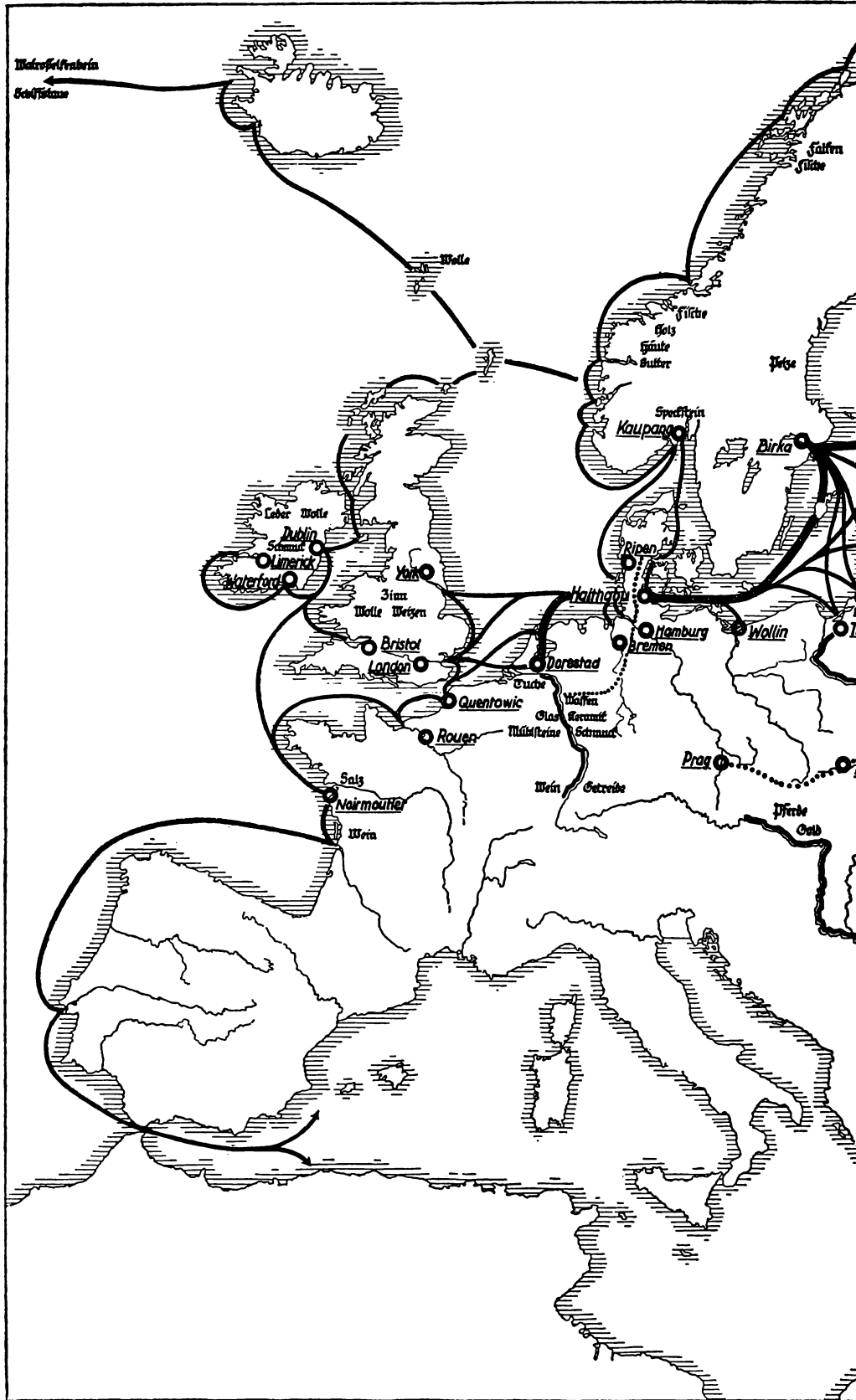
¹²⁷) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel z. Ostsee (65).

¹²⁸) Litteraturlisten (18) kap. 30.

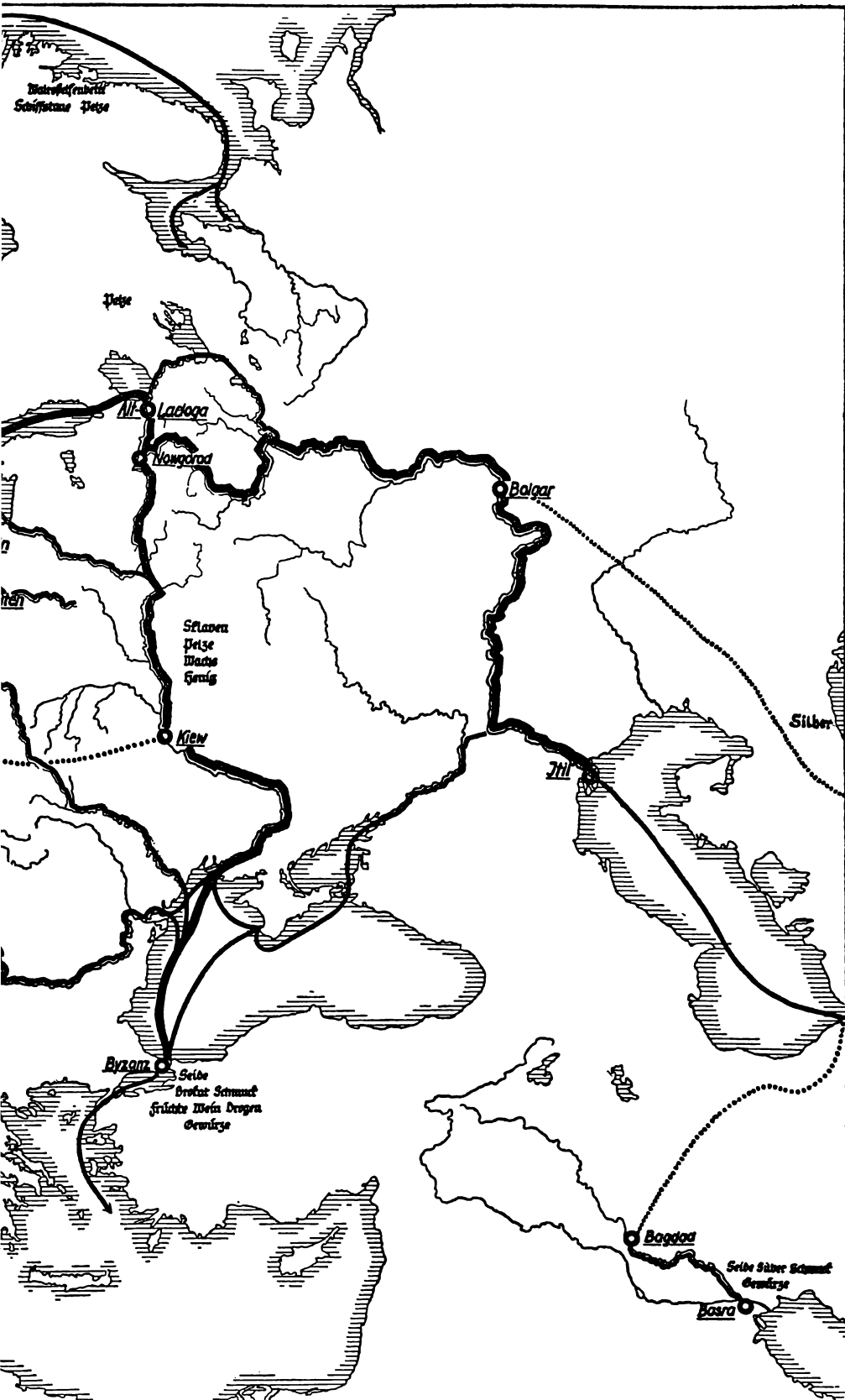
¹²⁹) Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80).

¹³⁰) Schier: Wege u. Formen d. ält. Pelzhandels (147). Se iøvrigt note 107 og 108.

¹³¹) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel z. Ostsee (65), samme: Haithabu und Birka (167), samme: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden (168), samme: Die frühmittelalt. Seehandelsplätze im Nord- u. Ostseeraum (169).

Vigtigere handelsv
 Efter Herbert Jankuhn: Haiti

Nord- og Østeuropa.
 3. Auflage. Neumünster, 1956.

båret af f. eks. angelsachsere, som Boeles antyder¹³²), frankere og skandinaver lader sig ikke på nærværende grundlag fastslå med sikkerhed.

Fund af frisisk prægede mønter fra slutningen af 7. årh. i Westphalen, Mellemrhinen, ja lige til Konstanz, har godtgjort udbredelsen af forbindelserne op ad Rhinen på dette tidspunkt¹³³). Historiske efterretninger om friserens Rhinhandel kendes imidlertid ikke før 800. Et toldprivilegium fra Worms udstedt 829 af Ludvig den Fromme omtaler friserne tillige med købmænd og håndværkere. Det hævder imidlertid at bekræfte tidligere privilegier, tilstået af Karl den Store, Pippin og merovingerkongerne tilbage til Dagobert (622–38), Sigebert og Kilperik. Betydningen af denne privilegiepåstand er omstridt. Kletler har på dette grundlag villet føre den frisiske skibsfart på Mellemrhinen tilbage til begyndelsen af 7. årh.¹³⁴), hvilket altså finder delvis støtte i møntfundene. Fra anden side er det imidlertid fremhævet, at fjendtligheder mellem friserne og frankere og usikkerheden på Rhinen før Karl den Stores tid først kan have gjort en regelmæssig frisisk Rhinhandel mulig i slutningen af 8. årh. Dette hævdes navnlig af Poelman og Rohwer¹³⁵). I det hele taget må det siges at være et uløst spørgsmål, hvilken betydning den frankiske erobring af Frisland og den deraf følgende tilknytning til det karoliniske storrige kan have haft for friserens overtagelse af handelsformidlingen ad allerede eksisterende handelsveje og deres videre udbredelse ad evt. nye veje. Med Pippins erobring af Dorestad 689 optoges en regelmæssig udmøntning i byen (Madelinismønterne), og Willibrord påbegyndte sin missionsvirksomhed. Der var dog stadig uroligheder, først 719 erobrede Karl Martel det vestlige Frisland. I 734 fulgte hans erobring af Midtfrisland til Lauwerszee, mens Østfrisland indtil Weser underlagdes af Karl den Store 785. Rohwer mener, at friserens Rhinhandel fra slutningen af 8. årh. nærmest har afløst friserens handel i Vestfrankrig. Idet hun optager Pirenes formodning om, at det vestlige Middelhav var en barriere for handelen, antager hun, at Rhinhandelen og forbindelsen med Venedig over alperne bedre har kunnet formidle den kontakt med Byzans og Orienten, som hun mener tidligere er gået over Marseilles og de franske floder¹³⁶).

Nedgang og afglans.

Da nordboerne omkring 800 begyndte deres hærgningstogter, fulgte de

¹³²) Friesland (47).

¹³³) Boeles: Friesland (47).

¹³⁴) Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83). Den omtalte Dagobert er sikkert Dagobert I, og for hans vedkommende fæster Kletler lid til privilegiepåstanden. Sigebert og Kilperik er vel sagtens de to kendte Klodvigsønnesønner fra slutningen af 6. årh., der er tilføjet for yderligere at give privilegiet ælde. Der fandtes dog også senere merovingerkonger med disse navne.

¹³⁵) Poelman: Geschichte van den handel van Nord-Nederland gedurende het merov. en karol. tijdperk (50), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹³⁶) Der fries. Handel (51).

naturligt nok de allerede kendte handelsruter, og målet har vel netop været friserkøbmandens hjemsted, det rige Dorestad. Allerede 810 hjem-søgte Frisland af den første vikingestorm, som fulgtes af mange. Næsten årligt hærgede vikingehærene på Frislands kyster, og 834–37 plyndredes Dorestad 4 gange. Efter den 7. plyndring i 863 forsvinder byen sporeløst af kilderne. Kystforsvar var forgæves, en del af friserne synes endog at have gjort fælles sag med normannerne. I sin nød søgte kejseren at knytte vikingehøvdingene til sig ved at tildele dem områder som len mod, at de forsvarede dem mod plyndringshorderne. Således fik Harald 826 Rystringen. Hemming dræbtes 837 under forsøg på at forsvare sit len Walcheren mod vikingerne, og sejrherren Harald fik i stedet Walcheren og hans broder Rorik vist nok Dorestad som len. Da kejseren forsøgte at fratage Rorik Dorestad igen, rejste han en mægtig vikingeflåde og tilbageerobrede 850 sit len, som han efterhånden udvidede, så det ved hans død 876 omfattede det meste af Vestfrisland mellem Sinkfal og Vlie. I 882 tiltvang en slægtning af ham, Gottfred, sig Rhindeltaet som len. Forleningerne har utvivlsomt været eftertragtede, da de må have været indbringende. Deres centrale placering i forhold til handelsvejene er et talende vidnesbyrd om, hvilke indtægtskilder der var særlig eftertragtede. Lenene tjente desuden som operationsbaser for nye tog¹³⁷).

Dorestad har naturligvis lidt ved plyndringerne, men de kunne næppe have udslettet byen, om ikke andre faktorer var trådt til. I 863 indtraf tillige en oversvømmelse af Nedrerhinen, som ødelagde Dorestad og åbenbart ændrede flodlejet, så Waal blev hovedløbet, mens sejlbarheden på den tidligere så betydningsfulde Krummerhinen blev problematisk. For at skaffe mest muligt vand til Lek, spærrede man derfor Krummerhinen ved dæmningsanlæg, så det gamle Rhinløb sandede til, og grundlaget for *Dorestads beliggenhed var borte*¹³⁸). Arvtager blev Tiel ved den nye hovedarm, Waal, der i 10. årh. blev et centrum for handelen mellem Rhinoplandet og England. Omkring 1000 må byen have været så rig, at den var et lokkende mål for normannerhærene, der plyndrede den i 1006 og 1009¹³⁹). I længden kunne Tiel dog ikke klare konkurrencen fra Köln, der med sin lagt bedre beliggenhed trak Rhin-Englandshandelen til sig¹⁴⁰). Toldstedets flytning i 12. årh. fra Tiel til Königswertth oven for Waal-Lek-gaffelen er det bedste udtryk for, at

¹³⁷) Se navnlig Vogel: Die Normannen und das fränk. Reich (77), samme: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190) og Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹³⁸) Holwerda: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jh. (93), samme: Dorestad en onez vroegste middeleeuwen (95), Vogel: Die Binnenfahrt durch Holl. u. Stift Utrecht (52), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹³⁹) En almindelig oversigt over vikingetogterne findes hos O. Scheel: Die Wikinger (76) og U. Noack: Nordische Frühgeschichte u. Wikingerzeit. 1941.

¹⁴⁰) Se W. Tuckermann: Die geographische Lage der Stadt Köln. Pflingstblätter des Hansische Geschichtsvereins XIV 1923.

Tiel ikke længere beherskede Rhin-Englandshandelen. At det må være Kølns opsving, der har slået Tiel ud, er navnlig fremhævet af Wilkens, Bächtold og Vogel med tilslutning fra Stein og Rohwer¹⁴¹).

Som Tiel blev arvtager af Dorestads Englandshandel, overtog Utrecht handelen på Norden og bevarede i det hele bedre end Tiel sin handelsmæssige betydning, som nærmest synes at have været i stigen samtidig med Tiels dalen. Dette stod nok i forbindelse med Utrechts stærkt forbedrede tilsejlingsforhold. Via Vecht stod byen fra gammel tid i kontakt med Zuiderøen, og i 12. årh. forbandt en kanal den tillige med en gren af Lek¹⁴²). I 12.–14. årh. har Utrecht således drevet nogen aktivhandel på England og Brabant, med Brygge, Hamborg, Stade og Lybæk, og til særlig varetægelse af vinhandelen fandtes en hanse af Rhinkøbmænd. Utrecht havde via Lek forbindelse med en lang række Rhinbyer: Wesel, Duisburg, Kaiserwerth, Köln, Koblenz og Speyer¹⁴³). Men endnu større betydning havde dog passivhandelen; beliggenheden gjorde byen til en vigtig station for nedertyskernes Flandernhandel, og handelen med Norden havde et naturligt udgangspunkt her, hvilket man endnu ser synlige beviser for i de mange tufstenskirker fra 12.–13. årh. i omegnen af Ribe og Slesvig. Den rhinske tufsten forhandlede i Utrecht og Deventer¹⁴⁴). En toldrulle i Utrecht fra 12. årh. omtaler udtrykkeligt danske skippere, der plejede at anløbe havnen for at handle¹⁴⁵), og i Deventer fandtes i 14. årh. et »Ribergilde«¹⁴⁶). Adam af Bremen beretter omkring 1070 om Ribes sejlads på Frisland¹⁴⁷). Ribes vigtigste importartikel navnlig fra Nordfrisland, var havsaltet, der var udvundet af tørvejorden. Saltegade bærer endnu mindet om friserskuderne, der lagde ind i åløbet på dette sted for at opslå deres saltboder¹⁴⁸). I Slesvig stadsret fra begyndelsen af 13. årh. omtales også frisere, der altså har holdt fast ved deres gamle forbindelser med Ribe og Slesvig. Sidstnævntes betydning var dog nu i aftagende¹⁴⁹).

Af de frisiske byer bevarede foruden Utrecht kun Stavoren nogen betydning i den senere middelalder. Dens handel hvilede navnlig på over-

¹⁴¹) Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54), Bächtold: Der norddeutsche Handel im 12. u. beginnenden 13. Jh. (42), Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190), Stein: Handels- u. Verkehrsgeschichte d. deutschen Kaiserzeit (44), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁴²) Vogel: Die Binnenfahrt durch Holl. u. Stift Utrecht (52). Jfr. Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54).

¹⁴³) Wilkens: Zur Gesch. d. niederl. Handels (54).

¹⁴⁴) J. Helms: De danske Tufstenskirker I 1894 p. 39.

¹⁴⁵) Wilkens: Zur Gesch. d. niederl. Handels (54).

¹⁴⁶) H. Mathiessen: Middelalderlige Byer. 1927 p. 96.

¹⁴⁷) Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum (1).

¹⁴⁸) J. Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse I Ribe 1869 p. 509, 640. Om produktion af frisisk salt se Martin Lensch: Die Salzgewinnung in Nordfriesland. Mitteilungen des nordfriesischen Vereins V 1908/09.

¹⁴⁹) Slesvig stadsret findes i Danmarks gamle Købstadlovgivning I udg. af K. Kroman. 1951.

søisk sejlads på England, Norge og Østersøen. Stavoren er den eneste frisiske by blandt ummelandsfarerne, der omtales i Abels privilegium af 1251, og samtidig optrådte byens skippere som ivrige konkurrenter til bremerne i Norge.

Årsager til tilbagegangen.

Friserhandelens glansperiode er 8.-9. årh. Allerede efter Dorestads forsvinden begynder tilbagegangen, og med Tiels nedgang er enhver tale om frisisk førerstilling inden for handelslivet i alt fald udelukket. Friserne er ikke længere banebrydende, deres handel skiller sig ikke ud i form og fremgangsmåde fra al anden middelalderhandel. Utrechts og Stavorens handel yder blot et forholdsvis ringe tilskud til den almindelige handelsomsætning og ad de gængse handelsruter. Frisernes handel var vel ikke reelt gået tilbage, men relativt saktet uhjælpeligt agterud i den vældige udvikling, som handelen undergik i høj- og senmiddelalderen. Denne senere friserhandel, hvortil kilderne flyder meget rigeligere, er grundigt behandlet navnlig af Bächtold, Häpke, Wilkens, Vogel, Kletler og Rohwer¹⁵⁰). Normannernes hærgninger i Frisland og indre stridigheder mellem lokale territorialherrer er fremdraget som årsager til nedgangen. Frisernes dominerende position inden for skibsfarten var iøvrigt brudt først af nordboerne, der i vikingetiden som påvist af Bugge overtog en betydelig del af handelsformidlingen og tilmed brød ud af frisernes vante kystsejladts¹⁵¹). Senere i 12. og 13. årh. gled førerskabet i skibsfarten over til sachserne. Disse begrundelser er dog næppe tilstrækkelige. De mere dybtliggende årsager til, at friserne ikke kunne bevare deres ledende position i middelalderens handelsudvikling, må nok søges i ændringer i Europas handelsveje og hele økonomiske struktur.

Unigheden mellem Dopsch og Pirenne i deres bedømmelse af handelslivet i karolingertiden bragte disse emner nøjere i søgelyset. Pirenne rykkede i virkeligheden den gamle katastrofeteori frem fra folkevandrings-tiden til de arabiske erobringer i 7. årh., som han hævdede totalt ændrede den økonomiske samfundsstruktur i Vesteuropa og afspærrede Frankerriget fra forbindelser over Middelhavet¹⁵²). Hans påstande blev imødegået af Dopsch, Ebersolt, Kletler, Sabbe og Patzelt¹⁵³). Sabbe

¹⁵⁰) Bächtold: Der norddeutsche Handel im 12. u. beg. 13. Jh. (42), Häpke: Friesen u. Sachsen im Ostseeverkehr d. 13. Jh.s (49), Wilkens: Zur Gesch. d. niederl. Handels (54), Vogel: Die Binnenfahrt (52), Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u. Gewerbe (83), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁵¹) Die nordeurop. Verkehrswege (81).

¹⁵²) Mahomet et Charlemagne 1922 (30), Un contraste économique (31), Les villes du moyen âge (32), Le mouvement économique et social au moyen-âge (33), Mahomet et Charlemagne 1937 (34).

¹⁵³) Dopsch: Die Wirtschaftsentw. d. Karolingerzeit (24), Wirtschaftliche u. soziale Grundlagen d. europ. Kulturentw. (25), Naturalwirtschaft u. Geldwirtschaft (26), Ebersolt: Orient et Occident (27), Kletler: Nordwesteuropas Verkehr, Handel u.

iagttager, at brugen af orientalske silkestoffer, purpur og brokade omtales langt hyppigere i 9. og 10. årh. end tidligere, hvilket *kan* skyldes kildematerialets utilstrækkelighed i merovingertiden, men han slutter dog, at handelen med orientalske stoffer i Vesteuropa har holdt sig i karolingertiden til trods for de arabiske erobringer og sørøverier i det vestlige Middelhav¹⁵⁴). Også Ebersolt og Patzelt tog navnlig til genmæle mod, at de arabiske erobringer skulle have medført noget varigt brud i den direkte handel mellem Karolingerriget og Orienten, og den sidstnævnte henledte desuden opmærksomheden på nordboernes eventuelle rolle som formidlere af en handel mellem Orient og Occident over Skandinavien. Sture Bolin betragtede emnet fra numismatisk synsvinkel og kom til den konklusion, at det arabiske sølv fra de asiatiske miner formentlig måtte have spillet en lignende omvæltende rolle i mønt-, pris- og omsætningsforhold som 700 år senere den amerikanske sølvstrøm efter opdagelserne¹⁵⁵). Modsat Pirenne, der antog, at den arabiske fremtrængen havde betydet en økonomisk stagnation og tilbagegang for omsætningen i Vesteuropa, mener Bolin, at den må have medført en udvidelse af verden og en intensivering af handel og omsætning også i Frankerriget, hvis samhandel med Islam må have været ganske anselig. På grundlag navnlig af arabiske kilder understreger han imidlertid, at Frankerrigets vigtigste eksportartikler til Orienten foruden frankiske våben og frisisk klæde har været slaver og pelsværk, som må være hentet i Norden. Karolingerstaten har væsentlig været et transitland, og friernes interesse for forbindelsesvejene mod Nord får en naturlig forklaring. Dette stemmer udmærket overens med Jankuhns teorier om svenske slave- og pelsjagter i de baltiske, finske og slaviske områder i 7.-8. og begyndelsen af 9. årh. og de rige fund af frankiske glasvarer i gravene i Uppland i 7.-8. årh. og vesteuropæiske keramik-, smykke og glasfund i grave i Mälaramrådet, navnlig på Björkö i begyndelsen af 9. årh.¹⁵⁶).

Omkring 830 iagttager Bolin ændringer i de politiske og økonomiske forhold mellem Norden og Vesteuropa. Omtalen af nordiske forhold bliver sjældnere i vesteuropæiske kilder, frankiske indblandinger i nordiske tronstridigheder ophører, ligesom den frankiske mission i Norden omkring midten af århundredet har udspillet sin rolle. Samtidig indtræder en tydelig nedgang i de vesteuropæiske møntfund i Norden. Offensiven er gledet over til nordboerne. Fra 830'erne tiltog de nordiske

Gewerbe (83), Sabbe: Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles (37), L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge (144), Patzelt: Die fränk. Kultur u. d. Islam (84). Jfr. Riisings i note 31 anf. afh.

¹⁵⁴) L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale (144).

¹⁵⁵) Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80).

¹⁵⁶) Jankuhn: Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65), Arbman: Schweden u. d. karoling. Reich (61), Selling: Wikingerzeitliche u. frühmittelalt. Keramik in Schweden (152).

vingetog mod Vesteuropa i styrke og antal. Disse ændringer sætter Bolin i forbindelse med en delvis omlægning af forbindelsesvejene, da nordiske vikinger ad polske og russiske floder trængte frem til Konstantinopel og fik direkte kontakt med Orientens handelsveje, således som fund af arabiske og byzantinske mønter og varer langs flodvejene, ved de baltiske kyster, på Gotland og i Birka har kunnet godtgøre¹⁵⁷). Denne svenske erobring af »det store Svitiod« tilskrives i Nestorkrøniken varægerhøvdingen Rurik og fastsættes til 862¹⁵⁸). I alt fald kan ekspansionen på grundlag af arkæologisk materiale ikke rykkes tilbage før 800, som Arne har vist¹⁵⁹), men om man med Sture Bolin tør placere den så tidligt som i begyndelsen af 9. årh. kan måske diskuteres. Jankuhn mener, at disse ændringer indtræder omkring midten af århundredet¹⁶⁰). Samtidig forsvinder de svenske kolonier på de finske og baltiske kyster, som han mener har været baser for slavejagter og pelsindsamling, og i stedet opstår nye handelscentre i tydelig tilknytning til flodvejene: Wolin¹⁶¹), Nowgorod¹⁶²) og Kiew, som i nogen grad forrykkede tyngdepunktet fra Mälaronrådet, og Gotland får atter øget betydning. I det store russiske indland har nordboerne skaffet sig pelsværk og slaver til direkte forhandling til byzantinere og arabere. I hvilken udtrækning det orientalske sølv, der ad denne vej strømmede til Norden, har bragt nordboerne i stand til at købe varer i Vesteuropa og således holde en transithandel over Skandinavien i gang, som Sture Bolin mener, er det vel vanskeligt med sikkerhed at fastslå. Derimod måtte den nye østlige handelsvej betyde en væsentlig konkurrence til den lange, farefulde vej over Vesteuropa og bidrage til at gøre nordboerne uafhængige af de frisiske købmænd. Da samtidig vikingerne på deres langfarter i Atlanterhavet nåede de mauriske riger i Spanien og Mauretanien og bragte de orientalske varer hjem derfra, svandt den monopolstilling, som i kraft af transithandelen havde været grundlaget for friserhandelens blomstring.

Frisernes betydning.

Hvilken betydning har nu friserne haft for udviklingen af forskellige sider af middelalderens erhvervsliv, som f. eks. bydannelsen, handels-

¹⁵⁷) Arne: La Suède et l'Orient (86), samme: Det stora Svitjod (87), Jacob: Der nord.-balt. Handel der Araber (88), samme: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nord.-balt. Ländern? (89), Kivikoski: Studien zu Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet (90), Nerman: Die Verbindungen zwischen Skandinavien u. Ostbaltikum (91).

¹⁵⁸) Nestorkrøniken og årstallet 862 er behandlet af en fyldig russisk litteratur. Se herom Bolin: Muhammed, Karl d. St. och Rurik (80) p. 210, note 1.

¹⁵⁹) La Suède et l'Orient (86).

¹⁶⁰) Der fränk.-fries. Handel zur Ostsee (65).

¹⁶¹) Kunkel: Wollin (120), Kunkel & Wilde: Wollin. 5 Jahre Grabungen (121), samme: Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin: Wollin (122), Wilde: Die Bedeutung der Grabung Wollin (123).

¹⁶²) Arne: La Suède et l'Orient (86), samme: Det stora Svitjod (87).

retten, gildevæsenet og skibsfarten? For så vidt angår frisernes betydning for bydannelsen har søgelyset været rettet mod de overleverede beretninger om frisiske købmanskolonier i en række byer. I rhinbyerne Birten, Duisburg, Mainz og Worms stammer efterretningerne fra de sidste årtier af 9. årh., og Vogel har fremsat den formodning, at det blot skulle være flygtningebosættelser under normannerfrygten¹⁶³), hvilket dog imødegås af andre¹⁶⁴). Denne årsag kan i alt fald heller ikke forklare friserkolonierne i York i 8., i Birka i 9. eller i Sigtuna i 10. årh. Om der har været en frisisk koloni i Birka er omdisputeret. Det formodes af Bugge og Stein¹⁶⁵). Wilkens og H. Schück derimod afviser, at friserne overhovedet har været der¹⁶⁶). Den antagelse har endog været hævdet, at Birka ligefrem skulle være et frisisk byanlæg¹⁶⁷), en tanke, der dog senere er forladt¹⁶⁸). I det hele bør frisernes bydannende evne måske netop snarest søges i efterromerske byanlæg af type som Dorestad, Birka og Hedeby (frisisk: Sliaswick), karolinger-tidens wik-anlæg, hvis handelsbetydning mere bestod i et sæsonbetonet møde af fjernhandelskøbmænd end i en fastbosiddende købmands- og håndværkerstand¹⁶⁹). Ottars bekendte beretning om sin rejse til Hedeby er netop en illustration hertil¹⁷⁰). Den slags kyst- og flodhavne er desuden udgravet i Dombourg på Walcheren¹⁷¹), i Quentowik¹⁷²) og i

¹⁶³) Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹⁶⁴) Stein: Handels- u. Verkehrsgeschichte d. deutschen Kaiserzeit (44), Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁶⁵) Bugge: Die nordeurop. Verkehrswege (81). Jfr. Bugges og Steins artikler i J. Hoops: Reallexikon d. germ. Altertumskunde II 1913-15, p. 397, § 50 og p. 420, § 7.

¹⁶⁶) Wilkens: Zur Geschichte d. niederl. Handels (54), H. Schück: Birka (118).

¹⁶⁷) Stjerna: Lund och Birka (116).

¹⁶⁸) Se H. Schück: Birka (118).

¹⁶⁹) Om wik-anlæggene er efterhånden kommet en stor litteratur. Her skal anføres: Ennen: Frühgeschichte der europ. Stadt (165), Ganshof: Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen (166), Jankuhn: Haithabu und Birka (167), samme: Zur Topographie frühmittelalt. Stadtanlagen im Norden (168), samme: Die frühmittelalt. Seehandelsplätze im Nord- u. Ostseeraum (169), Planitz: Frühgeschichte d. deutschen Stadt (170), samme: Die deutsche Stadt im Mittelalter (171), Rörig: Die europ. Stadt (172), samme: Magdeburgs Entstehung (173), Vogel: Handelsverkehr, Städtewesen u. Staatenbildung in Nordeuropa (174), samme: Das Emporium Reric (175), samme: Wik-Orte u. Wikinger (176).

¹⁷⁰) Ottars beretning findes i King Alfred's Orosius I ed. H. Sweet, London 1883. Ud-drag heraf hos Scheel & Paulsen: Quellen z. Frage Schleswig-Haithabu (20). Den er omtalt hos Bugge: Die nordeur. Verkehrswege (81) og iøvrigt i R. Ekblom: Othres voyage from Skiringsal to Hedeby. Studia Neophilologica XII 1940. Se iøvrigt R. Hennig: Terra incognitae II 2. Aufl. 1953. O. A. Johnsen: Finmarkens politiske historie. 1923. Samme: Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1939. A. W. Brögger: Nord-Norges bosettningshistorie. 1931. G. Gjessing i Viking III 1939. S. Steen: Ferd og fest. 1929.

¹⁷¹) De Man: Que sait-on de la plage de Dombourg? (98), samme: Over enige te Dombourg gevonden merkwaardige munten (99) og P. J. v. d. Feen: Geschiedenis van de Bewoning van Walcheren tot 1250 (100). Jfr. iøvrigt Anne Roes: Les trouvailles de Dombourg (Zélande). Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundige Bodemonderzoek V, 1954.

¹⁷²) Fengler: Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern (96), Héliot: La question de Quentowic (97). Der har været delte meninger om, hvor det i kilderne hyppigt omtalte Quentowik kan have ligget. Af Héliot er

Hamwih ved Southampton¹⁷³). Vogel har omtalt wik-anlæggene Bardowick og Reric (:Rerwick)¹⁷⁴). Denne type af centralt beliggende markeds- og omladepladser i fjernhandelens store vejnet på steder med en vis lokal bebyggelse, hvortil befolkningen let kunne komme fra vid omkreds, og hvor vandrerløbmændene selv periodevis har opholdt sig mere eller mindre fastboende i koloniagtige sammenslutninger, har vist nok været friserens indsats i bydannelsen, hvis denne bytype overhovedet tør tilskrives frisisk forbillede. Planitz har netop karakteriseret karolingertidens wik-anlæg, hvor bebyggelsen ofte, f. eks. i Dorestad, har koncentreret sig om een lang gade, som faste bopladser udelukkende for fjernhandelens købmænd. Det var rene købmandskolonier¹⁷⁵). Nogen videre lokal omsætning har ikke fundet sted, men her samlede købmændene deres varelagre, hvormed de udrustede sig til de enkelte rejser, der formodentlig ofte af sikkerhedshensyn er foretaget i fællesskab, som det flere steder fremgår af kilderne¹⁷⁶). Muligvis kan dette fællesskab omkr. 900 have antaget fastere organisationsformer og derigennem fået betydning for bydannelsen. Nyere undersøgelser har vist, at det ældste Emden ikke kan have udviklet sig af en oprindelig landsbybebyggelse men må være opstået som en mere systematisk anlagt købmandsbebyggelse¹⁷⁷). Interessante iagttagelser foretages i de senere år i Tiel, hvis retvinklede topografi har adskillige lighedspunkter med det ældste Emden. Jankuhn antyder den mulighed, at det ældste Tiel kan være anlagt i slutningen af 9. årh. efter et lignende skema som Emden, hvilket kan være udtryk for, at nyere organisationsformer havde udviklet sig blandt friserløbmændene¹⁷⁸). Den egentlige middelalderlige bydannelse fra 11.-13. årh. baseres imidlertid på en arbejdsdeling og omsætning mellem by og opland. Det karakteristiske ved byen er netop dens fastboende professionelle købmands- og håndværkerbefolkning, der ernærer sig ved levering og opkøb i nærmeste opland året rundt, medens fjernhandelen har spillet en underordnet rolle som bydannende faktor. Tilstedeværelsen af det fornødne opland bliver altså af afgørende

den formodning antydet, at det skulle have været identisk med det ved Dombourg udgravede wik-anlæg, som ikke findes omtalt i de skriftlige kilder. Forskningen har ellers villet placere Quentowik ved Cancheflodens munding i nærheden af Etaples. Som en tredje mulighed anfører Jankuhn (Haithabu 1956 (105)) Witla, der i 9. årh. var en hyppigt trafikeret havn ved Maasmundingen.

¹⁷³) M. Muller: The Saxon town of Hamwih at Southampton. *The Arch. New Letter* II, 1. 1949.

¹⁷⁴) *Das Emporium Reric* (175).

¹⁷⁵) *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (171). Hermed har Planitz i virkeligheden fjernet sig langt fra Vogels oprindelige definition af wik-anlæggene som sæsonmarkeder (i Wik-Orte und Wikinger (176)).

¹⁷⁶) Hyppigt omtalt hos Vogel: *Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt* (190). Om vandrehandelen i tidlig middelalder se iøvrigt navnlig Ennen: *Frühgeschichte d. europ. Stadt* (165) og Rörig: *Magdeburgs Entstehung* (173).

¹⁷⁷) W. Haarnagel: *Die frühgeschichtliche Handelssiedlung Emden und ihre Entwicklung bis ins Mittelalter*. *Friesisches Jahrbuch* 1955.

¹⁷⁸) Haithabu udg. 1956 (105).

betydning for højmiddelalderens bydannelse. Om dette er tilstede, vil der være en mulighed for, at et karolingisk wik-anlæg kan gøre udviklingen med til middelalderby, som f. eks. Slesvig. Men her står vi måske ved en af de væsentligste årsager til, at friserne måtte blive sachserne underlegne i det økonomiske kapløb i høj- og senmiddelalderen. I Frisland manglede det rige sachsiske opland, der kunne betinge en bydannelsesproces af noget videre omfang. Befolkningens gamle erhvervs-system, der forenede bonde, fisker, skipper og købmand i samme person, levede videre. Men i konkurrencen med den professionelle sachsiske købmand, der havde sin sikre oplandshandel i ryggen, kunne hverken friserkøbmændens eller den nordiske vikingekøbmænds mere sæsonprægede handel stå sig i det lange løb.

Spørgsmålet om friserens betydning for udviklingen af en særlig handelsret gældende inden for handelspladsens område hænger nært sammen med tydingen af navnet Birka som frisisk »berek«, der skulle betyde et isoleret retsområde. Navnlige Elis Wadstein er gået ind for denne tolkning og har fundet en række lokaliteter i Norden: Birkø, Berkø, Biarkøy osv. som han alle vil se som oprindelige frisiske handelspladser med særlig frisisk købmændsret¹⁷⁹). Både fra tysk og fra nordisk side er denne tolkning imidlertid imødegået¹⁸⁰). Fra tysk side er det formodet, at de rhinske friserkolonier som enklaver i den gamle frankiske landsforvaltning har været en slags forløbere for de senere bysamfund¹⁸¹). Om den middelalderlige tyske købmænds- og markedsret kan føres tilbage til frisisk oprindelse eller i alt fald delvis frisiske forbilleder er vist tvivlsomt. Kilderne muliggør vel næppe en sådan undersøgelse, i hvert fald er grundlag for en antagelse i den retning ikke fremført.

Alpert von Metz beretter om en købmændsorganisation, der eksisterede i Tiel i 1018, men hvis oprindelse muligvis kan føres tilbage i 10. årh.¹⁸²). Det er det tidligst bevarede vidnesbyrd om et købmændsgilde, som tilmed har besiddet særlige sædvaneretsregler delvis tillempet efter handelsforhold. Denne købmændsorganisation er derfor indgående behandlet af en række tyske forskere, navnlig Keutgen, Loesch og Stein¹⁸³). Begrebet købmændsgilde må formodentlig være vokset ud af

¹⁷⁹) Birka och bjärköarätt (177), Friesische Lehnwörter im Nordischen (78), Friserne och forntida handelsvägar i Norden (53), Norden och Västeuropa i gammal tid (66).

¹⁸⁰) Rohwer: Der fries. Handel (51) og Wessén: Birca och bjärköarätt (178), Till Birca-frågan (179).

¹⁸¹) Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁸²) Alpertus: De divertate temporum (3).

¹⁸³) Keutgen: Untersuchungen über den Ursprung d. deutschen Stadtverfassung (183), Loesch: Die Grundlagen der ältesten Kölner Gemeindeverfassung (184), samme: Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jh. (185), Stein: Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften (186). Se desuden Bugge: Altschwedische Gilden (180) og Rohwer: Der fries. Handel (51).

gildevæsenets forsikringsmæssige side, idet formålet vel oprindeligt som fremhævet af Doren, må have været beskyttelse af købmændene på de enkelte købmandsrejser¹⁸⁴). Er købmandsgildet således i sin oprindelige skikkelse fostret i intim kontakt med vandrerkøbmandens handelsvilkår, vil det ikke være nogen urimelig antagelse at føre kimen til denne købmandsorganisation tilbage til friserne, selvom den kendsgerning, at Tielergildet er det ældst kendte, ikke er noget bevis for en sådan antagelse¹⁸⁵). Planitz antager, at der allerede i 10. årh. har eksisteret et købmandsgilde i Hedeby, og bygger sin formodning på en arabisk rejsendes skildring af en offerfest, som Planitz vil tolke som en gildefestdag af samme type, som Alpert von Metz omtaler i sin beskrivelse af Tiels købmandsgilde¹⁸⁶). Omtrent ligeså gamle er de efterretninger om et frisisk gilde i Sigtuna, som baseres på to runesten fra ca. 1060–1075¹⁸⁷). De har givet Bugge anledning til den formodning, at friserne muligvis kan have indført købmandsgildet til Norden¹⁸⁸).

Om friserskibenes udseende vides utrolig lidt. Som fremhævet af Poelman, omtales aldrig årer¹⁸⁹). Man tør formode, at det har været rene sejskibe, som derfor kun behøvede forholdsvis ringe besætning. Friserskibene må have repræsenteret en særlig og almindelig type, der i alle tilfælde må have adskilt sig fra de danske skibe, siden det siges i *Annales Anglo-Saxonici* om de skibe, som kong Alfred lod bygge, at de hverken var af art som de frisiske eller som de danske skibe¹⁹⁰). En svensk lokalitet Kugghamn i nærheden af Birka har Wadstein sat i forbindelse med ordet »kogge«, der skal være frisisk og betyde fad eller kar og altså henvise til den korte, runde form. Denne formodning har vundet tilslutning hos Vogel¹⁹¹). I *Annales Bertiniani* benævnes frisere iøvrigt, »cokingi«, tolket som koggefarere¹⁹²), hvilket dog betvivles af Holwerda og Vogel¹⁹³). Derimod synes »cogsculd«, en afgift af fiskeriet på Zuiderzøen (omtalt 948 og 949), kun at lade sig forklare som en afgift af fiskefartøjer. Vogel slutter heraf, at den højmiddelalderlige kogge, som den kendes fra 13. årh. med dens karakteristiske egenskaber kan føres tilbage til den frisiske kogge fra 9.–10. årh.¹⁹⁴), hvilket imidlertid bestrides af Hagedorn, der ikke mener, at middelalderens kendte dybtgående

¹⁸⁴) Untersuchungen z. Geschichte der Kaufmannsgilden (181).

¹⁸⁵) Rohwer: Der fries. Handel (51).

¹⁸⁶) Die deutsche Stadt im Mittelalter (171).

¹⁸⁷) O. v. Friesen: Ur Sigtunas äldsta historia (182).

¹⁸⁸) Altschwedische Gilden (180).

¹⁸⁹) Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merov. en karol. tijdperk (50).

¹⁹⁰) Litteraturlisten 19.

¹⁹¹) Wadstein: Norden och Västeuropa i gammal tid (66), Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹⁹²) Litteraturlisten 5.

¹⁹³) Holwerda: Dorestad en onez vroegste middeleeuwen (95), Vogel: Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

¹⁹⁴) Geschichte d. deutschen Seeschiffahrt (190).

kogge skulle have kunnet udvikle sig af Zuidersøens fiskerbåde. Den er efter Hagedorns mening ikke blevet til i de frisiske fladvandede vadehave, men ved en bugtrig kyst med dybe, beskyttede naturhavne¹⁹⁵). Heinsius hævder imidlertid nu at have påvist, at den højmiddelalderlige kogge ikke er af frisk oprindelse, men først fremstod i slutningen af 12. årh. som en nedertysk nykonstruktion¹⁹⁶). Dette forhindrer dog ikke, at friserne kan have haft meget stor betydning for udviklingen af skibsfarten. En del frisiske låneord i søfartssproget peger endnu tilbage på deres indsats i de nordiske farvande: f. eks. »båk« (sømærke) og vist nok også »båd«. Wadstein nævner foruden »kogge« tillige »anker«, »stævn« og rummålet »læst« som frisiske låneord. Så sent som på korstogenes tid levede friserne sømandsry endnu over hele Europa.

LITTERATUR TIL BELYSNING AF FRISERHANDEL

I. Eksempler på skriftlige, trykte kilder.

1. Adam Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. MG Scr. rer. Germ. II 1846. 3. ed. 1917. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XLIV 1926.
2. Alkuin: Vita Willibrordi. Bibliotheca rerum Germanicarum VI, ved P. Jaffé. Berlin 1873.
3. Alpertus: De divertate temporum. MG SS IV 700-723.
4. Altfried: Vita S. Liudgeri episcopi Mimigardefordensis. MG SS II 403-419.
5. Annales Bertiniani. MG Scr. rer. Germ. V 1883. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXIV. 1857.
6. Annales Egmundani. MG SS XVI 443-479.
7. Annales Fuldenses. MG SS I 343-415 og Scr. rer. Germ. VII 1891.
8. Annales regum Francorum (Annales qui dicuntur Einhardi). MG SS I 135-218 1826. Optr. 1925 og Scr. rer. Germ. VI 1895. Optr. 1930.
9. Annales Vedastini. MG SS II 196-209 og Scr. rer. Germ. XII 1909.
10. Annales Xantenses. MG SS II 219-235 og Scr. rer. Germ. XII 1909.
11. Anskar: Vita S. Willehadi. MG SS II 378-390.
12. Beda: Historia ecclesiastica gentis Anglorum. Ed. C. Plummer. Oxford 1896. Og med eng. overs. ved Th. Miller i Early English Text Society I-II. London 1890-98.
13. Ermoldus Nigellus: Carmina in laudem Pippini regis. MG Poetae latini II 79-91.
14. Lex Frisionum. MG LL III 1863. Optr. 1925.
15. Liudger: Vita S. Gregorii Traiectensis episcopi. MG SS XV 66-79.
16. Markedsprivilegiet i St. Denis 753. MG DD Karolinger I Nr. 6 1906. Regesta Imperii I ved E. Mühlbacher. Innsbruck 1899.
17. Notker von S. Gallen (Monachus Sangallensis): De gestis Karoli Magni libri II. MG SS II 731-763 1829. Optr. 1925.
18. Rimbart: Vita S. Anskarii episcopi Hammaburgensis. MG Scr. rer. Germ. LV 1884. Og i: Langebek, J.: Scriptores rerum Danicarum Medii Ævi I 1772 427-495. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXII 1939. Svensk oversættelse ved G. Rudberg. Sthlm. 1926. Dansk oversættelse ved P. A. Fenger. 5. udg. 1926.
19. Two Saxon cronicles parallel I-II. Ed. Plummer, C. Oxford 1892-99. Med titlen: Annales Anglo-Saxonici. MG SS XIII.
20. Scheel, O. und Paulsen, P.: Quellen

¹⁹⁵) Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jh. (187).

¹⁹⁶) Das Schiff der hansischen Frühzeit (188).

- z. Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen und nordischen Beziehungen. Kiel 1930.
21. Waldalberti: *Miracula S. Goaris*. MG SS XV.
22. Willibald: *Vita S. Bonifatii archiepiscopi Moguntini*. MG SS II 331-353 og *Scr. rer. Germ.* LVII 1905. Ge-
- schichtschreiber der deutschen Vorzeit XIII 1863.
23. Vita S. Remberti archiepiscopi Hamburgensis. Langebek, J.: *Scriptores rerum Danicarum Medii Ævi II 1773 123-145*. Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit XXII 1939.

II. Litteratur om økonomisk historie i almindelighed.

24. Dopsch, A.: *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit I-II*. Weimar 1912-13. 2. Aufl. 1921-22 (med stor oversigt over den tidligere forsknings syn på karolingertiden).
25. Dopsch, A.: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen I-II*. Wien 1918-20. 2. Aufl. 1923-24 (med stor oversigt over den tidligere forskning vedrørende overgangen fra oldtid til middelalder).
26. Dopsch, A.: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Wien 1930.
27. Ebersolt, J.: *Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant et pendant les Croisades*. Paris et Bruxelles 1928. 2. éd. Paris 1954.
28. Halphen, L.: *Études critiques sur l'histoire de Charlemagne*. Paris 1921.
29. Kulischer, J.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I-II*. München-Berlin 1928. 2. unveränd. Aufl. München 1958 (med udførlig bibliografi og fyldige bibliografiske noter).
30. Pirenne, H.: *Mahomet et Charlemagne*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* I 1922. Optr. i: Pirenne, H.: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. 1951.
31. Pirenne, H.: *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* II 1923. Optr. i: Pirenne, H.: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. 1951.
32. Pirenne, H.: *Les villes du moyen-âge*. Brüssel 1927.
33. Pirenne, H.: *Le mouvement économique et social au moyen-âge du XIe au milieu du XVe siècle*. Findes i: Glotz, G. (dir.): *Histoire générale* 2. sect. *Histoire du moyen âge VIII: La civilisation occidentale au moyen âge du XIe au milieu du XVe siècle*. Paris 1933. Optr. i: Pirenne, H.: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. 1951.
34. Pirenne, H.: *Mahomet et Charlemagne*. Bruxelles 1937. Tysk oversættelse: *Geburt des Abendlandes. Untergang der Antike am Mittelmeer u. Aufstieg des germanischen Mittelalters*. Amsterdam o. J. (1939).
35. Postan, M.: *The trade of medieval Europe: the North*. Findes i: Postan, M. and Rich, E. E.: *The Cambridge economic history of Europe II*. Cambridge 1952 (med udførlig bibliografi).
36. Rörig, F.: *Mittelalterliche Weltwirtschaft*. Kieler Vorträge hrsg. von B. Harms. Nr. 40. Jena 1933.
37. Sabbe, E.: *Quelques types de marchands des IXe et Xe siècles*. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* XIII 1934.
38. Thompson, J. W.: *Economic and social history of the Middle Ages 300-1300*. I-II. New York 1959.
39. Zechlin, E.: *Maritime Weltgeschichte I*. Hamburg 1947.
- a) *Specielt i enkelte lande*.
40. Arup, E.: *Studier i engelsk og tysk Handels Historie 1350-1850*. Dissertation. Kbh. 1907.
41. Bechtel, H.: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von der Vorzeit bis zur Ende des Mittelalters*. 2. Aufl. München 1951.
42. Bächtold, H.: *Der norddeutsche Handel im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert*. *Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte* XXI. Berlin-Leipzig 1910.
43. Inama-Sternegg, K.-T. von: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte I*. Leipzig 1879. 2. Aufl. 1909.

44. Stein, W.: Handels- und Verkehrs-geschichte der deutschen Kaiserzeit. Berlin 1922.
45. Thompson, J. W.: The commerce of France in the ninth century. Journal of Political Economy XXIII. 1915.

III. Litteratur om friserhandel.

46. Blok, P. J.: Geschichte der Niederlande I. Übersetzung von Houtrouw. Gotha 1901.
47. Boeles, P. J. C. A.: Friesland tot det elfde eeuw. Leeuwarden 1927. 2. Aufl. 's-Gravenhage 1951 (med udførlig litteraturfortegnelse og engelsk resumé).
48. Dirks, J.: Geschiedkundig onderzoek van den Koophandel der Friezen van de vroegste tijden tot aan den dood van Karel den Grooten. Utrecht 1846.
49. Häpke, R.: Friesen und Sachsen im Ostseeverkehr des 13. Jahrhunderts. Hansische Geschichtsblätter XIX 1913.
50. Poelman, G. A.: Geschiedenis van den handel van Nord-Nederland gedurende het merovingische en karolingische tijdperk. 's-Gravenhage 1908.
51. Rohwer, B.: Der friesische Handel im frühen Mittelalter. Dissertation. Kiel 1937 (med udførlig litteraturfortegnelse over kildeudgaver og tidligere forskning).
52. Vogel, W.: Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrhundert. Hansische Geschichtsblätter XV 1909.
53. Wadstein, E.: Friserne och forntida handelsvägar i Norden. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles Handlingar 4 F. XXI-XXII 1918-19.
54. Wilkens, H.: Zur Geschichte des niederländischen Handels im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter XIV 1908 og XV 1909. Jfr. 64-68, 80, 83, 141 og 190.
- a) Om Frisland og friserne.
55. Bunte, B.: Beiträge zur Geschichte der Friesen und Chauken I: Ueber die Wohnsitze der Friesen und ihrer Nachbarn in der römischen Zeit. Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden XXX 1899.
56. Fockema Andreae, S. J.: Friesland van de vijfde tot de tiende eeuw. Algemene Geschiedenis der Nederlande I. Utrecht 1949.
57. Ganshof, F. L.: Het tijdperk van de Karolingen tot de grote Normannen-inval 751-879. Algemene Geschiedenis der Nederlande I. Utrecht 1949.
58. Hald, K.: Friserne. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder IV. Red. A. Karker. Kbh. 1959 (med udførlig bibliografi om deres forbindelser med Norden).
59. Richthofen, Karl Freiherr von: Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte I-III. Berlin 1880-86.
60. Swart, F.: Zur friesischen Agrargeschichte. Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen CXLV. Leipzig 1910.

IV. Om handelsforbindelse mellem Norden og Vesteuropa.

61. Arbman, H.: Schweden und das karolingische Reich. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar XLIII. Sthlm. 1937 (med udførlig litteraturliste og fylde bibliografiske noter).
62. Arbman, H. & Stenberger, M.: Vikingar i västerled. Sthlm. 1935.
63. Arne, T. J.: Birka-Frisland. Kulturhistoriska studier och uppteckningar tillägnade V. Ewald 1929. Red. E. Salvén og A. Anderson Sandklef. Hallands Hembygdförbunds Skriftserie I.
64. Jankuhn, H.: Sechs Karten zum Handel des 10. Jahrhunderts im westlichen Ostseebecken. Archaeologia Geographica I 1950.
65. Jankuhn, H.: Der fränkisch-friesische Handel zur Ostsee im frühen Mittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XL 1953 (med udførlig litteraturliste).
66. Wadstein, E.: Norden och Vesteuropa i gammal tid. Populært vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola. N. F. XXII. Sthlm. 1925.
67. Wadstein, E.: Våra förfäder och de gamla friserne. (Sv.) Historisk Tidsskrift LII 1932.

68. Wadstein, E.: On the relations between Scandinavians and Frisians in early times. Saga-book of the Viking Society 1933. Jfr. 49, 51, 53, 54, 80, 81, 83, 105 og 190.
- a) *Om forbindelse iøvrigt mellem Norden og friserne.*
69. Askeberg, F.: Norden och kontinenten i gammal tid. Uppsala 1944.
70. Borchling, C.: Die Friesen und der skandinavische Norden. De iepening fan de Fryske Akademy. Assen 1938.
71. Hald, K.: Danes and Frisians in Lincolnshire. 3. International Congress of Toponomy and Anthroponomy III. Louvain 1951.
72. Hinz, H.: Zur Herkunft der Nordfriesen. Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins XXIX 1952/53.
73. Hinz, H.: Vorgeschichte der nordfriesische Festlandes. Neumünster 1954.
74. Jørgensen, P.: Über die Herkunft der Nordfriesen. Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Skrifter. Hist.-Fil. Meddelelser XXX,5 1946.
75. Lauridsen, P.: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland. Historisk Tidsskrift 6, IV 1892-94.
76. Scheel, O.: Die Wikinger. Stuttgart 1938.
77. Vogel, W.: Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799-911). Heidelberg 1906.
78. Wadstein, E.: Friesische Lehnwörter im Nordischen. Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Skrifter XXI 1918-22.
79. Wadstein, E.: Frisiska lånord. Studier tillägnade Axel Kock. Lund 1929.

V. Om andre handelsveje, der berører friserhandel.

80. Bolin, S.: Muhammed, Karl den Store och Rurik. Scandia XII 1939. På engelsk i: Scandinavian economic history review I 1953 (med udførlige bibliografiske noter navnlig over møntlitteraturen).
81. Bugge, A.: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung des europäischen Handels und der europäischen Schifffahrt. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte IV 1906.
82. Heyd, W.: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter I. Stuttgart 1879. På fransk i Leipzig 1885 og genoptr. 1923 og 1959.
83. Kletler, P.: Nordwesteuropas Verkehr, Handel und Gewerbe im frühen Mittelalter. Deutsche Kultur. Historische Reihe. Wien 1924.
84. Patzelt, E.: Die fränkische Kultur und der Islam. Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- und Kulturgeschichte an der Universität Wien IV 1932.
85. Schulte, A.: Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausnahme von Venedig. Hrsg. von der Badischen Historischen Kommission I-II. Leipzig 1900.
- a) *Specielt om Nordens forbindelser østpå.*
86. Arne, T. J.: La Suède et l'Orient. Uppsala 1914.
87. Arne, T. J.: Det stora Svitjod. Essayer om gångna tiders svensk-ryska kulturförbindelser. Sthlm. 1917.
88. Jacob, G.: Der nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter. Leipzig 1887.
89. Jacob, G.: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern? Leipzig 1886. 2. Aufl. Berlin 1891 (anfører de fleste arabiske kildsteder, der omhandler varerne i den russisk-arabiske handel, i oversættelse).
90. Kivikoski, E.: Studien zu Birkas Handel im östlichen Ostseegebiet. Acta Archaeologica 1937.
91. Nerman, B.: Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar XL, 1 1929. Jfr. 65, 80, 81 og 84. Se iøvrigt litteratur om Birka 112-118.

Af den store litteratur om dette emne er kun medtaget, hvad der har haft direkte betydning for forskningen af handelsforbindelserne mellem Norden og Vesteuropa.

VI. Om enkelte lokaliteter.

- a) *Dorestad*.
92. Holwerda, J. H.: Dorestad. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission XVI 1925/26.
93. Holwerda, J. H.: Die Katastrophe an unserer Meeresküste im 9. Jahrhundert. Oudheidkundige Mededeelingen N. R. X. Leiden 1929.
94. Holwerda, J. H.: Opgravingen van Dorestad. Oudheidkundige Mededeelingen N. R. XI. Leiden 1930.
95. Holwerda, J. H.: Dorestad en onez vroegste middeleeuwen. Leiden o. J. (1930).
Jfr. 51 og 171.
- b) *Quentowik*.
96. Fengler, O.: Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern. Hansische Geschichtsbücher XIII 1907.
97. Héliot, P.: La question de Quentowic. Revue du Nord 1937.
- c) *Domburg*.
98. De Man, M.: Que sait-on de la plage de Dombourg? Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt-en Penningkunde VII 1899.
99. De Man, M.: Over enige te Domburg gevonden merkwaardige munten. Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde XIII 1926.
100. Feen, P. J. van der: Geschiedenis van de Bewoning van Walcheren tot 1250. I: De Bodemkartering van Walcheren. 1951 (med fortegnelse over ældre litteratur).
- d) *Hedeby*.
101. Frahm, F.: Der Transitverkehr Schleswig-Hollingstedt. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LX. Kiel 1930.
102. Frahm, F.: Grabungen und Forschungen aus der Wikingerzeit der Schleswiger Landenge. Historische Zeitschrift CLI 1933.
103. Hübener, W.: Zur Topographie von Haithabu. Germania XXX 1952.
104. Jankuhn, H.: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene. Neumünster 1937. Vor- und frühgeschichtliche Untersuchungen aus d. Museum vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel N.F. I. (med oversigt over Hedeby-forskningen 1897-1930 og meget fyldig litteraturfortegnelse).
105. Jankuhn, H.: Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit. Neumünster 1937. 2. Aufl. 1938. 3. völlig neu bearb. Aufl.: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 1956 (med fyldig litteraturfortegnelse).
106. Jankuhn, H.: Die Ausgrabungen in Haithabu 1937-39. Berlin 1943.
107. Jankuhn, H.: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen 1930-39. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LXXIII 1949.
108. Jankuhn, H.: Wirtschafts- und Kulturgeschichte Angelns in der Wikingerzeit. Jahrbuch des Angler Heimatvereins XVI 1952.
109. Jankuhn, H.: Die Frühgeschichte vom Ausgang der Völkerwanderung bis zum Ende der Wikingerzeit. Geschichte Schleswig-Holsteins III, red. V. Pauls. Neumünster 1955-57.
110. Kieselbach, A.: Schleswig als Vermittlerin des Handels zwischen Nord- und Ostsee. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte XXXVII. Kiel 1907.
111. Schwantes, G.: Führer durch Haithabu. Schleswig 1932.
Jfr. 66, 114, 115, 161, 162, 164 og 167.
- e) *Birka*.
112. Arbman, H.: Birka, Sveriges äldsta handelsstad. Sthlm. 1939.
113. Arbman, H.: Birka I. Die Gräber. Tafelband 1940. Textband 1943. Uppsala.
114. Lindqvist, S.: Hedeby och Birka. Fornvännen XXI 1926.
115. Lindqvist, S.: Schleswig och Birka. Fornvännen XXI 1926.
116. Stjerna, K.: Lund och Birka. Historisk Tidskrift för Skåneland III 1909.
117. Schück, A.: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Sthlm. 1926 (med sammenfattende fremstilling om Birka og birkaproblemerne).
118. Schück, H.: Birka. Uppsala Universitets Årsskrift 1910.
Jfr. 61, 63, 65-68, 90, 135, 160, 163-164, 167 og 177-179.
- f) *Nordfriesiske øer*.
119. La Baume, P.: Die Wikingerzeit auf d. nordfriesischen Inseln. Die Wikingerzeit in Nordfriesland 1953.
Jfr. 72-75.

- g) *Wollin*.
120. Kunkel, O.: Wollin. Das Bollwerk V 1934.
121. Kunkel, O. & Wilde, K. A.: Wollin. 5 Jahre Grabungen auf d. Boden d. wikingerzeitlichen Grosssiedlung am Dievenov-Strom 1934–1939/40. Nachrichtenblätter für deutsche Vorzeit XVI 1940.
122. Kunkel, O. & Wilde, K. A.: Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin: Wollin. Stettin 1941.
123. Wilde, K.: Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934. Stettin 1939. 2. Aufl. 1953.
- h) *Truso*.
124. Ebert, M.: Truso. Königsberg 1926.
125. Ehrlich, B.: Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso. Conventus primus hist. Balt. 1937. Riga 1938.
126. Neugebauer, W.: Die Bedeutung d. wikingischen Gräberfeldes in Elbing für die Wikingerbewegung im Ostseegebiet. Elbinger Jahrbuch XIV 1937.
127. Neugebauer, W.: Das wikingische Gräberfeld von Elbing-Neustädterfeld und d. Lage Trusos. Bericht über d. Kieler Tagung d. »Ahnenerb« 1939. Neumünster 1944.
- i) *Grobin*.
128. Nerman, B.: Fynden från Grobin i Lettland. Sthlm. 1930.
129. Nerman, B.: Funde und Ausgrabungen in Grobina 1929. Congressus Secundus Archaeolog. Balt. 1930. Riga 1931.
130. Nerman, B.: Swedish viking colonies on the Baltic. Eurasia Septentrionalis Antiqua IX 1934.
131. Nerman, B.: Sveriges första storhetstid. Sthlm. 1942.
132. Nerman, B.: Grobin-Seeburg, Ausgrabungen und Funde. Uppsala 1958.

VII. Om enkelte varer.

- a) *Klæde o. a. tekstilvarer*.
133. Espinas, G.: La draperie dans la Flandre française au moyen âge I. Paris 1923.
134. Ganshof, F. L.: Note sur un passage de la vie de Saint Géraud d'Aurillac. »Mélanges Jorga«. Paris 1933 (med litteratur om klædehandel mellem Orienten og Vesteuropa).
135. Geijer, A.: Birka III. Die Textilfunde. Uppsala 1938 (med litteratur p. 41 note 2).
136. Heyne, M.: Deutsche Hausaltertümer III: Körperpflege und Kleidung bei den Deutschen. Leipzig 1903.
137. Heyne, M.: Das altdeutsche Handwerk. Strassburg 1908.
138. Håpke, R.: Die Herkunft der friesischen Gewebe. Hansische Geschichtsblätter XII 1906.
139. Håpke, R.: Die neuere Literatur z. Geschichte d. niederländischen Wollindustrie. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte X 1912 (med oversigt over den hidtidige forskning om emnet).
140. Keutgen, F.: Der Grosshandel im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter X 1901.
141. Klumker, C. J.: Der friesische Tuchhandel zur Zeit Karls des Grossen und sein Verhältnis z. Weberei jener Zeit. Leipzig Dissertation 1898. Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden XIII 1899.
142. Kober, E.: Die Anfänge der deutschen Wollweberei. Below, G. v. und Meinecke, F.: Abhandlungen z. mittleren und neueren Geschichte VIII 1908.
143. Pirenne, H.: Draps de Frise ou draps de Flandre? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte VII 1909. Opfr. i: Pirenne, H.: Histoire économique de l'Occident médiéval 1951.
144. Sabbe, E.: L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge (IXe et Xe siècles). Revue Belge de Philologie et d'Histoire XIV 1935.
- Oversigt over forskningen findes 29 (p. 84), 83 (p. 107 note 789a). Jfr. iøvrigt 40, 50, 51, 54, 60, 66, 85, 105 og 190.
- b) *Pelsvarer*.
145. Hennig, R.: Der nordeuropäische Pelzhandel in den älteren Perioden der Geschichte. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXIII 1930.
146. Pratt Lattin, H.: Note on the fur trade in medieval Western Europe. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXIV 1931.

147. Schier, B.: Wege und Formen des ältesten Pelzhandels in Europa. Archiv für Pelzkunde I. Frankfurt am Main 1951.
148. Schier, B.: Pelze in altertumskundlicher Sicht. Archiv für Pelzkunde II. Frankfurt am Main 1951. Jfr. 65, 80, 88, 89 og 105.
- c) *Slaver.*
- Behandling findes bl. a. i: 25, 34, 57, 65, 80-82, 89, 105, 171, 173, 174 og 190.
- d) *Keramik.*
149. Hussong, L.: Herstellungsorte und Datierung der karolingischen Keramik im Rheinland. Bericht über d. Kieler Tagung des »Ahnenerbes« 1939. Neumünster 1944.
150. Hübener, W.: Zur Ausbreitung einiger fränk. Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9.-12. Jahrhundert. Archaeologia Geographica II 1951.
151. Hübener, W.: Die Keramik von Hai-thabu. Neumünster 1959.
152. Selling, D.: Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden. Sthlm. 1955.
153. Tischler, F.: Zur Datierung d. frühmittelalterlichen Tonware v. Badorf. Landkreis Köln. Germania XXX 1952. Jfr. 47, 61, 65, 103-106.
- e) *Glas.*
154. Rademacher, F.: Fränkische Gläser aus d. Rheinland. Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande CXLVII 1942.
155. Salin, E.: Rhin et Orient. Le haut moyen-âge en Lorraine. 1939.
156. Steinhausen, J.: Frühmittelalterliche Glashütten im Trierer Land. Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und Nachbargebiete VIII 1939. Jfr. 47, 61, 65 og 105.

VIII. Om mønter.

157. Belaiw: On the »Wodan«-monster or dragon series of the Anglo-Saxon sceattas. Seminarium Kondakovianum VII 1935.
158. Le Gentilhomme: La circulation des sceattas dans la gaule mérovingienne. Revue Numismatique. Paris 1938.
159. Hill, P. V.: Anglo-Saxon and Frisian sceattas in the light of Frisian hoards and site-finds. Jaarboek voor Munt- en Penningkunde XLI 1954.
160. Lindqvist, S.: Birkamynten. Fornvännan XXI 1926 (med anførelse af den ældre litteratur).
161. Nöbbe, E.: Münzfunde vom Stadt-
platz Haihabu 1905-31. Festschrift z. Hundertjahrfeier d. Museums vor-
geschichtl. Altertümer in Kiel. Neu-
münster 1936.
162. Nöbbe, E.: Der karolingische Münz-
schatz vom Krinkberg. Festschrift
zur Hundertjahrfeier des Museums
vorgeschichtlicher Altertümer in
Kiel. Neumünster 1936.
163. Rasmusson, N. L.: Kring de väster-
ländska mynten i Birka. Från sten-
ålder till rokokko. Studier tillägnade
Otto Rydbeck. Lund 1937.
164. Rasmusson, N. L.: Birkamynt och
Hedebymynt. Kulturhistorisk leksi-
kon for nordisk middelalder I. Red.
J. Danstrup. Kbh. 1956 (med udfør-
lig bibliografi).
Jfr. 47, 61, 65, 80 og 99.

IX. Om frisernes formodede betydning i samfunds- og erhvervslivet.

- a) *Bydannelse.*
165. Ennen, E.: Frühgeschichte der euro-
päischen Stadt. Bonn 1953.
166. Ganshof, F. L.: Over stadsontwikke-
ling tusschen Loire en Rijn gedu-
rende de Middeleeuwen. Antwerpen-
Brüssel-Gent-Leuven 1941. På fransk.
Paris-Brüssel 1943.
167. Jankuhn, H.: Haihabu und Birka.
Germanien XII. N. F. II 1940.
168. Jankuhn, H.: Zur Topographie früh-
mittelalt. Stadtanlagen im Norden
u. z. Soziologie ihrer Bewohner.
Schmieder-Festschrift. Kiel 1953.
169. Jankuhn, H.: Die frühmittelalter-
liche Seehandelsplätze im Nord- und
Ostseeraum (451-498) i: Studien zu
den Anfängen des europäischen
Städtewesens = Vorträge u. For-
schungen IV hrsg. vom Institut für

- geschichtliche Landesforschung des Bodenseegebiets in Konstanz, geleitet von T. Mayer. Lindau u. Konstanz 1958.
170. Planitz, H.: Frühgeschichte d. deutschen Stadt. Savigny-Zeitschrift. Germ. Abt. LXIII 1943.
171. Planitz, H.: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Graz, Køln 1954.
172. Rörig, F.: Die europäische Stadt. Findes i: Goetz, W.: Propyläen-Weltgeschichte IV 1932. 2. erweit. Aufl. m. titel: Die europäische Stadt im Mittelalter. Göttingen 1955.
173. Rörig, F.: Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte. Miscellanea Academica Berolinensia II, 1. Berlin 1950. 2. Aufl. i: »Vor-tragen und Schriften« der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Hft. XLIX. Berlin 1952.
174. Vogel, W.: Handelsverkehr, Städte-wesen und Staatenbildung in Nord-europa im früheren Mittelalter. Zeitschrift der Geschichte für Erdkunde zu Berlin. Jahrgang 1931.
175. Vogel, W.: Das Emporium Reric. Festschrift til Halvdan Koht. Oslo 1933.
176. Vogel, W.: Wik-Orte und Wikinger. Hansische Geschichtsblätter LX 1935. Jfr. 51.
- b) *Handelsret.*
177. Wadstein, E.: Birka och bjärkö-arätt. Namn och Bygd II 1914.
178. Wessén, E.: Birca och bjärkörätt. Namn och Bygd XI 1923.
179. Wessén, E.: Till Birca-frågan. Namn och Bygd XIII 1925.
- c) *Gildevæsen.*
180. Bugge, A.: Altschwedische Gilden. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XI 1913.
181. Doren, A.: Untersuchungen z. Geschichte der Kaufmannsgilden im Mittelalter. Leipzig 1893.
182. Friesen, O. von: Ur Sigtunas äldsta historia. Ett frisiskt handelsgille i Sigtuna på 1000-talet. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift XXVI 1910.
183. Keutgen, F.: Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadt-verfassung. Leipzig 1895.
184. Loesch, H. v.: Die Grundlagen der ältesten Kölner Gemeindeverfassung. Savigny-Zeitschrift. Germanische Abt. LIII 1933.
185. Loesch, H. v.: Die Kölner Kaufmannsgilde im 12. Jahrhundert. Ergänzungsheft XII der Westdeutschen Zeitschrift. Trier 1904.
186. Stein, W.: Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften. Hansische Geschichtsblätter XVI 1910. Jfr. 51 og 171.
- d) *Skibsfart.*
187. Hagedorn, B.: Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Vereins für hamburgische Geschichte I. Berlin 1914.
188. Heinsius, P.: Das Schiff der hansischen Frühzeit. Quellen und Darstellungen z. Hansischen Geschichte. N. F. XII. Weimar 1956.
189. Vogel, W.: Zur nord- und westeuropäischen Seeschiffahrt im früheren Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter XIII 1907.
190. Vogel, W.: Geschichte der deutschen Seeschiffahrt. I. Berlin 1915. Jfr. 51, 52 og 54.

I øvrigt kan mangesidig litteratur om friserne kultur, sprog og historie findes i Statsbibliotekets katalog: Friserne 1933 red. af E. Steensgaard og tillæg 1959 med litteratur anskaffet 1934-59 red. af E. Steensgaard og N. Å. Nielsen.

KONGEVALGENE I 1320 OG 1326

Af Knud Prange

Arkivar, mag. art. Knud Prange viser ved personalhistoriske studier, at det i 1320 er kong Erik Menveds råd, der indsætter hertug Kristoffer som konge af Danmark, og han mener, at det er rådet, der ved kongeskiftet repræsenterer kontinuiteten i landets styre. Ved en analyse af personalforholdene omkring det revolutionære kongeskifte i 1326 vises, at den ny håndfæstnings beseglere består af en »valgforsamling«, der, foruden hertug Valdemars egne sønderjyske tilhængere omfatter en gruppe af mænd, der var fremtrædende før 1320 og medlemmer af kong Kristoffers eget råd. Heri ses et forsøg på at knytte en tråd til den ved kongeskiftet i 1320 fungerende instans for derved at forlene oprøret med et skær af lovlighed.

Den 13. november 1319 døde kong Erik Menved og efterlod sig et splidagtigt og halvt opløst rige. Allerede 1312 havde sjællandske bønder gjort oprør mod kongen, men var blevet slået, og kongen »lod mange bønder hænge ved København«. Året efter rejste jyderne sig, og denne gang stod bønderne ikke alene, de var ledet af fremtrædende adelsmænd – Niels Brok d. æ. (nr. 19), der tidligere havde været medlem af kongens råd, var en af dem. Også denne opstand blev slået ned, og den 6. juli 1314 anklagede kongen på Viborg landsting 21 jyder for hemmelig eller åbenbar forståelse med de fredløse og for anstiftelse af oprøret i 1313. Mindst halvdelen af de anklagede var riddere, det var altså en del af »rigets bedste mænd«, der havde rejst sig mod kongen. Som man kunne vente, blev der slået hårdt til, alle de anklagede blev dømt fra liv og gods. Det er klart, at de mænd, der var dommere ved denne proces, er blevet udvalgt blandt kongens trofaste tilhængere, man ved endda om flere af dem, at de var medlemmer af kongens råd, for eksempel Lave Aagesen (nr. 2), Jens Nielsen (nr. 6), Peder Mule (nr. 3) og Laurids Jensen (nr. 5). Der kan næppe være tvivl om, at også resten af dommerne har tilhørt kredsen omkring kong Erik.

Kilderne:

Artiklen bygger næsten udelukkende på samtidige dokumenter og breve. Disse foreligger trykt, på originalsproget i Diplomatarium Danicum og i oversættelse i Danmarks Riges Breve. Brevene er ordnet kronologisk i disse to udgaver, artiklen henviser derfor ikke til bind- og sidetal, men nævner blot årstal og dato, hvorefter det er let at finde pågældende brev. Foruden Diplomatariet er også stamtavlerne i Danmarks Adels Aarbog (forkortet som D. A. A.) gennemgået, og de oplysninger, der herved er fundet om de enkelte beseglere af håndfæstningerne fra 1320 og 1326, er samlet i et særligt bilag. Når en person nævnes med tilføjelse af et nummer, henviser dette til bilaget.

Det lykkedes en stor del af de dødsdømte oprørere at flygte, og de blev ikke de eneste, der måtte rømme land og rige. Kongen kom i åben kamp med sin broder, hertug Kristoffer, og med ærkebisp Esger Juul, der begge måtte flygte fra Danmark. Selvom den åbne modstand således blev slået ned, var landets forhold alligevel fortvivlede. Erik Menveds politik havde krævet store pengesummer, og da selv hårde skatteudskrivninger ikke slog til, blev store dele af landet pantsat. De holstenske grever, Johan og Gerhard havde hele Fyn som pant, og marsken Ludvig Albertsen havde rådighed over alle kronens indtægter i Skåne.

Også kongens personlige forhold havde været ulykkelige. Dronningen døde i sommeren 1319, og alle deres 14 børn var døde i en ung alder. Der var altså ingen tronfølger eller enkedronning, der kunne være et naturligt samlingsmærke; det eneste organ, der kunne repræsentere kontinuiteten, var den afdøde konges råd.

Der var i 1319 to personer der kunne komme på tale som kongsemner: den sønderjyske hertug Erik 2., der var oldebarn af kong Abel og altså tilhørte kongeslægtens ældre linje, og den afdøde konges broder, hertug Kristoffer. Begge muligheder har været overvejet, og der må bag kulisserne være ført et politisk spil, som vi i dag knap kan spore. Et enkelt dokument, kendt i referat fra Hvitfeldts Danmarkshistorie, giver dog visse oplysninger. I dette brev, der er udstedt 21. december 1319, gav hertug Kristoffer 4 adelsmænd løfte om »at hvad fordring de kunne bevise overfor ham til hans planers lykkelige gennemførelse, ville han i taknemmelighed stå til regnskab for. Fremdeles hvad folk de tilførte ham til rigets nytte, gavn og beskyttelse, derfor ville han holde dem skadesløs, når han kom til magten«. De 4 mænd, der skulle hjælpe Kristoffer til magten, var marsken Ludvig Albertsen, den tidligere marsk Lave Aagesen, Holger Nielsen og Peder Stygge. Af disse var Ludvig Albertsen (nr. 1) og Lave Aagesen de ældste, og de var begge medlemmer af Erik Menveds råd. Især Ludvig Albertsen sad inde med noget af en nøglestilling. Han var den mest fremtrædende af den afdøde konges fire testamentfuldbyrdere, han var marsk og dermed anfører for hæren, han havde et halvt år tidligere på kongens vegne erobret Hammershus fra ærkebisp, og han havde nu magten på denne vigtige fæstning, og endelig var han som omtalt en af landets hovedkreditorer.

Hertug Kristoffers henvendelse bar frugt. På dagen for den hellige Paulus' omvendelse, den 25. januar 1320, samledes »rigets bedste mænd og almuen« i Viborg for at vælge konge. Valget faldt på Kristoffer, der samme dag vedtog en håndfæstning, der yderligere besegledes af 5 bisper og 15 riddere. Det var selvfølgelig ikke almuen, der bestemte kongevalget, de afgørende har været de mænd, hvis navne findes under håndfæstningen.

Hvem var så de mænd, der valgte den nye konge? Det er nævnt, at

det eneste organ, der i denne situation kunne repræsentere kontinuiteten var Erik Menveds råd, og det er derfor nærliggende at slutte – som også Erik Arup gjorde det¹⁾ – at det var rådet, som udstedte og beseglede håndfæstningen. Der kan imidlertid også tænkes en anden mulighed; beseglerne kan være den nye konges råd, altså Kristoffers egne rådgivere samt de mænd han eventuelt har »arvet« fra sin broders råd. Først en undersøgelse af hver enkelt af de 15 riddere kan give svaret.

Ikke mindre end 7 af disse 15 finder vi side om side som dommere ved processen mod oprørerne i 1314: Lave Aagesen (nr. 2), Peder Mule (nr. 3), Niels Hee (nr. 4), Lars Jensen (nr. 5), Jens Nielsen (nr. 6), Jens Pedersen (nr. 7) og Albert Albertsen (nr. 12). Omtrent halvdelen af beseglerne har altså hørt til Erik Menveds trofaste kreds. Om tre af de 7 »dommere«, Lave Aagesen, Lars Jensen og Jens Nielsen, ved vi med bestemthed, at de var medlemmer af Erik Menveds råd, men også Peder Mule og Jens Pedersen har sandsynligvis været denne konges råder, og dertil kommer Ludvig Albertsen, som ikke var dommer i 1314, men var medlem af rådet.

Om de øvrige beseglere ved vi, at Jens Kande (nr. 8) havde været Erik Menveds særlige udsending, bl. a. i Estland, og han var i det hele taget nært knyttet til kongens politik. Niels Holgersen (nr. 10) var i 1313 medudsteder af et brev om de oprørske bønder sammen med en række af Erik Menveds trofaste mænd og han, Peder Nielsen (nr. 9) og Jens Olafsen (nr. 14) findes også ved en enkelt lejlighed som denne konges forlovere.

I modsætning til disse 12 mænd har Jens Uffesens (nr. 13) forhold til kong Erik været noget svingende. Han lagde sig ud med kongen i 1308, sluttede forlig med ham i 1314, men nævnes i 1318 blandt hertug Kristoffers rådgivere. Arup mener dog²⁾, at han »holdt ud« med kongen til det sidste. De 2 sidste riddere, Niels Skaaning (nr. 11) og Absalon Jensen (nr. 15) har det ikke været muligt at placere politisk.

Af de førstnævnte 13 tilhørte altså 9 (de 7 dommere fra 1314, Ludvig Albertsen og Jens Kande) kredsen omkring Erik Menved og yderligere 3 synes – omend noget løsere – at have været knyttet til kongen. Kun Jens Uffesens stilling forekommer uklar. Det er tydeligt, at vi her har den afdøde konges rådgivere (måske med én undtagelse) og ikke hertug Kristoffers.

Man kan for en sikkerheds skyld gøre en kontraprøve. Under et brev fra 16. eller 17. april 1318 finder man navnene på 17 af hertug Kristoffers rådgivere – kun én af disse, Jens Uffesen, træffes i håndfæstningen. I et brev fra 1. august 1320 nævnes en del af den nyvalgte konges råd, ialt 11 mænd. 4 af dem havde tidligere været Erik Menveds mænd, af de øvrige

¹⁾ Danmarks Historie II, 1932, s. 60 f.

²⁾ Sammesteds s. 60.

7 var kun Jens Uffesen med til at udstede håndfæstningen. Kristoffers rådgivere var altså ikke repræsenteret ved kongevalget i 1320 eller højst repræsenteret med én mand, så de 15 riddere, der besøgte håndfæstningen kan umuligt være udvalgt af Kristoffer. Kredsen må derfor enten have eksisteret som politisk organ allerede før valget – og i så fald må den i kraft af sin sammensætning være identisk med Erik Menveds råd – eller også må den være sammenkaldt specielt til denne lejlighed, og dertil har næppe nogen anden end det gamle råd haft myndighed. Dette fører igen – beseglernes politiske sammensætning taget i betragtning, – til det resultat, at det er Erik Menveds råd, der har foretaget kongevalget i 1320.

Seks år senere begyndte Kristoffers styre at smuldre; hverken politisk eller økonomisk kunne kongen magte forholdene. I marts 1325 døde hertug Erik af Slesvig, og det lykkedes dennes svoger, grev Gerhard af Holsten, at blive formynder for den 10-årige hertug Valdemar, skønt Kristoffer prøvede på at tilegne sig formynderskabet. Dermed havde kongen fået en stærk modstander, og utilfredse stormænd i Danmark havde fået et sted, de kunne søge bistand. Året efter blev der sluttet et regulært forbund mellem kongens modstandere – vi kender dets enkeltheder fra et brev, hertug Valdemar udstedte d. 30. marts 1326. Hertugen lovede, at han »trofast ville bistå de hæderlige mænd, hr. Lars Jensen og Ludvig Albertsen . . . med subsidier og hjælp af hele vor evne, og vi lover, at vi aldrig vil svigte dem, førend de har opnået fuldstændig oprejsning og en fyldestgørende udsoning med Danmarks konge efter deres forgodtbefindende«. Hertugen overdrog de to adelsmænd sine borge Tranekær og Haderslev, og brevet fortsætter: »Hvis endvidere Danmarks konge eller en anden angriber vort land, skal de med alle deres venner, ejendele og midler urokkelig stå os bi, idet de trofast iler os til hjælp. Og hvis et land eller flere bliver taget eller erhvervet, skal de tilfalde os og vore arvinger . . .«.

Dette brev blev begyndelsen til revolution i Danmark. Grev Gerhards hær rykkede ind i landet, Jylland og Fyn faldt fra Kristoffer inden april måned var til ende, og kort efter var også resten af riget i grevens hånd. Kong Kristoffer var reelt blevet afsat, og en ny konge skulle vælges. I den foreliggende situation, med grev Gerhards hær i landet, kunne der kun være tale om én tronkandidat, og den 7. juni valgte da 5 bisper og 24 adelige hertug Valdemar af Slesvig til »ny konge«.

Det mest iøjnefaldende grundlag for Valdemars kongedømme var selvfølgelig hans morbroders hær, men det vil være rimeligt at rejse spørgsmålet, om der her blot var tale om en erobrere, der havde sluttet forbund med et par utilfredse og ærgerrige danske stormænd, eller om baggrunden for Kristoffers afsættelse var en udbredt misfornøjelse i Danmark.

For at kaste lys over problemet, vil det være naturligt at betragte de 24 adelsmænd, der beseglede Valdemars håndfæstning. Forsamlingen som helhed var ikke identisk, hverken med Valdemars sønderjyske råd eller med hans senere danske råd, og mange af personerne skulle ikke komme til at spille nogen synderlig politisk rolle i hans kongetid. En stor gruppe må dog betegnes som Valdemars sønderjyske mænd, det er først og fremmest hans farbroder, Abel Valdemarsen (nr. 22) og 3 medlemmer af hans råd, marsken Erik Holck (nr. 21), Ove Iversen (nr. 23) og Jakob Roost (nr. 26). Hertil kommer Povl Pedersen (nr. 24), der i 1314 blev nævnt blandt Valdemars faders »tro mænd« og nok også Peder Gødesen (nr. 38) og Jakob Nielsen (nr. 39), der begge synes at have været løsere knyttet til de sønderjyske hertuger. Til denne gruppe skal måske også regnes Niels Brok d. y. (nr. 29), der var forlover for Valdemars far i 1315. 8 (eller 7) af de 24 beseglere var altså nært knyttet til det sønderjyske hertughus; de havde ikke tidligere spillet nogen rolle i indre dansk politik eller siddet i kongens råd og må følgelig have været til stede ved valget i 1326 i deres egenskaber af hertug Valdemars mænd.

Om 6 af de 24 mænd ved vi, at de på et eller andet tidspunkt har siddet i kong Christoffers råd. Det er Ludvig Albertsen, Lars Jensen, Albert Albertsen (nr. 12), der var i rådet 1320, Niels Brok d. æ. (nr. 19), der også var i rådet 1320, og som endnu 1323 synes at have stået på god fod med Kristoffer, Peder Pedersen (nr. 28), der 1324 nævnes blandt Kristoffers riddere og Lars Larsen (nr. 31), der endnu 26. august 1325 sad i rådet. Ludvig Albertsen og Lars Jensen var allerede før kongevalget gået over på Valdemars side, og det er tænkeligt, at det samme gælder for de 4 andre – tiden er rig på politiske svingninger. Der kan imidlertid tænkes en rimeligere forklaring.

De resterende 10 adelige synes alle at have ført en politisk set tilbagetrukket tilværelse mellem 1320 og 1326. Peder Bonde (nr. 33) kan ikke nærmere placeres, men de 9 andre havde alle spillet en vis rolle under Erik Menved. Niels Skaaning (nr. 11) havde således beseglet håndfæstningen i 1320 og må følgelig regnes til Erik Menveds råd. Povl Mogensen (nr. 27), Thorkild Ebbesen (nr. 34), Strange Esgesen (nr. 36) og muligvis Ebbe Galt (nr. 32) havde været dommere i processen 1314, flere af dem havde også på anden måde været knyttet til Erik Menveds politik. Peder Grubbe (nr. 35) og Peder Vædder (nr. 37) havde begge optrådt på Erik Menveds vegne i forbindelse med bondeoprøret 1313, og Jakob Grubbe (nr. 25) og Ove Eskildsen (nr. 30) var – henholdsvis 1315 og 1316 – forlovere for kong Erik. Vi har altså her 9 mænd, der næsten alle var nært knyttet til Erik Menveds politik, og som var trådt i baggrunden, eller skudt i baggrunden, under Kristoffer.

Håndfæstningens 24 beseglere kan således inddeles i 3 omtrent lige store grupper: 8 (eller 7) af hertug Valdemars sønderjyske tilhængere,

6 tidligere eller nuværende medlemmer af Kristoffers råd og 9 (eller 7) af Erik Menveds mænd.

Vi har set, at rådet i 1320 repræsenterede kontinuiteten i landets styre, og vi ved fra senere tider, at rigsrådet sad inde med suveræniteten ved tronskifte. Det vil derfor være naturligt at slutte, at den nye magt-haver i 1326 har sammenkaldt en »valgforsamling«, der foruden af hans egne rådgivere bestod af de mænd i Kristoffers råd, der var klare over, at en ændring i landets styre var både ønskelig og uundgåelig. På denne måde ville man undgå helt at sætte rådet – den institution, der 6 år før havde været udtryk for den danske stat – ud af spillet, og man ville have forlenet oprøret med et skær af lovlighed.

Tilbage bliver den tredje gruppe, de mænd der var fremtrædende før 1320 og som repræsenterer utilfredsheden med Kristoffers regering. Gruppens størrelse og dens tilstedeværelse ved valget i 1326 viser, at kong Valdemar ikke blot var erobreren. Han kom ikke ukaldet til Danmark, og han – og grev Gerhard – kunne vente støtte fra i hvert fald en del af den danske adel. Ludvig Albertsen og Lars Jensen stod ikke alene bag oprøret, de havde følgeskab af adskillige fremtrædende ældre stormænd.

★

Håndfæstningen af 25. januar 1320 er besejlet af bisperne af Viborg, Børglum, Århus, Ribe og Dorpat samt af følgende adelige:

1. Loddouici marscalci (marsk Ludvig Albertsen Eberstein, D. A. A. 1892, s. 103). Han optræder som marsk bl. a. 15. 8. 1318, 4. 10. 1318 (kaldes ved denne lejlighed også kong Eriks råd) og 11. 11. 1318. Erik Menved udnævnte ham på sin dødsdag 13. 11. 1319 til en af de 4 testamentfuldbyrdere. Under kong Kristoffer nævnes han som marsk 31. 3. 1320, 29. 5. samme år, og 26. 8. 1321, men derefter kølnes forholdet mellem ham og kongen. Han sluttede 9. 5. 1324 forbund med hertug Erik af Sønderjylland, der lovede at beskytte og værne ham i alle hans retfærdige sager. Det kom ganske vist til et forlig med Kristoffer 26. 8. 1325, men 30. 3. 1326 sluttede Ludvig Albertsen forbund med hertug Valdemar 3. af Sønderjylland, der lovede at bistå ham, til han havde fået oprejsning overfor Kristoffer. Efter Kristoffers afsættelse fik han store forleneringer af kong Valdemar og han var påny marsk 4. 7. 1326.
2. Lagonis quondam marscalci (den tidl. marsk Lave Aagesen Panter, D. A. A. 1892 s. 108). Allerede 1307 var han medlem af Kong Eriks råd (før 22. 1), han nævnes gentagne gange som marsk fra 15. 11. 1309 til 5. 8. 1316, og han var i 1314 (6. 7.) med til at dømme deltagerne i oprøret mod kongen.
3. Petrus Muly de Bæg (Peder Mule af Beg, D. A. A. 1904 s. 333). Han var forlover for kong Erik 1299 (4. 3.) og 1300 (før 21. 8.). 13. 3. 1304 blev han udpeget til at ligne ledingskat i Viborg stift, og han optrådte gentagne gange som vidne ved kongebreve – eller som forlover for kongen – i årene fra 1313 (24. 7.) til 1317 (28. 5.); ved den første lejlighed synes han at have været rigskansler. 6. 7. 1314 var han dommer over oprørerne.

4. N. Hee (Niels Hee). År 1300 var han forlover for kong Erik (før 21. 8.); 1304 (13. 3.) skulle han ligne ledingsskat i Hardsyssel, og han var blandt oprørernes dommere i 1314. 17. 8. 1317 var han den ene af lederne af kongens retterting, og han blev 1320 (1. 8. og 5. 10.) nævnt blandt kong Kristoffers råder.
5. Laurencii Ienssun (Lars Jensen Panter, D. A. A. 1892, s. 105). Var medlem af kongens råd 1307 (før 22. 1.), dommer i 1314 og var vidne eller forlover for kongen bl. a. 13. 1. 1312 og 28. 5. 1317. Sidstnævnte år kaldes han 3. 1. kongens råd. Han blev drost efter Kristoffers tronbestigelse (nævnes som sådan bl. a. 8. 4. 1320 og 2. 3. 1323), men kaldes 1324 og 26. 8. 1325 forud drost. Ved sidste lejlighed var han dog stadig medlem af kongens råd. 30. 3. 1326 sluttede han ligesom Ludvig Albertsen forbund med hertug Valdemar, og efter dennes tronbestigelse blev han atter drost (4. 7. 1326).
6. Iohannis Niclæssun de Kaas (Jens Nielsen til Kås, D. A. A. 1899, s. 196). Han var forlover for kongens gæld 20. 11. 1302 og skulle i 1304 ligne ledingsskat i Viborg stift. Også han var medlem af rådet i 1307 og dommer i 1314. Han nævnes som råd for kong Kristoffer bl. a. 1. 8. 1320 og 26. 8. 1325.
7. Iohannis Pætersun (Jens Pedersen Trækkehær af slægten Ravensberg, D. A. A. 1910 s. 349). 1314 var han med til at dømme oprørerne, og samme år (10. 12.) og 1316 (22. 7.) synes han at være rigskansler. 1. 8. 1320 nævnes han blandt kong Kristoffers riddere og råder.
8. Io. Kaan (Jens Kande). Han var 16. 9. 1310 kongens udsending i Estland; 26. 9. 1316 kaldes han i et kongebrev »vor elskede og tro herre, Jens Kande«, og året efter betegnes han i et brev (før 20. 8.) som kongens særlige sendebud. I et pavebrev af 28. 5. 1320 hævdes det, at salig kong Erik fratog ærkebispens adskillige godser idet han udpegede sin ridder, Jens Kande, »som deres forvalter – eller snarere som deres forøder«. 1. 8. 1320 og 11. 6. 1321 var han kong Kristoffers råd, og 9. 9. 1323 og 4. 5. 1324 var han høvedsmand i henholdsvis Reval og Estland.
9. Petri Niclæssun de Ælliruth (Peder Nielsen Galen af Ellerød, D. A. A. 1893 s. 167). Der fandtes i årene omkring 1300 flere adelige med navnet Peder Nielsen, så det er vanskeligt at se i hvilke breve Peder Nielsen af Ellerød optræder. Sikkert er det imidlertid, at han 14. 12. 1315 er forlover for kong Erik ved dennes forlig med hertug Erik 2.
10. Nicholai Holgærsun (Niels Holgersen Krognos, D. A. A. 1893, s. 271). Han var i 1313 (omkring 28. 8.) medudsteder af en erklæring om, at de oprørske bønder i Jylland havde underkastet sig kongen, og 11. 11. 1318 var han forlover ved kong Eriks forlig med Håkon 5. af Norge.
11. Nicholai Scaning (Niels Skaaning). 16. 8. 1326 var han med til at anerkende kongens lensbrev til grev Gerhard.
12. Alberti Albærtsun (Albert Albertsen Eberstein, D. A. A. 1892, s. 102). Broder til ovennævnte Ludvig Albertsen (nr. 1). Han nævnes gentagne gange som vidne ved kongebreve eller som forlover for kong Erik, således 16. 8. 1311 og 30. 6. 1319, og han var dommer over oprørerne i 1314. 23. 8. 1320 var han kong Kristoffers råd, og 15. 8. 1326 og 30. 1. 1327 var han vidne ved 2 breve udstedt af kong Valdemar.
13. Iohannis Offæsun (Jens Uffesen Neb, D. A. A. 1906, s. 302). Han var blandt de adelige, der rømte fra togtet mod Sverige 1308, men han sluttede 1314 forlig med kong Erik (før 6. 7.?) og var året efter dennes forlover (14. 12.). 1318 nævnes han blandt hertug Kristoffers rådgivere (16. eller 17. 4.), og 1320 sad han i kong Kristoffers råd (1. 8. og 5. 10.). 1326 var han råd hos

- kong Valdemar (15. 8.). Jens Uffesen var søn af drost Uffe Nielsen Neb og svoger til marsk Stig Andersen. Hans broder, Niels Uffesen, rømte også fra Sverigestogtet 1308, men var død inden retsopgøret i 1314. Sønnen, Peder Nielsen var dommer i processen 1314.
14. Iohannis Olæfsun (Jens Olafsen Saltensee, D. A. A. 1914, s. 393). Var forlover for kong Erik 14. 12. 1315 og for kong Kristoffer 3. 5. 1326.
 15. Absolonis Ienssun (Absalon Jensen Ulfeldt, D. A. A. 1923, s. 504). Han beseglede 1326 kong Valdemars forleningsbrev til Ludvig Albertsen (5. 7.) og forleningsbrevet til grev Gerhard (16. 8.).

Håndfæstningen af 7. juni 1326 er beseglet af bisperne af Børglum, Odense, Ribe, Viborg og Århus samt af følgende adelige:

16. Laurencii Jøns sun quondam dapiferi (Lars Jensen Panter, se ovenfor nr. 5).
17. Alberti Albrichtsun (Albert Albertsen Eberstein, se ovenfor nr. 12).
18. Lodouici Albrichtsun (Ludvig Albertsen Eberstein, se ovenfor nr. 1).
19. Nicolai Brock senioris (Niels Brok den ældre, D. A. A. 1889, s. 98) 5. 3. 1302 var han foged på Skanderborg, 13. 3. 1304 blev han udpeget til at beregne ledingsskat i Århus stift, og 1307 nævnes han som medlem af kong Eriks råd (før 22. 1.). 1313 anklagede kongen ham for forræderi (måske 28. 2.), det gentog sig året efter (før 6. 7.), hvor han tillige blev mistænkt for at være skyld i Erik Klippings død, og han blev 6. 7. 1314 dømt fra liv og gods. 19. 11. 1316, 16. eller 17. 4. 1318 og 1. 8. 1320 var han Kristoffers råd, og i 1323 (omkring 16. 8.) tildømte kongen ham jordegods i Jylland.
20. Nicolai Scaning (Niels Skaaning, se ovenfor nr. 11).
21. Marscalci Erici (marsk Erik Holck, D. A. A. 1925, s. 426). 14. 12. 1315 og 1318 (ca. 4. 9.) nævnes han som marsk for hertug Erik 2. af Sønderjylland, 7. 3. 1326 som marsk for hertug Valdemar og 2. 2. 1327 som marsk for kong Valdemar.
22. Abel Waldemari (Abel Valdemarsen Sappi, D. A. A. 1914 s. 396). Han var uægte søn af hertug Valdemar 4. og altså onkel til kong Valdemar. Han er flere gange vidne ved breve udstedt af sønderjyske hertuger, således 7. 3. 1326, hvor hertug Valdemar kalder ham »Abel, vor kære farbroder«.
23. Augonis Yuersun (Ove Iversen). Nævnes 7. 3. 1326 blandt hertug Valdemars råder.
24. Pauli Pethersun (Povl Pedersen). Han nævnes i hertug Erik 2. af Sønderjyllands stadfæstelse af Flensborgs stadsret 1. 11. 1314 blandt hertugens »tro mænd« sammen med dennes drost, kansler og ridder Thomas Hak.
25. Iacobi Grubbe (Jakob Grubbe, D. A. A. 1895, s. 153). Var 14. 12. 1315 forlover for kong Erik ved dennes forlig med hertug Erik 2. af Sønderjylland.
26. Iacobi Rostath (Jakob Roost). Han nævnes flere gange i breve udstedt af hertug Erik (således 14. 12. 1315 og 22. 8. 1324), og 7. 3. 1326 var han medlem af hertug Valdemars råd.
27. Pauli Magnussun (Povl Mogensen). Han var i 1302 forlover for kong Erik (20. 11.), 1313 med til at udstede en erklæring om, at de oprørske bønder havde sluttet forlig med kongen (omkring 28. 8.), og han var i 1314 dommer over oprørerne. Endelig optræder han 14. 12. 1315 som forlover for kong Erik.
28. Petri Pethersun (Peder Pedersen Stygge af slægten Galen, D. A. A. 1893, s. 166). Han nævnes blandt de 4, som »befordrede« hertug Kristoffer til

- kongelig magt (21. 12. 1319), og kong Kristoffer gav ham 29. 5. 1320 beskyttelsesbrev. 10. 6. 1324 var han forlover for kong Kristoffer, betegnes som »vor ridder«, og 14. 7. 1326 var han medlem af kong Valdemars råd.
29. Nicolai Brock iunioris (Niels Brok den yngre, D. A. A. 1889, s. 99). Søn af ovennævnte Niels Brok d. æ. (nr. 19). Han var 14. 12. 1315 forlover for hertug Erik 2. 5. 7. 1326 var han vidne på kong Valdemars forleningsbrev til Ludvig Albertsen.
30. Augonis Eskilsun (Ove Eskildsen). Han var forlover for kong Erik 5. 8. 1316.
31. Laurencii Lafrinssun (Lars Larsen Abildgaard, D. A. A., 1929, s. 8). Han blev sammen med 2 brødre fradømt liv og gods ved processen 1314. 1318 (16. eller 17. 4.) var han medlem af hertug Kristoffers og 26. 8. 1325 af kong Kristoffers råd.
32. Ebbonis Galt (Ebbe Galt, D. A. A. 1893, s. 172). Dommen over de jyske oprørere 1314 kendes kun fra et referat i Hvitfelds Danmarkshistorie. Blandt dommerne nævnes her en Ebbe Balle – et navn der ellers er ukendt i samtidens breve. Det er rimeligt at antage, at Hvitfeld har læst eller skrevet navnet forkert, så man måske må antage, at det er Ebbe Galt, der var dommer i 1314. Han optrådte endvidere som vidne ved kong Valdemars forleningsbrev til Ludvig Albertsen 5. 7. 1326.
33. Petri Rusticus (Peder Bonde). Han var vidne ved kong Valdemars ovennævnte forleningsbrev 1326.
34. Thorkilli Ebbysun (Thorkild Ebbesen af slægten Lange-Munk, D. A. A. 1901, s. 239). Han var dommer ved oprøret 1314.
35. Petri Grubbe (Peder Grubbe, D. A. A. 1895, s. 148). 1313 var han med til at erklære, at de oprørske bønder havde sluttet forlig med kong Erik (omkring 28. 8. ?), og han var i 1315 (14. 12.) og i 1316 (5. 8.) forlover for kongen. 1. 5. 1328 var han medlem af kong Valdemars råd.
36. Strangonis Esgesun (Strange Esgesen Bild, D. A. A. 1888, s. 63). Han var ligesom en broder og brodersøn dommer ved oprørsprocessen 1314 og 2 år efter var han (5. 8.) forlover for kong Erik.
37. Petri Wæther (Peder Vædder Ulfeldt, D. A. A. 1923, s. 503). Han var i 1313 med til at erklære, at de oprørske bønder havde sluttet forlig med kong Erik.
38. Petri Gødhesun (Peder Gødesen). Han var 28. 1. 1329 marsk hos kong Valdemar og er måske identisk med den Peder Godesen, der 14. 12. 1315 var forlover for hertug Erik 2. af Sønderjylland.
39. Jacobi Niclesun (Jakob Nielsen Gyldenstjerne, D. A. A. 1926, s. 6). Han var 9. 8. 1313 forlover for hertug Erik 2. og 5. 7. 1326 vidne ved kong Valdemars forleningsbrev til Ludvig Albertsen.

BEFOLKNINGSUDVIKLINGEN I DANMARK 1660–1769

NOGLE IAGTTAGELSER OG FORELØBIGE RESULTATER

Af Aksel Lassen.

Redaktør Aksel Lassen viderefører ved eksempler sine beregninger i »Skæbneåret 1659« af dødeligheden i Jylland som følge af pesten i 1650'erne, denne gang koncentreret om Sjælland. Han akcepterer summarisk (med henvisning til stikprøver i indsendte jordebøger og forordningens ordlyd) de omstridte mandtal i forbindelse med hovedskatten i 1660. Herudfra anslår han foreløbig landets befolkning i 1660 til 410.000 – kun 53 % af tallet i 1769. Vækstforholdet har været meget ujævnt: væksten har været meget stærk i de pestrante områder i Sydjylland og svag i Nordjylland. Denne udvikling undersøges nærmere gennem fødsels- og dødstal. Enkelte sjællandske sogne og næsten komplette tal for udviklingen i Ålborg og Århus stifter gør det muligt at belyse forløbet. Dette peger bl. a. mod betydelige indenlandske vandringer, som også skimtes i aldersfordeling og fødselsprocenter.

I. Pesten på Sjælland 1652–60.

Da jeg i bogen »Skæbneåret 1659« løst forsøgte at beregne omfanget af den pest, der i årene 1652–60 gik over Sjælland, og som bl. a. i 1654 også satte sig visse spor i det sydvestlige Danmark, da hoffet via Fyn flyttede til Kolding og senere Flensborg, havde jeg et spinkelt grundlag at bygge på. De metoder, der var anvendt på undersøgelsen af et enkelt års epidemier i Sydvestdanmark, kunne ikke bringes i anvendelse overfor den sjællandske epidemi, der havde strakt sig over et langt større tidsrum, og hvor der ikke var den samme mulighed som i Sønderjylland for at finde holdepunkter længere tilbage i kirkebøgerne. Jeg måtte nøjes med på grundlag af dr. H. H. Fussings undersøgelser (Historisk Tidsskrift IX, 1, side 287 ff) at konstatere en nedgang i fødselstallet fra 1650'erne til 1660'erne. Fulgtes fødselstal og indbyggertal, ville denne nedgang betyde en nedgang i folketallet på 17–18 procent (idet fødslernes antal i årligt gennemsnit gik ned fra 826,3 til 678,4) i 59 sogne på Sjælland (tabel A). Gustav Bang havde på lignende måde ment at kunne konstatere en nedgang i fødselstallet på ca. 20 procent på Sjælland fra 1640'erne til 1660'erne, men turde ikke deraf slutte, at der var sket en så stor nedgang i folketallet (Historisk Tidsskrift VII, 1 side 287 ff). Mine sydvestdanske undersøgelser gav mig en sikker fornemmelse af, at den procentvise ned-

Tabel A

	Fødte i 1652-60	Døde i 1652-60	Fødsels- overskud	Mandtal 1660	Folketal 1769	Årl. antal fødsler 1652-60 1661-66	
<i>Frederiksborg amt</i>							
Lynge hrd.:							
Uvelse	30	72	÷ 42	107	326	3,3	3,7
Jørlunde	135	223	÷ 88	319	518	15,0	12,5
Ølstykke hrd.:							
Snodstrup	62	61	1	142	255	6,9	5,3
Horns hrd.:							
Gerlev	150	248	÷ 98	386	642	16,6	16,8
I alt ..	377	604	÷ 227	954	1741	41,8	38,3
<i>Kbhvn.-Roskilde amt</i>							
Sokkeld. hrd.:							
Gentofte	152	343	÷ 191	191	1056	18,9	18,5
Kgs.Lyngby	337	744	÷ 407	535	1496	37,4	35,8
Smørum hrd.:							
H. Tåstrup	184	199	÷ 15	259	673	20,5	16,1
Værløse	136	237	÷ 101	278	700	15,1	14,2
Gundsømagle	100	275	÷ 175	189	409	11,1	9,8
Voldborg hrd.:							
Ry	176	164	12	403	606	19,6	15,3
Sonnerup	125	129	÷ 4	283	367	13,9	11,0
Tune hrd.:							
Greve	109	87	22	143	334	12,1	10,0
Kildebrønne	76	67	9	186	302	8,4	7,8
Vindinge	78	78	0	96	243	8,7	5,3
Karlslunde	91	114	÷ 23	189	350	10,1	12,7
Kagstrup	72	99	÷ 27	159	212	6,7	6,7
I alt ..	1636	2536	÷ 900	2911	6748	182,5	163,6
<i>Holbæk amt</i>							
Merløse hrd.:							
Sdr. Jernløse	90	116	÷ 26	137	372	10,0	9,2
Tølløse	210	153	÷ 57	445	765	23,3	20,5
Tåstrup	201	322	÷ 121	278	743	22,3	18,0
Uggeløse	128	184	÷ 56	244	399	14,2	11,7
Tuse hrd.:							
Udby	165	175	÷ 10	270	456	18,3	12,8
Hjembæk	109	133	÷ 24	187	404	12,1	8,5
Ars hrd.:							
Røsnæs	89	118	÷ 29	146	381	14,8	9,0
St.-L. Fuglede	174	330	÷ 156	183	590	19,3	15,5
Skipinge hrd.:							
Brejninge	224	346	÷ 122	258	767	24,9	19,0
Bjergsted	60	94	÷ 34	128	220	6,6	6,3
Ods hrd.:							
Asnæs	150	241	÷ 91	279	540	16,7	14,3
I alt ..	1600	2212	÷ 612	2555	5637	182,5	144,8

	Fødte i 1652-60	Døde i 1652-60	Fødsels- overskud	Mandtal 1660	Folketal 1769	Arl. antal fødsler	
						1652-60	1661-66
<i>Sorø amt</i>							
Alsted hrd.:							
Alsted	158	162	÷ 4	330	703	17,6	16,7
Fjenneslev	73	125	÷ 52	122	242	8,1	6,2
K. Flinterup	71	97	÷ 26	101	270	7,9	7,8
Ringsted hrd.:							
Benløse	75	109	÷ 34	132	285	8,3	8,5
Jystrup-V.	160	164	÷ 4	381	692	17,7	11,8
Vigersted	150	239	÷ 89	335	569	16,7	16,2
Kværkeby	87	156	÷ 69	220	352	9,7	10,3
Sneslev	119	215	÷ 96	220	358	13,2	10,2
Øde Førslev	155	153	2	247	374	17,2	13,7
Slagelse hrd.:							
Sorterup	73	99	÷ 26	170	313	8,1	8,3
Ottestrup	104	96	8	94	329	11,5	11,7
Lundforlund	46	74	÷ 28	392	218	5,1	6,3
Gerlev	66	163	÷ 97	99	206	7,3	4,3
Egeslevmagle	205	339	÷ 134	99	776	22,8	16,3
Tårnborg	159	178	÷ 19	319	626	17,7	17,3
Flakkebj. hrd.:							
Sørbymagle	123	185	÷ 62	197	380	13,7	14,3
Hyllested	90	89	1	51	283	10,0	8,2
Venslev	134	217	÷ 83	226	341	14,9	13,2
Gunderslev	173	180	÷ 7	(150)	447	19,2	16,7
Marvede-H.	268	493	÷ 225	258	764	29,8	17,3
I alt ..	2489	3533	÷ 1044	(4143)	8228	276,5	235,8
<i>Præstø amt</i>							
Stevns hrd.:							
Højrup	47	41	6	85	141	5,2	5,3
Magleby	175	169	6	385	543	19,5	19,0
Fakse hrd.:							
Ø. Egede	103	129	÷ 26	150	183	11,4	7,8
Tybjerg hrd.:							
V. Egede	71	140	÷ 69	220	392	7,9	8,0
Bårse hrd.:							
Allerslev	158	388	÷ 230	95	603	17,6	14,8
Udby	155	296	÷ 141	179	441	17,2	12,5
Møns hrd.:							
Elmelunde	111	228	÷ 117	80	453	12,2	4,0
Borre	200	442	÷ 242	163	643	22,2	14,2
Magleby	268	605	÷ 337	138	820	29,8	10,3
I alt ..	1288	2438	÷ 1150	1486	4219	143,0	95,9
Alt i alt ..	7390	11323	÷ 3933	12049	26573	826,3	678,4

gang i folketallet tværtimod ville være større end nedgangen i fødsels-tallet, idet jeg havde gjort den erfaring, at børn og gamle i større omfang bukkede under for datidens epidemier end personer i de mellemliggende aldersgrupper. Imidlertid var det min anskuelse, at her på Sjælland, hvor dr. Fussing i sin afhandling dumper lige ind i »halen« på een epi-demi, hvorefter endnu een prægede de følgende år, forelå der ikke brug-bart stof i kirkebøgernes dødslistes til en virkelig vurdering. I første omgang gik jeg derefter ud fra, at man på grundlag af en halv snes års fødselstal til sammenligning med fødselstallene forud for folketællin-gen i 1769 kunne slutte, at folketallet omkring 1650 kun havde ligget nogle få procent under folketallet i 1769. I Jylland havde jeg i den hen-seende regnet med en forskel på 7–8 pct., og på Sjælland – mente jeg – havde det ikke ligget væsentligt anderledes. Imidlertid blev det mig hur-tigt klart, at udviklingen havde formet sig helt anderledes på Sjælland end i Sydvestdanmark.

Opstillingen af tabel A blev foretaget. Den viste et fødselsunderskud på 3.933 i 59 sogne, hvor der 1652–60 var død 11.323 personer, mens der kun blev født 7.390. Disse sogne, der tilsammen i 1769 havde 26.573 be-boere, var da beboet af 15,1 pct. af Sjællands landbefolkning. Materialet skulle altså være repræsentativt, hvis det var rigtigt fordelt på de forskel-lige amter eller herreder, så vidt som man nu turde specificere det. I alle sognene under eet havde man da lidt et tab på knap 15 pct., hvis Sjællands folketal i 1651 havde været det samme som i 1769. Tabet havde naturligvis været lidt større, hvis folketallet var mindre. På de enkelte amter fordelte tabet i 1652–60 sig således, hvis man benytter 1769-tæl-lingen som sammenligningsgrundlag:

Frederiksborg amt	13,4 pct.
København-Roskilde amt	13,2 –
Holbæk amt	11,3 –
Sorø amt	12,6 –
Præstø amt	27,2 –

Imidlertid er materialet særdeles uensartet fordelt på de forskellige amter. På tabel A tæller sognene i Frederiksborg amt kun 5,3 pct. af amtets samlede landbefolkning i 1769, mens 10,1 pct. af beboerne i Præstø amt befandt sig i de sogne fra amtet, som er opført på tabel A. Tilsvarende er 16,2 pct. af befolkningen i Holbæk amt (÷ Samsø), og 19,3 pct. af befolkningen i København-Roskilde amt med i materialets 1769-tal. Men bedst er Sorø amt repræsenteret med sogne, der tæller 25,6 pct. af beboertallet i 1769.

Nu kan 5 procent materiale være tilstrækkelige til at give et ret nøjagtigt billede af forholdene, men det kræver, at de 5 pct. virkelig er udtryk for, hvad helheden omfatter. Og det kan man næppe sige, at mate-rialet fra Frederiksborg amt er. Her mangler totalt sogne fra Øresunds

kystområder. De mere afsides liggende sogne dominerer, og de store fødselsunderskud i Gentofte og Lyngby antyder en alvorligere situation mod øst end mod vest i Nordsjælland. På tilsvarende måde kan det vistnok med rette siges, at materialet fra Præstø amt er skævt fordelt, idet der er flere vidnesbyrd med fra Bårse og Møns herreder end fra Stevns, Fakse og Tybjerg herreder, og Hammer og Bjeverskov herreder er slet ikke repræsenteret. I modsætning til Nordsjælland synes det altså i Sydsjælland at være de værst hærgede sogne, der er bedst repræsenteret i materialet, og man kan jo *håbe*, at disse tilfældigheder opvejer hinanden i det samlede sjællandske materiale.

Der foreligger imidlertid en slags folketælling fra 1660, Mandtal på Hovedskatten til Jul 1660. Ingen har turdet gå rigtigt ind for det, og selv anså jeg det længe for uanvendeligt til en sammenligning. Først efter at have sammenlignet det – stikprøvevis – med »indsendte jordebøger« fra efteråret 1660 fik jeg mod på at kigge lidt nærmere på det, og, som der senere skal redegøres nærmere for, fandt jeg det med visse forbehold egnet til en alvorlig sammenligning – ikke blot amts- eller herredsviis, men sognevis, hvor tællingen forelå. Med et tillæg på ca. 5 pct. til adel og gejstlighed, der blev talt for sig, og et tillæg på andre 5 pct. for det, Gustav Bang kalder vagabonderende proletariat, mener jeg, Mandtallet på Hovedskatten til Jul 1660 næsten er på linie med 1769-folketællingen i pålidelighed. Til dets tal lægges altså forsøgsvis 10 pct., hvorved vi kommer til tallet på beboere i de sjællandske landsogne umiddelbart efter Karl Gustavkrigenes slutning i 1660. Og ved til dette resultat igen at lægge fødselsunderskudet fra 1652–60, skulle vi få folketallet ved slutningen af 1651 i de 59 sjællandske sogne. Der *er* usikkerhedsmomenter. Der kan være kirkebøger med huller, som det ikke er lykkedes at konstatere. Jeg har selv fundet et par huller af den art i det sydvestdanske materiale – kun mulige at konstatere ved en minutiøs gennemgang, lette at overse ved en simpel optælling. Udfyldning af sådanne huller ville antagelig bringe enkelte sognes dødstal og det samlede dødstal en del i vejret. Til gengæld melder kirkebøgerne ikke om de indvandring, der kan have fundet sted 1652–60, men på den anden side gennemgående heller ikke om den ungdom, der en del steder er bortført som soldater. Disse fejkilder må man se i øjnene, samtidig med at man prøver at danne sig et skøn over befolkningsudviklingen 1651–60 – ved at tage tallene bagfra. Skematisk opstillet siger de foreliggende tal og det skønsmæssige 10 pct.s tillæg til hovedskatmandtallet os da følgende om forholdene i de forskellige amter på Sjælland:

	Frede- riksborg	Kbhvn.- Roskilde	Holbæk	Sorø	Præstø
1660-mandtallet	954	2911	2555	4143	1486
+ 10 pct. tillæg	95	291	256	414	149
Ialt 1660 ..	1049	3202	2811	4557	1635
+ Fødselsunderskud 1652-60 ...	227	900	612	1055	1150
Folketal 1651?	1276	4102	3423	5612	2785
Tabet 1651-60 i procent af folke- tallet ved 1651	17-18	21-22	17-18	18-19	41-42

Er de 59 sogne repræsentative for hele Sjælland under eet, skulle den sjællandske landbefolkning være reduceret med 22-23 pct. i løbet af 1650'erne.

Der skulle efter hovedskatmandtallet have været en bondebefolkning på 12.049 i de 59 sogne. Hvis adel og gejstlig samt det vandrende proletariat har udgjort 10 pct., skal dette tal altså forhøjes med 1.205 til en samlet landbefolkning på 13.254, og med et tillæg på 3.933, som udgør fødselsunderskudet 1652-60, skulle der i 1651 have levet en befolkning på 17.187 i de 59 sogne.

Havde disse sogne nu i 1651 lige så stor en andel af beboertallet i de sjællandske landsogne som i 1769 - 15,1 procent - har den sjællandske landbefolkning i 1651 talt ca. 117.000 mennesker, og dette tal skulle være reduceret med et par og tyve procent eller 25-26.000 til godt 91.000. Noget tyder dog på, at større repræsentation i det foreliggende materiale af tal fra sogne, der har undergået en forholdsvis ringe vækst i tiden op til 1769, end af tal fra egne med en kraftigere udvikling kan have bevirket, at beboertallet er beregnet for lavt, så der snarere i 1651 har levet en sjællandsk landbefolkning på ca. 127.000 mennesker og i 1660 tilsvarende ca. 95.000 personer. En kontrol på fødsels- og dødstal viser da, at der i perioden 1652-60 i den sjællandske landbefolkning har været en gennemsnitlig årlig fødselsprocent på ca. 4,67-5,00 og en dødsprocent på 8,25-9,00 af periodens omtrent gennemsnitlige beboertal - ca. 15.200 i de 59 sogne. Tilsvarende fødtes der 1661-66 årligt børn svarende til ca. 5,1-5,7 pct. af folketallet på Sjælland og Møn ved julen 1660.

Men kan disse store fødsels- og dødsprocenter overhovedet have noget med virkeligheden at gøre? Det er her formentlig først og fremmest fødselsprocenten, man vil hæfte sig ved som usandsynlig netop *under* en pestperiode. Imidlertid er det en kendsgerning, at fødselsprocenten i »Østeuropa« hele det 19. århundrede igennem holdt sig på 4,5-4,7 - altså ikke stort lavere end i Danmark omkring 1660 (Rubin i Hist. Tidsskr. VII, 3 side 53). At fødselsprocenten steg *efter* en epidemi er heller ikke ukendt fra ældre nordisk statistik. Fødselsprocenten steg f. eks. pænt i Sverige efter den store epidemi i 1772-73 (den største epi-

demi siden befolkningsstatistikens indtog i Norden). Ja, ikke blot procenten, men også selve fødselstallet steg, ligesom der blev indgået flere ægteskaber. Og da Lolland i 1756–69 havde mistet henved 10 procent af sin befolkning, lå fødselsprocenten her næsten på 3,9 pct. af folketallet i 1769, mens fødselsprocenten f. eks. i Thisted amt næppe nåede 2,8, skønt Thisted amt kunne notere et pænt fødselsoverskud i 1756–69.

II. Hvad 1660-mandtallet siger.

1660-mandtallet er udførligt omtalt af Johan Grundtvig i Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1877. Det var grundlag for – eller om man vil snarere bilag til – en alle omfattende opkrævning af en engangsskat, og man kan derfor nok gå ud fra som absolut sikkert, at der ikke er opført een person mere, end der faktisk var til stede. De almindelige sogneopgørelser omfatter da efter udskrivningens ordlyd også kun bosiddende personer, men til gengæld skulle hele deres husstand være med – ikke blot børn *over en vis* alder, som det undertiden er tilfældet i de følgende årtier. Lensmænd og godsejere hæftede for betalingen, men kunne selvfølgelig lade regningen gå videre. Betales skulle der af »alle deres bønder og tjenere enten de er ugedagstjenere eller ikke, nemlig af hver bonde, hver bondekvinde eller -pige, hver bondesøn eller -datter, ung eller gammel, så og af alle dem, som er hos andre til huse, hvad køn det være kan«. Og til eksempel Ove Juel får endvidere besked om at gå til dem, »som på deres egne gårde boendes er udi Sjællands stift«. Hver af de nævnte personer skulle der erlægges otte skilling for, mens særlige takster var fastsat for »adelsmænd, deres fruer, jomfruer, børn, fogder og skrivere, tærskere og røgttere, piger og kvindfolk«. Også for gejstlige og deres husstande var der fastsat særlige betalingsregler. Her vil vi helt se bort fra København og købstæderne. Det er landbefolkningen, der i denne omgang interesserer.

Da der i regnskaberne over, hvad hovedskatten indbragte, mangler en del sogne, har jeg ved sammenligning med 1769-mandtallet overalt kun medtaget den del af herredets sogne, hvorfra opgørelser fra 1660 foreligger, men på grundlag af forholdet mellem disse tal og 1769-tallene for de samme sogne angivet procentforholdet mellem de to tællinger for hele herreder og hele amter. På kortet *figur 1* angives omtrent herredsvis, hvor stor en procentdel af personer, der er opført i 1660-tallet i det pågældende område sammenlignet med tal fra tilsvarende sogne indenfor herredet i 1769. Herredsgrænserne er grænserne fra 1660 uden hensyn til ændringer, der er foretaget senere.

I Sokkelund herred fandtes således opgørelser fra alle seks sogne med ialt 1.381 personer tilhørende bondebefolkningen. I 1769 var der ialt 5.266 personer opført på folketællingslisterne, men heri er naturligvis

Figur 1. Tallene på kortet angiver egn den procentdel af personer, der er opført på hovedskatmandtallet fra 1660 sammenlignet med folketællingen i 1769 på de samme egne. Tallene er gennemgående beregnet herredsvis, men på grundlag af den ældre herredsinddeling, og i adskillige herreder savnes enkelte sogne. På kortet er en del herreder slået sammen, f. eks. dækker tallet 47 hele Frederiksborg amt med undtagelse af Horns herred, tallet 48 hele Lolland-Falster, tallet 76 hele Mors og tallet 67 alle Sallings fire herreder. Overalt er naturligvis manglende sogne i 1660-materialet også udeladt ved sammenligningen med 1769-tallene. Desuden skal det understreges, at adel og gejstlighed ikke er med i det til grund liggende sammenligningsmateriale fra 1660, men derimod i 1769-tællingen. Når altså den talte bondebefolkning i 1660 er beregnet til en her angivet procent af landbefolkningen i 1769, skal der til 1660-procenten af 1769-tallet lægges en vis, varierende, tildels uberegnelig procent for adel og gejstlighed. Sætter vi den f. eks. på Mors til 10 pct., har altså landbefolkningen her i 1660 udgjort ca. $76 + 7,6 = 83,6$ pct. af landbefolkningen på denne ø i 1769. – (Kortet efter Aa. H. Kamp: Arbejdskort over Danmark, 1954.)

både adel og gejstlighed med deres husstande medregnet. Idet der nu ikke tages hensyn til dette misforhold mellem grupperne af personer, der er talt ved de to lejligheder, udgør »fremgangen« fra 1660 til 1769 en så stor procentdel som 282 af bondetallet i 1660 eller 73 procent af folketællingsresultatet i 1769. Der var i 1660 i Sokkelund herred en bondebefolkning, der har svaret til 27 procent af herredets samlede befolkning i 1769. Det er dette tal (27) og de tilsvarende tal fra andre herreder, der er opført på kortet figur 1.

Det vil af dette kort ses, at der var stor forskel fra egn til egn. Tager man turen mod vest i landet fra hovedstaden med Sokkelund herred som første station på vejen, stiger procenten på vej til Storebælt fra 27 til 67 procent. Over Fyn fra Nyborg til Middelfart og Assens ses en række lave procenter, omgivet af væsentlig højere procenter mod nord og mod syd. Faldet fortsætter i de områder i Sydjylland, hvorfra materiale er bevaret, specielt Bjerre og Hatting herreder mellem Vejle og Horsens fjorde. Fra Skanderborg amt stiger procenten stærkt imod nordvest, langsommere langs den jyske højderyg mod nord, indtil der igen er tale om en bemærkelsesværdig stigning fra egnene omkring Randers mod Ålborg. Desværre mangler der opgørelser fra store dele af Århus stift (Djursland og østkysten ned til Horsens fjord). Og fra Ribe stift har man intet at støtte sig til, udover at procenten af bønder med husstande osv. i de »blanke« dele af Århus og Ribe stifter tilsammen må have betalt så meget, at deres tal kan have svaret til omtrent en fjerdedel af disse områders samlede beboertal i 1769. Rent umiddelbart siger disse tal os blot, at der fra 1660 til 1769 må have fundet en større fremgang sted i egnen omkring København, tværs over Fyn og i det sydlige Jylland end f. eks. på Vestsjælland, på Nord- og Sydfyn og i Nordjylland. Vidste man derimod, at befolkningstætheden f. eks. i 1650 – forholdsvis – omtrent havde været den samme fra egn til egn som i 1769, kunne tallene derudover fortælle, at der i tiden op mod 1660 har fundet et større folketab sted (som følge af pest og krig) omkring København, på Sydsjælland og Møn, tværs over Fyn og i Sydjylland end i de øvrige områder af landet.

Fordelt amtsvis – efter den nuværende amtsinddeling har landbefolkningen (÷ adel og gejstlighed med husstande) i 1660 udgjort følgende procenter af landbefolkningen i 1769 (adel og gejstlighed medregnet):

	ca. pct.		ca. pct.
København-Roskilde amt	44	Skanderborg amt	20
Frederiksborg amt	47	Vejle amt	17
Holbæk amt	54	Sydøstl. Viborg amt	25
Sorø amt	62	Randers amt	35
Præstø amt (÷ Møn)	49	Ålborg amt	59
Møn	20	Hjørring amt	48
Maribo amt	48	Thisted amt	75
Svendborg amt	37	Nordvestl. Viborg amt	70
Odense amt	35	Sydlige Jylland	25

Overalt må man altså dog huske på, at der skal lægges »noget« til, fordi adel og gejstlighed mangler i 1660. På Sjælland, hvor bondebefolkningen kan beregnes til op mod 90.000, skal alene lægges godt 4.700 personer fra adelige og ca. 2.400 fra gejstlige husstande. På Fyn bliver de tilsvarende tal sandsynligvis knap 900 adelige og ca. 1.100 gejstlige, der må ses i forhold til en egentlig bondebefolkning på 32–33.000. På Sjælland bliver der altså 7–8 pct. at lægge til, men på Fyn næppe mere end 6 pct. Adelen har været mindre dominerende i Jylland end på øerne, men til gengæld er det ikke utænkeligt, at gejstligheden, da besættelse af ledige embeder som regel skete omgående, har været forholdsvis rigelig repræsenteret i de værst pest- og krigshærgede egne. Udover disse grupper af befolkningen på landet har der jo været en del, som ikke blev talt. Sætter man imidlertid adel, gejstlighed og vandrende proletariat til rundt regnet 10 pct., er det vel ikke for meget, men formentlig heller ikke *alt* for lidt, og der kan derefter – uden specificering på de forskellige egne af de tre sæmgrupper foretages følgende sammenligning mellem kongeriget Danmarks beboertal i 1769 og 1660 (med anvendelse af de foran omtalte amts- og landsdelsprocenter):

	1769	1660
Sjælland	176,000	92,300
Mariibo amt	38,000	18,200
Fyn	90,500	32,600
Ålborg, Hjørring, Thisted og Viborg amter	140,000	84,600
Øvrige Jylland	178,000	44,600
København	80,000	30,000?
Købstæderne	80,000	60,000?
I alt		372,300
+ 10 pct.		37,230
Alt i alt	godt 800,00	409,530

Skønnet her skal ikke gives ud for noget absolut. Man må nøjes med et foreløbigt skøn. Imidlertid skal der gøres endnu en bemærkning om 1660-mandtallet. Ringsted og Gislum herreder f.eks. ville have stået bedre i det sammenlignet med de omgivende herreder uden fattige, hvis der kun var »fattige« med i 1660-mandtallet, hvor det bestemt nævnes, og hvis tillæget af fattige skulle være så stort, som Johan Grundtvig antager. Der nævnes også fattige blandt dem, der er betalt for på lister fra områder, hvor Grundtvig mener, de fattige er udeladt, bl. a. Tåsinge.

III. Tilvækstens karakter.

Som det fremgår af det foregående afsnit var det vidt forskelligt, hvad forskellige dele af landet skulle præstere af fødselsoverskud for ved egen

hjælp at nå op på de over 800.000 indbyggere, kongeriget må have haft i 1769, da den første folketælling fandt sted. Amter som Thisted, Viborg og Sorø har ikke behøvet at præstere mere end 33-50 pct. overskud i løbet af 110 år, størsteparten af de østlige øer skulle som helhed fordoble deres bondebefolkning, andre dele af landet skulle præstere en tredobling eller endda mere.

I Skæbneåret 1659 er det påvist, hvordan der i de værst hærgede sogne ved Kongeåen i løbet af de følgende 30 år præstere et fødselsoverskud, der lå adskilligt over periodens samlede dødstal – at med andre ord mere end halvdelen af fødslerne her gik til befolkningstilvækst. Til gengæld var der sogne i betydeligt omfang i Nordvestjylland, der kun lige formåede at holde balance mellem fødsler og dødsfald, og som formentlig i hvert fald i kraft af en vis udvandring ligefrem har haft underskud på befolkningsregnskabet i den første menneskealder efter 1660 – skønt 1650'ernes pestsygdomme aldrig nåede dem i nævneværdigt omfang. Forklaringen på denne uensartethed kan måske bedst gives med et tænkt eksempel. Et sogn med 667 indbyggere (een promise af Danmarks landbefolkning i 1787) har f. eks. med en fødselsprocent af 3,00 præsteret 20 fødsler om året i gennemsnit. Så er et andet sogn blevet lagt fuldstændig øde med gods og mænd, men godsejeren her lokker med løfter om afgiftsfrihed, træ til nye bygninger og en vis besætning – og 32 par, ialt 64 unge mennesker, forlader måske det gamle sogn for at tage den chance, som de enten aldrig ville få i det gamle sogn eller i det mindste måtte vente på i årevis. De 64 er gennemsnitlig yngre end de folk, der nu må blive siddende længere på gårdene i det gamle sogn. De 64 vil ikke have vanskeligt ved at præstere 8 fødsler til dåbsrubriken i det nye sogn hvert følgende år, men i det gamle sogn vil de tilbageværende 600 af alle aldersgrupper år for år få vanskeligere ved at præstere de 20 fødsler, man hidtil årlig har indført i kirkebogen. Frugtbarheden aftager med årene, og måske viser det sig en skønne dag, at en del af dem, der drog ud, egentlig slet ikke var en reserve, men den ungdom, som alene kunne have overtaget gårdene i det gamle sogn. Især hvor man havde sandflugtsproblemer og tørre agre blev udvandringen vel – som begivenhedernes udvikling også har vist – et problem. Selvom der nu i det gamle sogn dør færre, fordi spædbørnsdødsfaldene med børnefødslernes tal, er taget af, vil antallet af gamles dødsfald snart blive procentvis større. I det nye sogn behøver de 32 nye par kun at præstere een fødsel hvert fjerde år, for at det kommer til at se ud, som om der her er 265 beboere, og med en fødsel hvert andet år vil beboertallet se ud til at være over 500, hvis man for at beregne indbyggerantal går ud fra, at fødselsprocenten »i gamle dage« simpelt hen lå på omkring 3,00. Men for at tage et konkret eksempel på, hvad der kunne ske i tiden efter 1660, så døbttes der i Jels i Sønderjylland i årene 1661-90 ialt 353 børn,

og der begravedes 149 personer, hvoraf mindst 61 var under eet år (17 pct. af de fødte). I Øster Assels på Mors fødtes der 164 børn og døde 164 personer i den samme 30-års periode, men her har vi desværre ingen aldersopgivelser på de døde. Døde imidlertid også her 17 pct. af børnene, før de blev eet år, var der dog kun 28 småbørnsbegravelser i Øster Assels. Af samtlige dødsfald var derefter kun 88 i Jels, men 136 i Øster Assels sket blandt personer over eet år, skønt Jels havde over dobbelt så mange fødsler og næsten lige så mange begravelser som Øster Assels. Op mod 1690 var den gennemsnitlige dødsalder da også i Øster Assels over 47 år, men i Jels kun 26 år.

I Åsted-Skærum i Vendsyssel indtraf 1691–1700 de 31 pct. af pastoratets dødsfald blandt 0–5-årige, 39 pct. blandt de 6–60-årige og 30 pct. blandt de mere end 60-årige. I Jels-Oksenvad var de tre procenter henholdsvis 41, 37 og 22 – formentlig et tydeligt bevis for, at den sønderjyske befolkning i Jels-Oksenvad stadig gennemsnitlig var yngre end den vendsysselske i Åsted-Skærum. Begge steder døde der 38 pct. af tiårets døpte – i Åsted-Skærum 81 af 216 og i Jels-Oksenvad 92 af 241.

I en katastrofesituation, som den, der havde ramt landet i 1650'erne, blev enhver chance naturligvis udnyttet af ungdommen. Derfor er det givet, at landets fødselsprocent som helhed må være steget i den følgende tid – og fødselsoverskuddet forstærkedes yderligere ved, at ikke mindst de gamle var bukket under for de smitsomme sygdomme, så døden her ligefrem havde taget »på forskud«. Dødeligheden mindskedes dog ikke så meget, som man kunne have ventet, fordi spædbørnsdødsfald til alle tider var en betydelig faktor i dødelighedsstatistikken.

Jeg skal nu henvise til tabel B (s. 185), der på grundlag af Gustav Bangs undersøgelser belyser udviklingen i seks sjællandske sogne fra 1660 til folketællingen 1769. Sognene er ikke udvalgt af mig. De er – foruden Kgs. Lyngby – de eneste sogne, hvorfra Bang har fulde fødsels- og dødslistes for hele den omtalte periode. Når Lyngby ikke er taget med, skyldes det dens specielle karakter som forstadssogn til hovedstaden. Den havde som København fødselsunderskud for hele perioden set under eet. De mere normale landsogne omkring hovedstaden er vist rimeligt repræsenteret af Greve sogn.

Hovedskatmandtallet fortæller – som det fremgår af tabellens tredje afsnit, – at de seks sogne Bjergsted i Holbæk amt, Øde Førslev i Sorø amt, Rønnebæk i Præstø amt, Hjørlunde og Snodstrup i Frederiksborg amt og Greve i København-Roskilde amt tilsammen har haft en bondebefolkning på 1198 i 1660. Hertil lægges 10 pct. for adel, gejstlighed og vandrende proletariat, hvorved vi kommer op på et samlet beboertal af knap 1320. Folketællingen 1769 viser, at de seks her nævnte sogne da har nået et samlet beboertal på 2.203. Et fødselsoverskud på 885–1.005 skulle altså sætte sognene i stand til ved egen hjælp – uden indvandring –

Tabel B

	1660-89	1690-1719	1720-49	1750-69	1660-1769
Døbte	1851	1949	2281	1651	7732
Begravede	1468	1674	2116	1548	6806
Overskud	383	275	165	103	926
Overskud i pct. af fødte ...	20,7	14,1	7,2	6,2	12,0
Overskud i pct. af døde ...	25,8	16,4	7,8	6,7	13,6

Udviklingen i de samme sogne med revideret dødsliste (fradrag af 5 pct. dødfødte og udøbte, der ikke er opført på fødselslisterne (eller rettere dåbslisterne)):

	1660-89	1690-1719	1720-49	1750-69	1660-1769
Døbte	1851	1949	2281	1651	7732
Døde	1395	1590	2010	1471	6466
Overskud	456	359	271	180	1266
Overskud i pct. af fødte ...	24,6	18,4	11,9	10,9	16,4
Overskud i pct. af døde ...	32,6	22,4	13,5	12,2	19,6

Udviklingen i de samme sogne efter hovedskatmandtallet 1660 og folketællingen 1769:

	1660	1769	Fremgang
Bjergsted	128	231	103
Øde Førslev	247	374	127
Greve	143	334	191
Hjørlande	319	518	199
Rønnebæk	219	491	272
Snodstrup	142	255	113
I alt ..	1198	2203	1005
Med 10 pct. tillæg	1318		885

Udviklingen i de samme sogne enkeltvis efter fødsels- og dødstal (samt reviderede dødstal) 1660-1769:

	Fødte	Begra- vede	Revi- derede dødstal	Overskud før og efter revision	
Bjergsted	884	770	731	114	153
Øde Førslev	1437	1154	1096	283	341
Greve	1119	1136	1079	÷17	40
Hjørlande	1784	1643	1561	141	223
Rønnebæk	1676	1444	1372	232	304
Snodstrup	832	659	626	173	206
I alt ..	7732	6806	6466	926	1267
Med 1318 beboere i 1660 en fremgang på				70%	96%

at udfylde hullet mellem tællingerne i 1660 og 1769. Der døbttes i disse 110 år ialt 7.732 børn og begravedes 6.806 personer, hvoraf dog efter Gustav Bangs beregninger mindst 5 procent eller 340 personer var død-

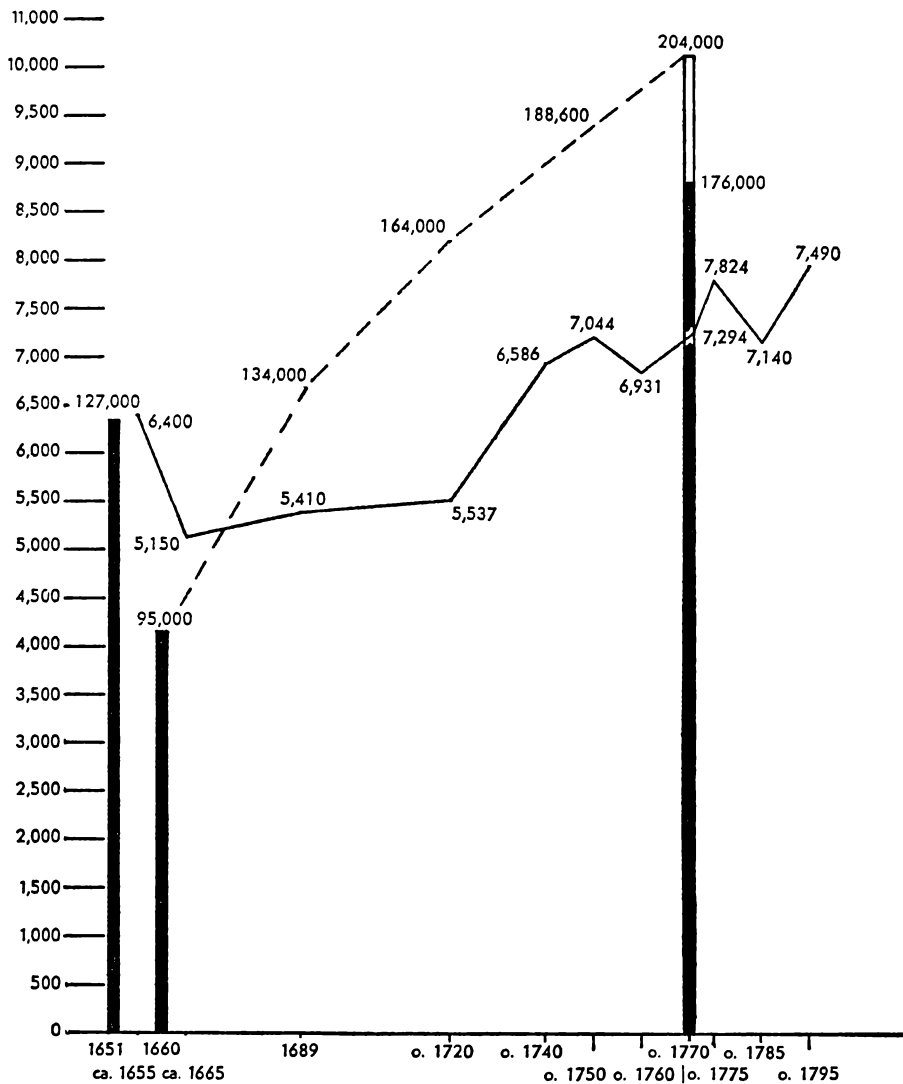
fødte eller udøbte børn, så der til de 7.732 døbte kun svarer 6.466 døde døbte. Der kan derefter regnes med et fødselsoverskud på 1.267, så de her omtalte seks sogne tilsammen har haft et overskud på 265–382 personer at yde andre i løbet af de 110 år. De har altså kunnet præstere et ikke uvæsentligt bidrag f. eks. til befolkning af København og de sjællandske købstæder, der så at sige ustandseligt krævede tilgang fra landet for overhovedet at opretholde beboertallet.

Som det var at vente, er fødselsoverskuddet dalende fra generation til generation. Af de fødte gik i 1660–89 de 24,6 pct. eller næsten en fjerdedel til befolkningsforøgelse, derefter 1690–1719 de 18,4 pct., i 1720–49 de 11,9 og endelig i 1750–69 de 10,9 procent.

Seks sogne – knap 2 pct. af hele landsdelens befolkning – er dog naturligvis noget lidt at bygge en beregning på, og kontrolmateriale bestående af et større antal sogne, men tildels skiftende fra generation til generation på grund af huller i kirkebøgerne, viser da også, at i de fire perioder henholdsvis 23,3, 23,8, 11,3 og 8,9 pct. af fødslerne her gik til befolkningsforøgelse, men i det større materiale er Sorø amt nok lidt for godt repræsenteret. Forholdene har i det hele taget været ret forskellige fra egn til egn, som man også måtte vente. Navnlig i perioden 1690–1719 er fødselsoverskuddet langt ringere i Nordøstsjælland (omkring København og Helsingør) end andre steder på Sjælland – vel som følge af den store pest i året 1711.

Resultatet fra de seks sogne skal ikke udgives eller tages for mere, end det er værd – udgangspunktet for et forsøg på at give et billede af befolkningsudviklingen på Sjælland 1660–1769. Dækker de seks sogne her udviklingen i forholdet mellem fødsler og dødsfald og holder beregningerne vedrørende folketallet i 1660, skulle *figur 2* give et billede af udviklingen i fødsels- og folketal 1660–1769. De to første lodrette søjler viser da størrelsen af den sjællandske bondebefolkning ved 1651 og 1660 med tillæg for adel, gejstlighed og vandrende proletariat, og den tredje søjle viser folketallet i 1769 ved den første virkelige folketælling. Bortset fra København og købstæderne har Sjælland da i 1651 haft ca. 127.000, i 1660 ca. 95.000 og i 1769 ca. 176.000 beboere. Beregnet på grundlag af dr. Fussings fødselstal 1652–66 og med et rimeligt tillæg for købstæderne, fødtes der omkring 1655 ca. 6.400 børn på Sjælland udenfor København. I årene efter 1660 var fødselstallet omtrentlig faldet til 5.150 for derefter at stige til 5.410 i 1689 (Materialiens tal), til 5.537 omkring 1720 (tre års gennemsnit), til 6.586 ved år 1740, til 7.044 ved år 1750 og efter et fald omkring 1760 til 7.294 ved 1770. Tallene fra 1740 og fremefter er 10 års gennemsnit beregnet på grundlag af de officielle fødsels- og dødstal.

Regner man nu for den første 30 års periode efter 1660 med et middeltal af fødte på midt mellem tallene ved 1660'ernes begyndelse og i 1689,

Figur 2 er et forsøg på grafisk at illustrere befolkningsudviklingen på Sjælland (uden København og delvis uden købstæderne) 1651-1769. De to første søjler angiver det formentlige tal på landbefolkningen i 1651 og 1660, beregnet på grundlag af hovedskatmandtallet 1660 og fødselsunderskudet i godt 15 pct. af området under pesten i 1652-60. Den tredje søjle angiver, så vidt den er udfyldt med sort, den i 1769 talte landbefolkning. Den sorte, ubrudte kurve angiver fødselstallets udvikling fra pestårene omkring 1655 over perioden 1661-66, oplysningerne fra 1689 og en tre års periode omkring 1720 frem til 10-års gennemsnittene omkring 1740, 1750, 1760, 1770, 1775, 1785 og 1795. Tallene fra ca. 1655 og ca. 1665 er beregnet på grundlag af dr. H. H. Fussings oplysninger fra 59 sogne, der tilsammen (i 1769) havde godt 15 pct. af Sjællands landbefolkning. Med et rimeligt tillæg for købstæderne er de gjort sammenlignelige med de senere tal, der omfatter hele Sjælland med undtagelse af København. Den stiplede linie angiver med udgangspunkt i en landbefolkning på 95,000 i 1660 tilvæksten ved fødselsoverskud generation for generation, når fødselsoverskudet beregnes af fødselstallet med samme procent som i undersøgelserne vedrørende seks sogne (Bjergsted m. v.), hvorfra Gustav Bang har oplysninger om fødte og døde i hele perioden fra 1660-1769. Er sognene repræsentative for hele Sjælland, skulle landbefolkningen være vokset fra 95,000 til 204,000, men da den kun udgjorde 176,000 i 1769 skulle der være blevet et overskud til København og købstæderne på ca. 28,000 - foruden indvandringsoverskud fra landsdelene vest for Storebælt.

lægges 24,6 pct. eller knap en fjerdedel af de 30 års fødsler til folketallet på de 95.000, hvorefter der i 1689 skulle have været 134.000 beboere på landet på Sjælland. Med tilsvarende anvendelse af fødselsgennemsnit i de følgende perioder og et tillæg til folketallet svarende til de nævnte fødselsoverskudsprocenter fra Bjergsted m. v. skulle bondebefolkningen på Sjælland i 1720 passere 164.000, i 1750 stige til 188.600 for i 1769 at være endt ved 204.000. Da folketallet på landet det år faktisk kun var 176.000, skulle der efter denne beregning være blevet et overskud til hjælp for København og købstæderne på 28.000. Men iøvrigt må det huskes, at Sjælland modtog en betydelig indvandring (G. Bang: Kirkebogstudier, Kbh. 1906).

Til sammenligning med forholdene på Sjælland kan det oplyses, at sognene Nr. Åby, Indslev, Kauslunde, Tommerup, Brylle, Norup, Ørbæk, Fraugde og Guldbjerg-Sandager i 1661–1740 – altså 80 år – havde et samlet fødselsoverskud på 2.088 personer. Omkring en fjerdedel af fødslerne synes her at være gået til befolkningsforøgelse i hele perioden set under eet. Man begyndte med 1.100–1.210 beboere – altså lidt færre end de seks sjællandske sogne, men mens *de* på 110 år kun havde et fødselsoverskud på 1.267, har de 10 nordfynske sogne haft et nettooverskud på 2.088 allerede i løbet af 80 år – og fremgangen fortsatte, så de fynske sogne i 1769 var nået op på 4.261 beboere – muligvis dog ikke uden i første omgang at modtage en betydelig indvandring, som man senere delvis har kunnet lade gå videre.

En beregning viser, at der er al rimelighed for, at de to fynske amters beboertal er vokset fra 31.400 i 1660 til 87.300 i 1769, når der ses bort fra købstæderne og Ærø, hvorfra der ikke foreligger hovedskat-mandtal.

IV. Udviklingen i Jylland i nyt lys.

I Jylland skulle en undersøgelse af udviklingen kunne foretages efter samme system som på Sjælland og Fyn. Men for Århus og Ålborg stifter foreligger der til supplement et væsentligt bedre materiale, som det vil fremgå af tabel C.

Under arbejdet med »Skæbneåret 1659« blev det mig klart, at befolkningsudviklingen var grundlæggende forskellig i egnene omkring Kongeåen og i f. eks. Ringkøbing og Thisted amter. Det ene sted skete der en eksplosiv udvikling af befolkningen i løbet af en generation eller to – det andet sted stod folketallet stille eller gik måske endda en del tilbage. Lad *det* foreløbig for den første menneskealders vedkommende stå som noget blot i almindelighed fastslået, og lad os så kigge på de nye tal, der er kommet til for Århus og Ålborg stifters vedkommende henholdsvis fra 1695 og 1710. Fra Århus stift fandtes i Landsarkivet i Viborg (Århus bispearkiv) fulde stiftstal og herredstal på fødte og døde fra 1695 til

Tabel C

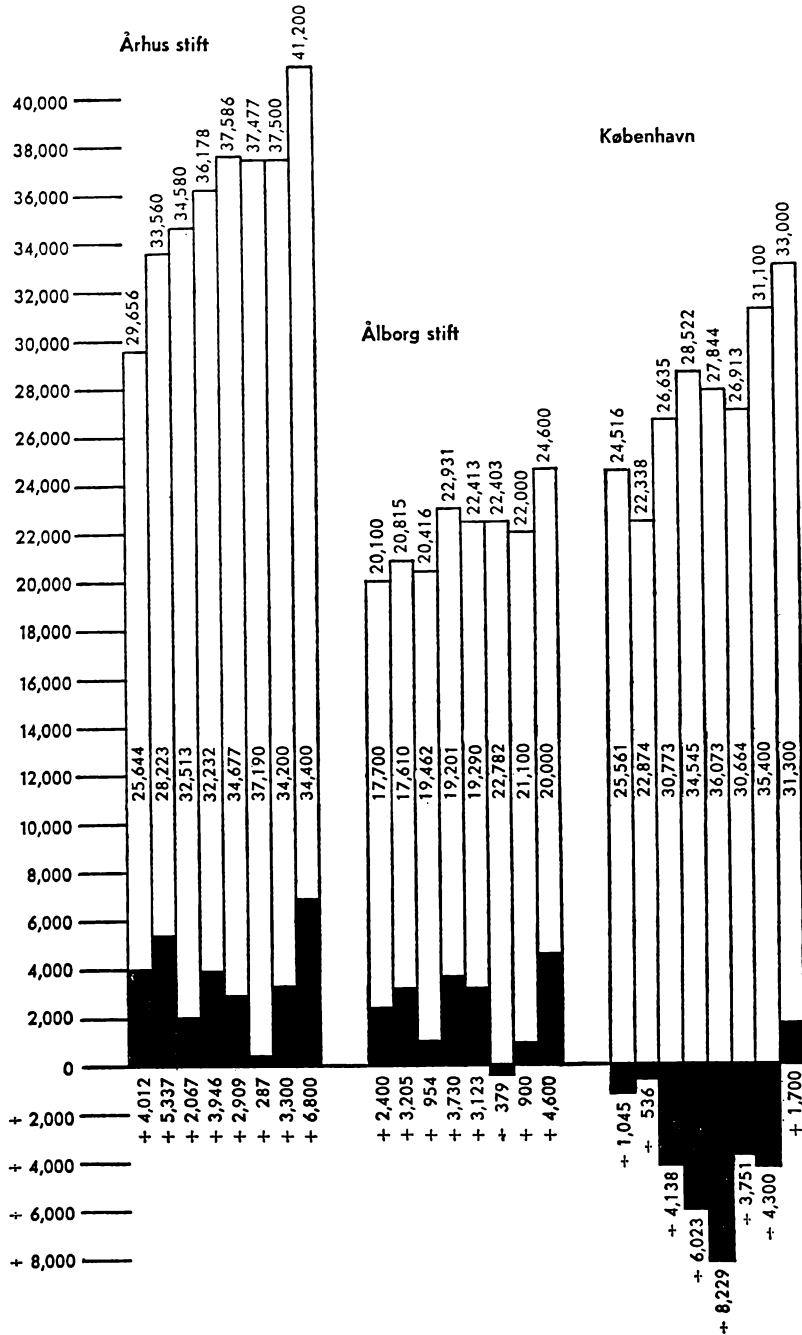
	København	Sjælland	Fyn	Ribe	Århus	Viborg	Ålborg	Hele landet
1672-80	f. 13.920							
	d. 19.100							
	÷ 5.180							
1681-90	f. 19.889							
	d. 17.315							
	+ 2.574							
1691-								
1700	f. 19.338							
	d. 20.308							
	÷ 970							
1700-09	f.				28.920			
	d.				25.980			
					+ 2.940			
1710-19	f.				29.523			
	d.				25.000			
					+ 4.523			
1720-29	f. 24.516				29.656		20.100	
	d. 25.561				25.644		17.700	
	÷ 1.045				+ 4.012		+ 2.400	
1730-39	f. 22.338				33.560		20.815	
	d. 22.874				28.223		17.610	
	÷ 536				+ 5.337		+ 3.205	
1740-49	f. 26.635	67.681	46.109	30.693	34.580	15.717	20.416	241.831
	d. 30.773	59.330	40.728	27.881	32.513	13.550	19.462	224.238
	÷ 4.138	+ 8.351	+ 5.381	+ 2.812	+ 2.067	+ 2.527	+ 954	+ 17.593
1750-59	f. 28.522	71.118	44.971	34.057	36.178	17.648	22.931	255.425
	d. 34.545	66.009	42.706	29.646	32.232	14.986	19.201	239.325
	÷ 6.023	+ 5.109	+ 2.232	+ 4.411	+ 3.946	+ 2.662	+ 3.730	+ 16.100
1760-69	f. 27.844	70.517	47.798	36.145	37.586	17.652	22.413	259.956
	d. 36.073	64.414	47.934	32.214	34.677	15.679	19.290	250.281
	÷ 8.229	+ 6.103	÷ 136	+ 3.931	+ 2.909	+ 1.973	+ 3.123	+ 9.675
1770-79	f. 26.913	78.238	50.674		37.477	16.214	22.403	
	d. 30.664	70.964	44.594		37.190	16.923	22.782	
	÷ 3.751	+ 7.274	+ 6.080		+ 287	÷ 709	÷ 379	
1780-89	f. 31.100	71.400	48.000		37.500	17.100	22.000	
	d. 35.400	66.800	41.600		34.200	15.100	21.100	
	÷ 4.300	+ 4.600	+ 6.400		+ 3.300	+ 2.000	+ 900	
1790-99	f. 33.000	74.900	51.800		41.200	18.000	24.600	
	d. 31.300	61.900	41.100		34.400	14.100	20.000	
	+ 1.700	+ 13.000	+ 10.700		+ 6.800	+ 3.900	+ 4.600	

1704 altså en hel 10 års periode, og derefter fandtes år for år snart fulde herreds- og stiftstal og snart kun herreds- og sognetal, men altsammen dog i et sådant omfang, at det ikke har kunnet være betænkeligt at rekonstruere stiftstal for samtlige følgende år med undtagelse af årene 1705, 1707, 1708 og 1719. Tilsvarende foreligger der i Ålborg bispearkiv (nu også Landsarkivet i Viborg) fuldstændige stiftslistes eller betydelige

dele deraf fra 1710, så man egentlig kun må savne virkelige holdepunkter for stiftstallene på fødte og døde i årene 1711, 1714, 1717 og 1719 og for årene 1723–25 og 1728. På grundlag af de foreliggende tal er 10 års gennemsnittene i tabel C beregnet. Listerne giver en række vigtige oplysninger. F. eks. er det af betydning at få fastslået, at året 1711 ikke i Århus stift – som i København – var noget pestår. Da døde der i Århus stift kun 2.237 personer, mens der fødtes 3.107 børn. Derimod var 1710 et pestår både i Århus og Ålborg stifter. Men mens man i sønderjyske kirkebøger i 1710 træffer en fordobling, ja op til en tredobling af dødsfaldenes antal sammenlignet med de nærmest foregående fire år, så nåede man i Århus stift knap en 50 procents forøgelse (2.668 fødte og 3.596 døde) og i Ålborg stift vel noget tilsvarende (1.772 fødte og 2.566 døde). I Århus stift træffer man ellers fødselsunderskud i 1699–1701 og efter 1710 først igen i 1726, men siden ikke fødselsunderskud før de fra Materialiens tal kendte år. Det skal dog igen fremhæves, at der er enkelte år, som bispearkiverne ikke giver mindste oplysninger om. Da imidlertid udviklingen er ret parallelløbende i Århus og Ålborg stifter, indskrænker usikkerheden sig faktisk til et par år.

På grundlag af dette materiale er det muligt at følge udviklingen i fødsels- og dødstal i store dele af Jylland – en fjerdedel af Danmark – fra omkring 1700 – ikke blot stiftsvis, men også herredsvis, og det kan konstateres, hvordan specielt fødselsoverskudsprocenten svinger i takt i de to stifter. Omend udsvingene ikke bliver helt af samme omfang, så er de dog af samme art, hvilket bedst ses på *figur 3*, hvor hver søjle angiver et tiår begyndende med 1720'erne og sluttende med 1790'erne. Fra nul-linien angiver de fulde søjler opefter det samlede fødselstal i tiåret i Århus stift, Ålborg stift og staden København. Befolkningsfremgangen ved fødsler begrænses af dødsfaldene, hvis antal er gengivet i den hvide del af søjlerne. Tilbage bliver da et fødselsoverskud (den skraverede del af søjlerne), og hvor skraveringen fortsætter til nedenfor nullinien, er der tale om et negativt fødselsoverskud, altså -underskud. Det vil ses, at hver gang overskuddet stiger eller falder i Århus stift, stiger og falder det også i Ålborg stift, men for Københavns vedkommende gør ganske andre forhold sig gældende. Fra 1680'erne til 1790'erne har København ikke haft fødselsoverskud eet eneste tiår.

I tabel D er gengivet fødselsoverskuddet i procenter af fødselstallene i hovedstaden og stifterne i de perioder, hvorfra man har de fulde – eller næsten fulde – fødsels- og dødstal. Det vil her ses, at overskudsprocenterne udenfor København er dalende fra generation til generation, ja, for landet som helhed – efter at alle stifterne er kommet med i materialet, fra tiår til tiår. Med København går således i tiåret 1740–49 de 7,7 procent af de fødte til befolkningstilvækst, det følgende tiår de 6,3 pct. og 1760–69 kun 3,7. Trækkes den underskudgivende hovedstads

Figur 3 viser læst fra øverst til nederst fødsels-, døds- og overskudstal fra Århus og Ålborg stifter og fra staden København i hvert af de otte tiår fra 1720 til 1799. Fødseltallene er angivet fra 0-linjen opefter, dødstallene fra fødseltallenes overkant nedefter, så de sorte søjler angiver fødselsoverskudet. Hvor de sorte dele af søjlerne går under 0-linjen, betegner de et tiårs fødselsunderskud. Af de to jyske stifter har kun Ålborg underskud et enkelt årti, mens København kun et enkelt årti har haft overskud af fødte.

Tabel D

Fødselsoverskud i procent af fødte

	Kbhvn.	Sjæll.	Fyn	Ribe	Århus	Viborg	Ålborg	Hele landet	
								m. Kbhvn.	u. Kbhvn.
1672-80	÷ 37,3								
1681-90	+ 12,9								
1691-	÷ 5,0								
1700-09					+ 10,2				
1710-19					+ 15,3				
1720-29	÷ 4,3				+ 13,5				
1730-39	÷ 2,4				+ 15,9				
1740-49	÷ 15,6	+ 12,3	+ 11,7	+ 9,1	+ 6,0	+ 16,1	+ 4,7	+ 7,7	+ 10,1
1750-59	÷ 21,1	+ 7,2	+ 4,9	+ 12,6	+ 10,9	+ 15,1	+ 16,3	+ 6,3	+ 9,7
1760-69	÷ 29,6	+ 8,7	÷ 0,3	+ 10,9	+ 7,8	+ 11,1	+ 13,8	+ 3,7	+ 7,7
1770-79	÷ 13,9	+ 9,3	+ 12,0		+ 0,8	÷ 4,4	÷ 1,7		
1780-89	÷ 13,8	+ 6,4	+ 13,3		+ 8,8	+ 11,1	+ 4,9		
1790-99	+ 5,1	+ 17,4	+ 20,7		+ 16,5	+ 21,7	+ 17,9		

tal fra, er fremgangsprocenterne sammenlignet med de samlede fødselstal i de tre på hinanden følgende tiår 1740-69 henholdsvis 10,1, 9,7 og 7,7. Selv uden at have de virkelige sammenligningstal fra Ribe stift de følgende to tiår, er det åbenbart, at tilbagegangen er fortsat - indtil 1790'erne giver et helt fantastisk stød fremad - med de efter bonde-reformerne tiltagende ægteskabstal og den rationelle bekæmpelse af koppeepidemierne.

Var fødselstallet et billede af befolkningstallet, ville tabel E omtrentligt angive befolkningstallets størrelse i hvert stift i procent af 1769-folketallet, som den angiver fødselstal i procent af fødslerne 1760-69, det

Tabel E

Antallet af fødsler i hovedstaden og landets stifter tiår for tiår i procent af fødselstallet 1760-69:

	Sjæll.	Fyn	Ribe	Århus	Viborg	Ålborg	København	Hele landet
1695-1704				75				
1700-09				77				
1710-19				78		90		
1730-39				89		93		
1740-49		96	97	85	92	91	96	93
1750-59		101	94	94	96	100	103	99
1760-69		100	100	100	100	100	100	100

I hertugdømmet Slesvig faldt fødselstallet fra 1740-49 til 1750-59 i procent af 1760-69-tallet fra 94 til 91 - for derefter at stige til de 100. I Norge-Island var procenten af 1760-69-fødslernes antal i 1740-49 kun 80 for i 1750'erne at nå op på 95.

tiår, der ender med den første folketælling. Imidlertid må man efter de gjorte erfaringer regne med, at overskuddet i procent af fødslernes tal netop i 1760–69 satte bundrekord. I hvert fald for landet som helhed må man regne med en stadigt højere overskudsprocent jo længere man går tilbage i tiden i kraft af større fødselsprocent, men navnlig som følge af et andet forhold mellem fødsler og dødsfald end det man havde i 1760'erne.

Man vil se, at fødslernes tal i Århus stift i 1695–1704 lå på 75 procent af fødselstallet i 1760'erne. Dermed er imidlertid ikke givet, at folketallet i Århus stift i 1705 lå på 88.500 – tre fjerdedele af de 118.000 mennesker, der her boede i 1769. I så fald skulle jo i hvert fald ind- og udvandring være gået lige op, men fødselsoverskuddet lå i 1705–69 i Århus stift på 24.155, så med dette fradrag fra folketallet 1769 skulle antallet af beboere i Århus stift i 1705 kun have været nede på $118.000 \div 24.000$, altså på ca. 94.000. Fødselsprocenten ville da i 1700–09 i gennemsnit have ligget lige omkring 3,08 og dødelighedsprocenten på 2,76 i Århus stift. Det er på denne egn ikke så meget forskelligt fra fødsels- og dødsprocenterne ved 1769. Men de 94.000 udgør alligevel 79–80 procent af folketallet i 1769.

En langt større forskel på fødselstallets stigning og fødselsoverskuddets virkninger, hvis der var balance mellem ind- og udflytning, finder man imidlertid i Ålborg stift. Her boede i 1769 81.138 personer, og fødsels- og dødslistene viser, at der 1710–69 fødtes 14.779 flere end der døde i stiftet. Beboertallet behøver altså i 1709 ikke at have andraget over 66.359, og det kan have været helt nede på 82 pct. af folketællingsresultatet fra 1769, men fødslernes tal lå ved samme tid oppe på ca. 90 procent af fødselstallet 1760–69. Folketallet skulle altså efter disse tal at dømme ved ligelig ind- og udvandring kunne være steget omtrent lige meget i Århus og Ålborg stifter, nemlig fra henholdsvis 80 og 82 af beboertallet i 1769 til 100 pct. Men fødselstallet i Ålborg stift gik kun op fra ca. 90 til 100, mens det i Århus steg fra 78 til 100. Alt tyder derfor på en udvandring fra Ålborg stift af dele af den ungdom, der skulle have fået fødselstallet til at stige med folketallet. Afvigelsen i Århus stift kan skyldes indvandring, men også være tilfældig. Det kan den ikke for Ålborg stifts vedkommende. Inden vi forlader Århus stift i denne omgang, skal det lige konstateres, at fødselsoverskuddet i procent af fødselstallet her udgjorde 14,9 pct. i 1710–39 og 8,2 pct. i 1740–69.

I tabel F kan udviklingen i fødsels- og dødstal følges herred for herred i Hjørring amt i Ålborg stift 1710–69. Yderligere skal tilføjes, at amtets samlede fødselstal i 1689 lå på 1.118 og dødstallet på 832, så der dengang var et overskud på 286.

Tabel F

Fødsler og dødsfald i Hjørring amts herreder 1710-69.

	1710-19		1720-29		1730-39	
	f.	d.	f.	d.	f.	d.
Vennebjerg	1994	1333	1808	1442	2013	1626
Børglum	2840	2018	2583	1893	2607	2006
Jerslev	2015	1692	2040	1813	2294	1842
Hvetbo	1047	958	1093	933	1084	853
Øster Han	917	872	953	820	1054	848
Horns	1777	1395	1748	1403	1573	1150
I alt ..	10590	8268	10225	8304	10625	8325
Overskud ..	2322		1921		2300	

	1740-49		1750-59		1760-69	
	f.	d.	f.	d.	f.	d.
Vennebjerg	1864	1731	2212	2136	2250	1876
Børglum	2693	2331	2942	2406	2635	2102
Jerslev	1862	1823	2512	2150	2471	2109
Hvetbo	950	1007	1094	1066	1011	907
Øster Han	1016	823	1141	898	1086	858
Horns	1595	1775	2152	2146	2212	1689
I alt ..	9980	9265	12053	10802	11665	9541
Overskud ..	715		1251		2124	

Hvor der ikke foreligger fulde herredstal for hele tiår, er manglende fødselstal beregnet på grundlag af de omgivende års tal, og dødstal er beregnet i forhold hertil, så *stiftets* dødelighedsprocent ikke ændres ved tilføjelsen.

For hele Ålborg stift tegner billedet sig omtrent således:

	1769- folketallet	Overskud 1710-69			
Hjørring amt	41,008	10,737 =	26,2	pct. af 69-tallet	
Thisted amt	26,629	5,179 =	19,5	-	-
Kjær herred	7,639	1,425 =	18,6	-	-
Ålborg med annexer	5,862	÷ 2,562 =	÷ 43,7	-	-
Hele stiftet	81,138	14,779 =	18,2	-	-

Overskudsprocenten set i forhold til 1769-folketællingens resultat var iøvrigt ikke blot forskellig fra amt til amt, men meget svingende fra herred til herred indenfor stiftet. Mindst var fremgangen i Hvetbo herred 1710-69 med 16 pct., højest lå den i Børglum herred med 36 procent.

Men hvordan stemmer nu alt dette med hovedskatmandtallets opgivelser fra 1660? Vælges som eksempel på udviklingen *Mors*, hvorfra der foreligger fulde mandtal (efter Johan Grundtvig uden fattige) fra samtlige landsogne med et tillæg på 343 for Nykøbing, øens eneste købstad,

og med et tillæg på 10 pct. for adel, gejstlighed og vandrende proletariat kommer folketallet på øen i 1660 op på omkring 4.800. I 1769 var der 6.100. Med et fødselsoverskud på ikke under 600 i 1710–69, bliver der en difference på henved 700, som uden vanskelighed kunne være dækket i årene 1660–1709. Om det er sket, vil formentlig de netop her i stort omfang bevarede kirkebøger kunne oplyse. I Vester Han herred synes der at have været ca. 2.800 beboere i 1660, der *kan* have været ca. 3.000 i 1710, og der var 4.324 i 1769. Fra 1710 til 1769 var fødselsoverskuddet i dette herred knap 1.400. Og når man tager i betragtning hvor få af de rigtige årgange der skulle til for at skabe betydelige fødselsoverskud i andre egne af landet, er det jo rimeligt at tænke sig, at det i højere grad har været befolkningens aldersfordeling end dens mængde, der er blevet ændret omkring 1660 i det nordvestlige Jylland. Denne ændring i aldersfordelingen har så periodisk ført til fødselsunderskud, men den største part af tiden blot til en lavere fødselsprocent på grund af den overtallige ungdoms bortvandring og desuden til en lavere dødelighedsprocent, fordi man ved de relativt lave fødselstal sparede for en stor del af den spædbørnsdødelighed, der hærgede egne med store fødselsprocenter.

Tabel G

Aldersfordelingen i 1769.

	Norge	Ålborg stift	Lollands landsogne	Lolland-Falsters købstæder
0– 8 år	20,4	19,5	20,4	16,2
8–16 år	17,6	16,4	15,5	13,4
16–24 år	14,1	11,8	13,9	14,5
24–32 år	11,0	11,4	14,3	15,9
32–40 år	10,2	10,6	11,4	10,6
40–48 år	8,4	8,8	7,5	8,6
Over 48 år	18,3	21,5	17,0	20,8

Denne fortsatte udvandringsproces har bidraget til endnu i 1760'erne at holde fødselsprocenten nede på mellem 2,5 og 3,0 i store dele af Vest- og Midtjylland, mens fødselsprocenten i de sjællandske amter svigede mellem 3,3 og 3,7 i tiden op omkring 1769. Rekordens blev sat på Lolland, hvor der overfor et samlet folketal på 31.247 i 1769 står et fødselsunderskud på 3.336 i de fjorten år fra 1756 til 1769. Beregnet på grundlag af 1769-folketallet (da man ikke kender omfang og tidspunkt for den indvandring, der givet har fundet sted) mødte Lolland med en fødselsprocent på 3,88 i gennemsnit i disse år, mens dødelighedsprocenten i gennemsnit nåede helt op på 4,67. I året 1769 synes fødselsprocenten på Lolland at have ligget på omtrentlig 4,06 og dødelighedsprocenten på 5,43, men formentlig har dødelighedsprocenten kulmineret i 1760 med omkring 5,88 og fødselsprocenten i 1762 med ca. 4,14 (se tabel H).

Tabel H

Fødselsprocent i København og stifterne i gennemsnit for årene 1756–69, beregnet alene på folketallet i 1769 – uden hensyn til befolkningstilvækst og flytninger mellem stifterne.

	fødsels- pct.	dødeligheds- pct.
Staden København	3,34	4,23
Sjællands stift iøvrigt	3,44	3,18
Fyns stift	3,37	3,15
Ribe stift	ca. 3,24	ca. 3,00
Århus stift	3,13	3,08
Viborg stift	2,77	2,61
Ålborg stift	2,73	2,68
Hele landet	ca. 3,22	ca. 3,15

Det skal bemærkes, at begge procenter kan være meget uens i forskellige dele af et stift, f. eks. på Lolland-Falster og Fyn indenfor Fyns stift og for Vejle-Ribe amter og Ringkøbing amt indenfor Ribe stift. Procenterne for Ribe stift kan være mindre nøjagtige, fordi man ikke kender folketallet i de tørning-lenske områder, der hørte til stiftet, men ikke til kongeriget.

At folkevandringer har fundet sted i tiden op mod 1769, synes også aldersfordelingen af befolkningen i de forskellige landsdele at vise. Se tabel G. Heraf fremgår det, at mens Norge i 1769 havde 35,3 pct. af befolkningen i aldersgruppen 16–40 år, lå hos landbefolkningen i Ålborg stift kun 33,8 pct. af befolkningen i denne gruppe. Det kunne naturligvis være en tilfældighed og bero på særligt store fødselstal i Norge eller særligt små i Ålborg stift på den tid, da de nu ved folketællingen 16–40-årige blev født, og faktisk er der tale om en lille nedgang en vis del af denne periode, men perioden som helhed holder mål med de tilgrænsende. Men selvom det nu ikke skal påstås, at det er vendelboer og da slet ikke vendelboer alene, der er taget til Lolland i 1760'erne, så er det ganske oplysende at sammenligne aldersfordelingen på Lolland med den i Ålborg stift. På landet på Lolland opholdt sig i 1769 så mange 16–40-årige, at de udgjorde 39,6 procent af folketallet. Børnenes procentvise andel i folketallet lå både på Lolland med den høje og i Ålborg stift med den lave fødselsprocent på 35,9, mens 38,0 procent af den norske befolkning tilhørte aldersgrupperne 0–16 år. Men det ses også, at mens der f. eks. fra aldersgruppen af 16–24-årige til den gruppe, der består af 24–32-årige var tale om en nedgang på 3,1 procent i Norge, var der i Ålborg stift en tilbagegang på 0,4, men på Lolland en *fremgang* på 0,4, og et endnu mere grelt tegn på bortvandringen fra Ålborg stift og på vandringen til Lolland får man ved at sammenligne tilbagegangen i den procentvise andel af folketallet fra de 8–16-åriges til de 24–32-åriges gruppe – en tilbagegang på 6,6 procent i Norge, på 5,0 pct. i Ålborg stift,

men kun på 1,2 pct. på Lolland. Og vender man endelig blikket mod købstæderne på Lolland-Falster, viser det sig, at der er flere både i de 16–24-åriges og de 24–32-åriges grupper end i de 8–16-åriges – skønt en vis del af den mandlige bybefolkning, specielt i de unge år helt blev holdt udenfor folketællingen af militære grunde.

Iøvrigt er det værd at lægge mærke til, at der i Ålborg stift var flere personer over 48 år end under 8 år – og at Ålborg stift havde tilbagegang i folketal fra 1769 til 1787, mens Lolland hører til de egne af landet, der i denne periode fik den største tilvækst.

Aksel Lassen.

Efterskrift:

Måske vil en læser i den fremstilling, der her er givet, finde, at der mangler logik i benyttelsen af fradrag i dødslisterne for dødfødte og udøbte, personer, som jo ikke kan være opført på kirkebøgernes fødselslister, der normalt er rene dåbslister. I Bangs lister fra 1660–1769 er der foretaget et 5 procents fradrag i dødslisterne – i overensstemmelse med Bangs egne undersøgelser, der i hovedsagen stemmer med erfaringer fra andre egne, hvoraf det dog fremgår, at børnedødsfaldenes procentvise andel i de samlede dødstal er dalende i visse pestperioder og stigende i »normale« tider. – I de fynske lister fra 1661–1740 er kun døbt medtaget som fødte og kun døbt tilsvarende medtaget blandt de døde. Dr. Fussings tal fra Sjælland er uden rettelser, som han selv har anført dem efter at have lagt udøbte og dødfødte fra dødslisterne til dåbstallene. Her er altså tale om samtlige fødte og begravede – ikke blot som i det fynske materiale om døbt og om døde, der også er døbt. Den sidste fremgangsmåde giver naturligvis større tal for fødsler og dødsfald end den første, men fødselsoverskud eller -underskud bliver det samme – og det er det, der her har interesse. Det store spørgsmål er – nu som før – om Materialiens tal på fødte og døde fra Økonomi- og Kommercekollegiets arkiv er fødsels- eller dåbstal og døds- eller begravelsestal. Sognemateriale fra bispearkiverne (bilag til indberetningerne) giver vistnok mulighed for at løse dette problem, men manglende konsekvens i kirkebogsindførslerne forudsætter en dyberegående undersøgelse, end jeg har været i stand til at præstere. Meget tyder dog på, at det vil vise sig, at der har været større fødselsoverskud, end man hidtil har regnet med – uden at der herved rokkes ved den ovenfor meddelte erfaring, at befolkningstilværelsen *ikke* foregik »med rentes rente«. Snarere: tværtimod! (Se tabel B's 1. og 2. afsnit).

A. L.

EN GELEDOFFICERS BETRAGTNINGER

TIL TROELS FINK: SPILLET OM DANSK NEUTRALITET 1905–1909

Af *L. B. Bolt-Jørgensen*.

Ud fra sine oplevelser og erfaringer som officer i hæren i tiden fra 1903–1918 skriver forhenværende gesandt, kaptein L. B. Bolt-Jørgensen om de tanker, som general Lützens selvbiografi samt brevene og akterne i Troels Finks bog »Spillet om dansk neutralitet 1905–09« har fremkaldt hos ham. Der meddeles heri bl. a. et korrektiv til general Lützens bedømmelse af hærens officerskorps og enkeltpersoner inden for dette, ligesom forfatteren argumenterer mod Lützens militære synspunkter, som hævdes ikke at have været så indlysende rigtige, som af generalen selv fremstillet. I denne forbindelse omtales Lützens planer om de »fremskudte forter«, der efter generalens tanke skulle have været opført som en erstatning for og ikke som et supplement til Københavns befæstning. Det hævdes, at var dette blevet realiseret, ville disse anlæg blot være blevet en signatur på Danmarkskortet uden større kampværdi.

Med ovennævnte betragtninger tilsigtes ikke en anmeldelse af den meget interessante fremstilling, som professor Troels Fink har givet i sin bog om general L. C. F. Lütken og Dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik i tiden før Verdenskrig I. Hensigten er den mere beskedne at lufte nogle tanker, som læsningen særlig af Lützens selvbiografier, breve og aktstykker har fremkaldt hos en gammel officer, hvis tjeneste i Hæren fra 1903 til 1918 næsten falder sammen med den periode, der var præget af L.s virksomhed.

Efter sin tilbagetræden som Conseilpræsident skrev I. C. Christensen den 24. maj 1909 i en erklæring til Berlingske Aftenavis bl. a.: »Sandheden om hr. Lütken er imidlertid den, at han i enhver Henseende er en varmhjertet dansk Mand, at han er en kundskabsrig Officer, der med Rette tilkom sit Avancement...« en udtalelse, som jeg i dag med visse forbehold, der vil fremgaa af det efterfølgende, vil kunne tiltræde. Men det vilde jeg bestemt ikke have skrevet i 1909, da jeg dengang med ærligt hjerte delte den mistillid, som flertallet af den danske hærs officerer nærede til departementschefen i Krigsministeriet, oberstløjtnant L. C. F. Lütken.

I. C.s erklæring var foranlediget af et ualmindelig skarpt personligt angreb på L. i Jyllandsposten, skrevet af dr. phil. H. J. Hansen, efter sit speciale kaldet »Flue-Hansen«. Den pågældende kunde ogsaa med fuld ret betegnes som en »varmhjertet dansk Mand«, for saa vidt som han i de sidste aar, før forsvarslovene gennemførtes i 1909, brugte tid og kræf-

ter i agitationen for en god løsning af forsvarssagen. Hans form var imidlertid skarp, saaledes husker jeg, at han, ogsaa i artikler i Jyllandsposten, om generalløjtnant Gørtz skrev: En rar og skikkelig Mand, noget nær det værste man kan sige om en kommanderende General, og om Kong Frederik VIII: Den udueligste Konge, Danmark har haft siden Erik af Pommerns Tid! Ogsaa L. kunde med grund beklage sig, men han var i det hele utilfreds med datidens forsvarsvenlige agitation, der forstyrrede hans cirkler.

Paa den anden side er professor Finks paa selvbiografien baserede indtryk af L. som en sjælden principfast, selvbevidst og selvsikker personlighed, hvis standpunkter var kategoriske og hvis domme skaanselsløse, sikkert ogsaa rigtigt. Naar professoren samtidig »ikke undrer sig over«, at L. gennemgaaende var ret upopulær hos sine kolleger, er dette meget mildt udtrykt.

L.s tilsyneladende villede isolation skyldtes nok til en vis grad hans egen arrogance og kritiske indstilling, men andre momenter kan have spillet ind.

L. er født 1863 og kom ind i officersskolens næstældste klasse efteraaret 1882. Han blev »menig elev« og maatte som saadan i halvandet aar, døgnnet rundt dele kaar med en flok ligesaa ungdommelige kammerater, som sandsynlig nok kan have været ham underlegne, hvad han maaske ikke har fundet anledning til at lægge skjul paa. Jeg har selv 19 år senere levet det snævre kammeratliv paa Frederiksberg Slot og ved (dog ikke af egen erfaring), hvor ubehageligt, ja ubarmhjertigt, det kunde ytre sig over for den, der ikke kunde eller vilde »jage i flok«. Her kan en ung mand af L.s type meget let være kommet i vanskeligheder, der senere har sat deres præg.

L. erkender selv, at han grundet paa erfaringer under rekrutskolen 1885 – han var 22 aar gammel – vænnede sig til en selvstændighed, som senere kostede ham mange knubs, og en ligegyldighed for foresattes meninger om ham, som han, da den korresponderede med et træk i hans karakter, har haft svært ved at aflægge, hvis han da har aflagt den. Naar saa hertil kom, at L. ved haardhændet behandling af mandskabet ved et kompagni, som han samme sommer fik kommando over, paadrog sig en maanedes arrest med paafølgende forsættelse til Aalborg, vil man forstaa, at han yderligere i starten havde skabt sig vanskeligheder, der ikke lettedes ved den af ham selv omtalte stærke selvtillid, »som kun lidet behagede« hans højere foresatte. Disse maa imidlertid have været overlegne nok til at se bort fra eventuelt »ubehag« for saa vidt som L. i efteraaret 1892 opnaaede at blive indkommanderet som elev i officerskolens stabsafdeling, hvad i sig selv var en anerkendelse.

Paa L.s stambogsblad er antegnet, at han er straffet endnu tre gange, i april 1886 med en irettesættelse for gentagen tjenesteforsømmelse, i maj

1886 med to dages vagtarrest for vagtforseelse og i september 1899 med een dags vagtarrest for forsømmelse som vagtinspektør. L. var paa dette tidspunkt *avanceret til kaptajn*.

Skønt disse straffe er ubetydelige, er de, og navnlig den sidste, egnet til at markere en særstilling for L.s vedkommende, idet det var meget sjældent, at en officer, og da særlig en kaptajn blev straffet – saa sjældent, at jeg under min 15-årige tjeneste som officer overhovedet ikke mindes at have oplevet det ved ingeniørregimentet. – Udelukket er det vel ikke, at L. selv kan have opfattet disse straffe som forfølgelse.

Men heller ikke i officerskolens ældste klasse blev L. nogen almindelig elev. Herom skriver han selv:

»Jeg erindrer saaledes, at da jeg havde gennemgaaet officerskolens stabsafdeling, erklærede hovedlæreren, at jeg vel havde større evner og kundskaber end mine kammerater; men at jeg altid fulgte mit eget hoved og gik mine egne veje, saa at jeg ikke hørte hjemme i den danske hær og næppe vilde drive det til noget indenfor denne. Da denne lærer var mig velsindet og ikke saa helt galt, lovede jeg dengang mig selv at gaa mine veje saa konsekvent – og haardt, at det blev mig, der kom til at skrive loven for de andre.«

Det bliver efter denne udtalelse forstaaeligt, at L. ikke ved afgang fra klassen, skønt han bestod som nr. 2, kom i generalstabens taktiske afdeling, der ellers ansaas for vejen til Ros og Magt, men til den geodætiske, der ogsaa var anset, men mere teknisk præget. *Men udtalelsen faar langt mere vidtrækkende betydning som baggrund for biografien og L.s hele senere virksomhed*, naar det oplyses, at general Kühnells stambogsblad udviser, at han fra 12/4 1892 til 30/9 1900 var lærer i krigskunst og troppeføring i officersskolens ældste klasse, *altsaa netop den hovedlærer, som L. her taler om*.

Det er herefter klart, at en officer af L.s type normalt ikke vilde have haft ringeste chance for nogensinde at blive departementschef i krigsministeriet. Han maatte gaa andre veje, og her kom bekendtskabet med I. C. Christensen ham til gode, da stillingen efter oberstløjtnant Seedorffs død i december 1905 skulde besættes. Afgørelsen vakte naturligvis overraskelse og kritik i hærens officerskorps, ogsaa fordi L. mistænktes for at dele venstres uvilje mod den i provisorietiden gennemførte befæstning af København, dette dog nok med urette, idet L. dengang som senere sikkert betragtede dette spørgsmaal ud fra rent saglige forudsætninger. At der var en anden og mere alvorlig aarsag til betænkeligheder, vidste man i hæren og udenfor denne intet om.

Om de dengang allerede indledede forhandlinger mellem L. og general Moltke fik offentligheden først i 1919 en viden, da de herom handlende aktstykker publiceredes. Alligevel maa noget være sivet ud. I det Krigsvidenskabelige Selskab havde Kongens Yachtkaptajn, kommandør

Hovgaard i vinteren 1906–07 holdt et foredrag, der ved sin storpolitiske tendens havde vakt en vis uro inden for hærens officerskorps. Som udtryk for denne uro havde daværende premierløjtnant af generalstaben O. Friis anmeldt et foredrag i samme selskab, hvori de af kommandør Hovgaard fremsatte tanker tilsigtedes imødegaaet. Dette foredrag blev imødeset med betydelig spænding, ikke mindst af os unge – jeg var dengang elev i officersskolens ældste klasses ingeniøraftdeling – stor blev derfor vor overraskelse, da det forlød, at formanden for det Krigsvidenskabelige Selskab, generalmajor Nuivenhuis forgæves havde forsøgt at overtale prmlt. Friis til at trække sit foredrag tilbage, og vore følelser ophidsedes yderligere, da vi fik at vide, at generalen havde aflyst det møde, til hvilket foredraget var ansat, efter ordre fra krigsministeriet¹).

Samtidig dukkede der rygter op om en »Tyskerkurs«, og der nævntes en række navne paa officerer, mest i den ældre kaptajnsklasse, der skulde staa i ledtog med kapt. L. Dette var dog alt sammen meget vagt, og om sagens kerne samtalerne med general Moltke, vidste i hvert fald vi, elever paa officerskolen eller vore jævnaldrende kammerater, intet. Imidlertid maa de indviede have faaet en fornemmelse af, at den opstaaede stemning inden for officerskorpset ikke var nogen art af »Tyskerkurs« gunstig, men at den tilmed var i en saadan vækst, at det blev tilraadeligt at blæse retraite. Dette hverv udførtes over for os unge premierløjtnanter i ældste klasse af vor lærer i Engelsk kaptajn Holt-Nielsen, der var kontorchef i krigsministeriet og en af L.s handgangne mænd. Han forbavsede os en dag ved at lade »Dolly«s noget letsindige konversationer med mr. Carter i en dengang populær roman af Anthony Hope hvile for meget indgaaende og alvorligt at forklare os, at disse besynderlige rygter om en »Tyskerkurs« ingen som helst realitet havde bag sig. Der var hverken i krigsministeriet eller andetsteds i hæren nogen, der for alvor kunde tænke sig at gaa ind i et militært samarbejde med Tyskland! Paa et omtrent samtidigt møde i Ingeniørløjtnantselskabet udtalte en af vore ældre kammerater, der selv havde været under mistanke, sig efter omtrent samme linie. – Disse forklaringer er formentlig givet os nogen tid forud for L.s egen udtalelse til bladet København, der begyndte: Der er ikke gnist af sandhed i hele historien, den er det rene digt fra ende til anden ... (se F.s Fremstilling s. 91).

Hvad der egentlig var passeret blev os ikke klart, men det lykkedes ikke at overbevise os om, at der ikke havde været ild bag røgen, og det er ikke usandsynligt, at den stemningsbølge som var fremkaldt inden for hærens officerskorps kan have virket som en advarsel, der maatte tages med i beregning, selv om L. ikke var tilbøjelig til at tage ældre kollegers, endsige da de unges mening meget højtideligt.

¹) Dette og det efterfølgende er omtalt i min i 1957 udkomne bog: *Med Sabel og Kaarde*.

Naar professor Fink om den lige nævnte udtalelse, som jeg ikke mindes dengang at have set, siger:

»Dementiet er af samme art som de andre, men endnu vanskeligere at give en formalistisk udlægning; i realiteten var det absolut misvisende.«

fristes man til af L.s egen beretning om hans samtale den 28/3 1907 med general Moltke at citere følgende:

»Endvidere paapegede kaptajn L. de forskellige hensyn af indre politisk art, den danske regering maatte tage, og som forhindrede den i for tiden at *indgaa paa egentlige aftaler*²⁾, men pointerede udtrykkeligt, at hos alle ANSVARLIGE danske statsmænd gjorde den overbevisning sig nu stærkt gældende, at Danmark under ingen omstændigheder burde staa ved siden af Tysklands modstandere, og at dersom opretholdelsen af Danmarks neutralitet maatte vise sig umulig under en tysk-engelsk krig, *vilde det gaa med Tyskland*²⁾ ...

Faren ved paa denne maade at række Fanden en lillefinger ses, naar dette i generalens rapport til statssekretær Tschirschky to dage senere bliver til:

»dass sowohl der Minister Christensen wie auch Seine Majestät der König sich nach reiflicher Überlegung dahin entschieden hätten, dass Dänemark sich – den erwähnten Kriegsfall vorausgesetzt – *unbedingt auf die Seite Deutschlands stellen werde*²⁾ ...

Det bør ikke overses, at general Moltke i samme rapport omtaler L. som: *Min danske tillidsmand* (Vertrauensmann) *en officer i det danske krigsministerium* – beskedent for den der var indehaver af den mest indflydelsesrige stilling i den danske hær!

Naar det erindres, at udenrigsminister grev Raben-Levetzau endnu paa dette tidspunkt fulgte I. C. og L. paa deres farlige vej, forekommer det mærkeligt, at man hverken i L.s selvbiografi eller i aktstykkerne finder antydning af, at de tre herrer har medtaget det moment i deres overvejelser, hvad følgen kunde blive af den af L. indledte politik for et med Tyskland forbundet Danmark, hvis England og dets allierede skulde vinde krigen.

Dette taget i betragtning fristes man til at mene, at Albertiaffairen 8. september 1908, som L. – og vi andre dengang ogsaa – følte som en katastrofe for forsvarssagen, i virkeligheden var en lykke for Danmark, idet der med I. C.s fald samme efteraar sattes punktum for samtalerne med general Moltke paa den hidtidige basis.

Naar L. i det hele havde faaet saa frit spil, kom det aabenbart af, at den politiske ledelse, dengang som senere følte trykket af Tysklands nærhed og overvældende styrke saa stærkt, at man kun saa den nærmeste fare. Den fare saa Hærens officerer ogsaa, men deres store flertal gen-

2) Fremhævet her.

nem alle grader regnede med, baade dengang og senere under sikringsstyrken, at den fjende dansk forsvar skulde møde var Tyskland, uanset, at der ved tilrettelæggelsen af øvelser og krigsspil neutralt opereredes med »røde«, »blaa« eller »hvide« styrker.

Denne indstilling maa dog ikke udlægges saaledes, at vi var »engelskvenlige«, man kunde blot ikke tænke sig i nogen situation at slaas paa tysk side³⁾. Noget andet er, at denne indstilling maatte føre til en forventning om paa et eller andet tidspunkt at faa hjælp fra England. General Kühnells betænkning af 25. marts 1906 havde derfor officerskorpsets overvejende tilslutning.

Det der lige er sagt om officerernes indstilling, minder mig om en i sig selv ubetydelig, men illustrerende begivenhed, som forefaldt i de første dage efter formeringen af sikringsstyrken. En ung premierløjtnant ved 5. regiment holdt eksercits med et af de lige formerede kompagnier, hvis mandskab endnu ikke havde vænnet sig til militærlivets krav. For at sætte fart i kompagniet faldt det løjtnanten helt naturligt at bemærke: *I trænger s'gu til at se nogle pikkelhuer!* Det skulde han naturligvis ikke have sagt. Overkommandoen eller krigsministeriet blev saa rystet over slig unneutral optræden, at nævnte løjtnant, foruden straf, i flere maaneder maatte gaa til spot og spe ved sin bataillon, hvor det var ham forbudt at føre kommando. Den paagældende blev senere en meget anset officer og endte efter Verdenskrig II som oberst og chef for de væbnede styrker paa Bornholm.

Den ængstelse eller usikkerhed, som herved kom til udtryk, maa ogsaa have dikteret en omtrent samtidig udstedt overkommandobefaling, hvori det forbødes hærens officerer at drøfte krigsbegivenhederne med deres undergivne, noget der var sagligt urimeligt, og naturligvis helt uigennemførligt.

L.s selvbiografi fremkalder billedet af en kæmpe – om ikke mellem Pygmæer – saa dog mellem folk af gennemgaaende ringe kvalitet, naar talen er om officerer inden for hæren, som han var henvist til at samarbejde med, eller imod, ved forberedelsen af den nye forsvarsordning. Men dette billede er naturligvis fortegnet. L.s forhold til general Kühnel og dennes kreds er allerede karakteriseret ved det side 200 i næstsidste

³⁾ Det må her ikke glemmes, at hærens officerer endnu i 1914 var præget af krigen 1864 i langt højere grad, end nutiden vil kunne forestille sig det. De fleste af os var opdraget af forældre, der havde oplevet krigen og havde bevaret et levende minde herom. Jeg tror ikke, at jeg regner fejl ved at hævde, at ca. halvdelen af officererne fra kaptajn og opefter endnu i 1914 var sønner af officerer, der selv havde deltaget i krigen – i århundredets begyndelse var ofte halvdelen af eleverne i næstældste klasse på officersskolen officerssønner – næsten alle havde vi som højere chefer haft krigsveteraner, den sidste af disse, Ingeniørkorpsets chef general Grüner, faldt for aldersgrænsen så sent som i september 1914.

stykke anførte. Men lad mig dog endnu fremdrage et par eksempler, som jeg selv har haft paa nærmere hold.

L. forudser – i modsætning til Ingeniørkorpsets officerer det brialmontske forsvarssystems fallit over for de moderne angrebsmidlers stærke udvikling⁴⁾ og retter navnlig sin kritik mod de af Ingeniørgeneralen Arendrup udarbejdede planer til forbedring af Københavns landbefæstning. Nu var L. selvsagt ikke ene om at kende vekselvirkningen mellem forsvars- og angrebsmidlerne, hvor snart det ene, f. eks. panseret, snart det andet, de panserbrydende kanoner, havde overtaget. Ikke desto mindre havde Brialmont i 1905 tilhængere ikke alene i det danske Ingeniørkorps, men ogsaa andetsteds i verden. Hans system var saaledes et væsentligt grundlag for undervisningen i krigsbygningskunst i officerskolens ældste klasses ingeniøraftdeling 1905–08, hvori jeg var elev. Herved maa erindres, at de sidste krigserfaringer paa fæstningskrigens omraade hidrørte fra Japanernes angreb paa Port Arthur, hvor de permanente fortanlæg havde været til stor nytte. Eksistensen af de svære haubitzer, der brød fæstningerne Lièges og Antwerpens modstandskraft var indtil 1914 en velbevaret hemmelighed, som selv L.s venner vel neppe havde røbet til ham. Ogsaa var det skyts, som her dukkede op, meget svært at transportere med datidens tekniske hjælpemidler, naar det ikke kunde føres frem paa jernbane. Selv Tyskland raadede i 1914 kun over et begrænset antal svære haubitzer, der ikke indgik i det normale belejningsmateriel.

Ved en sekundær aktion som et angreb paa Københavns befæstning kunde der i første omgang neppe regnes landsat skyts af meget svært

4) General Henri Alexis Brialmont (1821–1903) var belgisk ingeniørofficer. Han blev bekendt, fordi han brød med Vauban's (1633–1709) meget udviklede bastionære system, som endnu nogenlunde kan ses paa Kastelsvolden og antydningssvis i Østre Anlæg, Ørstedsparken og særlig paa den militære del af Christianshavns Vold.

Princippet i dette system var, at voldlinien brødes, saaledes at ethvert stykke af voldgraven kunde beskydes fra selve volden. Dette voldsystem kunde suppleres med en rig variation af udenværker: Raveliner, Lynetter o. s. v. I Tidens Løb, og paa grund af skydevaabnernes udvikling, var de Vauban'ske fæstningsværker kommet til at ligge for tæt ved bykernen og samtidig blevet en hindring for byernes vækst.

Brialmont udtænkte derfor et system, der, hvis fulkomment, skulde bestaa af en sammenhængende voldlinie (Enceinte) med en foranliggende vaad eller tør grav, beskydt paa langs fra saakaldte Kaponiærer, udstyret med hurtigskydende kanoner og maskingeværer. Formaålet med denne enceinte skulde være at hindre en fjende i at trænge ind i fæstningsbyen. Det egentlige forsvar skulde foregaa i en fortrække, skudt frem foran enceinten, der, naar angreb truede, skulde knyttes sammen med feltbefæstningsanlæg. Karakteristisk for Brialmonts anlæg var en stærk udbygning af forter og enceinte med skudsikre rum af beton, ofte med lofttykkelser af 2,5 m eller mere, samt pansertaarne til opstilling af skytset.

Brialmont fik lejlighed til paa denne maade at befæste Liège og Antwerpen, samt for den rumænske regering at bygge den saakaldte Sereth-linie, en fortlinie uden enceinte til styrkelse af Rumæniens forsvar mod Rusland. Denne linie fik ingen betydning i Verdenskrig I, da Rumænien blev allieret med Rusland. I Verdenskrig II afstod Rumænien Besarabien m. m. uden kamp i første omgang.

kaliber, og selv landsætning af almindeligt belejringsmateriel vilde betyde en kraftanstrengelse, som Tyskland under en tofrontskrig vanskelig kunde tillade sig. Da krigsfaren i hele perioden fra 1905 til 14 følte overhængende, var der god mening i, at general Arendrup og hans efterfølger foretrak at holde sig til forslag om supplerings og udbedring af den forhaandenværende landbefæstning under samtidig forøgelse af hærstyrkerne paa Sjælland.

Naar det antydes, at general Arendrup var en stejl personlighed er det nok med rette, men han var ingen forbenet tekniker, der søgte »at erstatte Taktik med Teknik« – tværtimod havde han netop forstaaelse for samarbejdet mellem vaabnene, hvilket bl. a. fandt udtryk i, at han sørgede for, at de unge ingeniør-premierløjtnanter beordredes til tjeneste ved Fodfolket.

Over for den baade i hæren og uden for denne vel kendte Palle Berthelsen, der senere blev baade chef for generalstaben og kommanderende general i 2. generalkommando, skjuler L. ikke sin uvilje, ja, sin ringeagt. Disse følelser kan neppe staa i forbindelse med, at P. B. i 1905 havde en efter L.s mening paa »intet faktisk« bygget forventning om departementschefstillingen, da L. jo fik den, selv om det vel er tænkeligt, at P. B. har været udset til denne stilling af det eller de kommandoled, der normalt vilde have haft indstillingsret. At general Kühnel satte P. B. højt, er hævet over al tvivl og fremgaar af, at P. B. i 1902 sprang til oberstløjtnant, og som chef for generalstabens taktiske afdeling blev Kühnels hjælper som hærens repræsentant i forsvarskommissionen. Selv har jeg haft P. B. som en udmærket og livlig, maaske lidt teatralisk, lærer i krigskunst i næstældste klasse og oplevet ham som energisk fører af 1. division i 1911 og som inspirerende leder af generalstabsøvelsen juli 1914.

I juli 1906 havde L. under stærkt Pres faaet I. C. til at udnævne den ham nærstaaende kaptajn N. B. Ulrich til oberstløjtnant og chef for generalstabens taktiske afdeling efter Palle Berthelsen, som L. havde fjernet »ved advancement«, med tilsidesættelse af den af den kommanderende general, Kühnel og generalstabschefen, Gørtz indstillede, i hæren højt ansete oberstløjtnant Ellis Wolff. Naar L. trods al anerkendelse af Wolff som »en dygtig mand med mange udmærkede egenskaber« skød ham til side, er det tydeligt, at han i Ulrich, hvis stilling indenfor officerskorpset – som L.s egen – var ret isoleret, har ment at finde et redskab over for den Kühnelse retning, som den overvejende del af de generalstabsuddannede officerer tilhørte. At L. her maatte foretrække Ulrich, hvis styrke var »hans store evne til at omgaas folk af alle slags, selv de mest usympatiske, hans smidighed til at sno sig frem mod sit maal og holde det fast trods al modstand« (L.s egen karakteristik!), er det forstaaeligt, og det kaster ingen skygge paa Ellis Wolff, hvis fornemme personlighed var almindelig anerkendt.

Som chef for 7. ingeniørkompagni har jeg selv været Wolff og L. direkte underlagt som Chefer for 3. division under sikringsstyrken fra august 1914 til februar 1918. Begge førte god kommando, men Wolff satte et stort arbejde ind paa gennem kadreøvelser og divisionskommandoøvelser at uddanne sine underordnede regimentschefer m. fl. ligesom han interesserede sig menneskeligt for dem og deres problemer. Han opnaaede derfor en ogsaa for divisionens kampværdi vigtig kontakt, som L. aldrig kunde naa – øjensynlig slet ikke ønskede.

I selvbiografien omtaler L. med en vis stolthed det avancementsystem, som han gennemførte for at kunne forynge den øverste hærledelse, idet han ikke lægger skjul paa den uvilje dette fremkaldte.

Da L. traadte til som departementschef i krigsministeriet, gjaldt den regel, at der ved hvert 4. avancement fra premierløjtnant til kaptajn kunde springes – en regel, der med maadehold blev anvendt i fodfolket, sjældnere i rytteriet og saa godt som aldrig i artilleriet og ingeniørkorpset.

Ved oprykning fra kaptajn til oberstløjtnant stod ministeriet frit, men reglen var nok, at man efter tur forfremmede de kaptajner, der overhovedet skulde avancere. Man regnede, at mere end halvdelen af kaptajnerne i fodfolket ikke havde chance for at naa videre.

L.s system gik nu ud paa, at der ved hvert andet avancement blev grebet saa dybt ned i kaptajnsklassen, at ikke alene de kaptajner, der ikke skulde avancere, men ogsaa en række kaptajner, der senere oprykkedes, blev forbigaaet – som et særligt grelt eksempel kan anføres, at den i hæren almindelig ansete kaptajn Th. Freiesleben blev forbigaaet 8 gange, før han selv blev oberstløjtnant, hvorefter han alligevel blev oberst og chef for Livgarden – man vil kunne forestille sig hvad det maa have krævet af karakterstyrke at holde ryggen rank under sliig behandling! Det var dette, der virkede demoraliserende og fremkaldte harme, ikke alene hos ofrene, men i officerskorpset som helhed.

Hvis det havde drejet sig om enkelte særlig dygtige, kunde det maaske være passeret i stilhed, men naar det blev system, tilmed i hænderne paa en mand, der ikke nød officerskorpsets tillid, maatte det skabe uro og kritik. L. stod for isoleret til at han med overblik og hensynsfuldhed kunde udøve den store magt, som han tiltog sig.

Den opstaaede stemning blandt yngre officerer fik udtryk i en demonstration, som man maaske med rette vil mene var en barnestreg, men som dog var talende. Ved en middag paa hotel Phønix, dengang det bedre selskabs højborg, havde generalinspektøren for fodfolket, general Lemwich holdt en rosende tale for kaptajn Lütken, hvori han sagde god for avancementsystemet. Dette maatte hævnes. Nu var general Lemwich formand for officersforeningen, der netop skulde have sin aarlige gene-

ralforsamling, men generalen selv var ikke paa valg. Foreningens love lød paa, at det efter anciennitet ældste medlem af direktionen var født formand. Vi unge urostiftere maatte da finde en officer, der var ældre end general Lemvigh, og det viste sig, at kun den kommanderende general, der tilfældigvis ogsaa hed Lütken, svarede til formaalet. Direktionen, der naturligvis havde sit forslag til nyvalg, anede ikke uraad. Vi fandt saa paa at udarbejde vor egen stemmeliste, som vi stak i hænderne paa folk ved indgangen til mødesalen. Da selve den kommanderende generals navn stod først paa denne liste, maa den have virket plausibel, og resultatet blev, at generalløjtnant Chr. Lütken indvalgte i direktionen til største bestyrtelse for denne. Det endte med, at generalløjtnanten, der hidkaldtes, maatte staa op og med tak afslaa valget med rørende ord om sin gamle krigskammerat (de havde begge været med i 64!), som han ikke vilde krænke. Valget blev saa kasseret, men general Lemvigh, og indirekte kaptajn Lütken havde faaet deres næse.

De otte kaptajner, der ved udnævnelse til oberstløjtnant gik forbi kaptajn Freiesleben var Ellis Wolff, Sand, N. B. Ulrich, Anning Petersen, P. W. Ibsen, Lewald, Lütken og Jacobi. Af disse blev Wolff, Ulrich, Ibsen, Lütken og Jacobi generaler, den sidste dog først efter L.s død. Naar L. anker over, at obersterne Kaufmann, Sand, Anning Petersen og Lewald ikke avancerede, havde han maaske ret for de tres vedkommende. Hvis imidlertid en eller flere af disse var blevet general, havde L. selv ikke naaet det, før døden indhentede ham den 27. juni 1918.

L.s advancementssystem blev jo opgivet af general Ulrich. Det var vel egentlig ogsaa helt overflødiggjort, da lovene af 1909 indeholdt en bestemmelse om, at oberstløjtnanter og i flaaden kommandørkaptajner kunde komme i betragtning ved avancement til general resp. admiral, en bestemmelse, der mig bekendt kun er anvendt een gang, nemlig da viceadmiral Vedel blev admiral. Der er nu en gang ikke brug for saa mange Napoleon'er – eller Nelson'er i vor hær og flaade!

Naar L. udtrykker »Harme« over, at der ikke før nedsættelsen af Forsvarskommissionen i 1902 var etableret forhaandsaftale mellem krigs- og marineministeriet, saa er dertil kun at sige, at denne opgave i sig selv var umulig – rent bortset fra de personlige modsætninger mellem krigsminister Madsen og marineminister Jøhncke i ministeriet Deuntzer – fordi forudsætningerne for hærens standpunkt, som sidst udtrykt i general Kühnells betænkning af 25. marts 1906, og for marinens standpunkt, som redegjort for i kommandør Kofoed-Hansens memorandum samme aar, ikke lod sig forene. Ingen af parterne tilsigtede i virkeligheden en ligelig neutralitet, Flaaden og L. vilde en mere eller mindre klar forstaaelse med Tyskland, der maatte føre til et samarbejde, uden hensyn til følgerne, medens paa den anden side Hærens ledelse ikke

regnede med eller frygtede nogen neutralitetskrænkelser fra engelsk side, men vilde et forsvar, der kunde forhindre eller afværge et tysk angreb. Herved forklares ogsaa, at heller ikke den stærke kombination I. C. med L. var i stand til efter 1905 at gennemføre en saadan enighed, der, om den havde været opnaaelig, meget vilde have styrket forsvarets stilling over for politikerne, og mulig have bragt en tidligere og bedre løsning.

I praxis skete der desuagtet en tilnærmelse, fordi flaaen i sidste omgang ogsaa krævede opretholdelse af en befæstning af København paa landsiden.

L. fremhæver i selvbiografien stærkt og med rette det arbejde, han satte ind paa at naa et godt resultat for hærens vedkommende under de meget vanskelige forhandlinger, der afsluttedes ved vedtagelsen af hærloven af 30. september 1909. Han var selv stort set tilfreds med resultatet, der ogsaa efterhaanden som det førtes ud i livet i den følgende tid, anerkendtes af hærens officerer som en betydelig forbedring sammenlignet med den tidligere ordning.

At L. selv var fader til planen om de »fremskudte forter« eller rigtigere de fremskudte stillinger, var ikke almindelig bekendt, da vi ved middagen den 11. februar 1909 i officersforeningen tiljubede Neergaards tale, hvori han erkendte sin omvendelse og første gang bragte tanken frem. Men planen om disse stillinger blev ikke som det var L.s mening opfattet som en erstatning for, men som et supplement til den gamle landbefæstning.

Hvis disse stillinger var blevet udført efter L.s egen, eller generalstabens af ham fremtvungne plan, med samtidig desarmering af de permanente forter og enceinten, vilde de have harmoneret med L.s egen og marinens tidligere tyskorierende politik, idet de – som forøvrigt den under krigen udførte Thunestilling – med de pengemidler, der foresloges, aldrig var blevet til mere end en signatur paa Danmarkskortet uden større kampværdi.

Anderledes forholdt det sig med den i 1909 gennemførte ordning med bibeholdelse af landbefæstningen i en aarrække, da den, som tidligere antydet, dog frembød nogen mulighed for at forhindre, at et tysk angreb overhovedet foretoges, og i værste fald dog kunde byde mere end en »modstand i kort tid«, selv om man sagtens ikke havde kunnet »holde ud til der kom hjælp«!

Ser man dybere i dette spørgsmaal, saa naaede L. ved at vinde Neergaard for tanken om de fremskudte stillinger kun at sprænge Venstre og derved forøge vanskelighederne ved forsvarslovenes gennemførelse, medens det der sluttelig gennemførtes egentlig nærmest dækkede det Kühnel-Berthelsenske standpunkt: En forøgelse af tropperne paa Sjælland og en styrkelse – ganske vist væsentlig ringere end af general Aren-

drup foreslaaet – af landbefæstningen, hvis i luften svævende Nordfront dog fik en støtte for sin højre fløj i det som Søbatteri bevilgede Taarbækfort, der af ingeniørkorpset uden samvittighedsskrupler udførtes som et landfort med plads til kystskyts, i virkeligheden et monstrum med væsentlige mangler baade som landfort og som søbatteri⁵).

Andetsteds har jeg skildret, hvorledes jeg oplevede krigsudbruddet juli-august 1914. Her skal blot spørgsmaalet, om forsvarsordningen 1909 kunde have hindret et datidigt »9. April«, berøres. Med den daværende regerings, og særlig forsvarsministerens principielle indstilling i erindring, kan det ikke undre, at det trak ud med formeringen af den Sikringsstyrke, som var en afgørende forudsætning for at forsvarsordnin-

⁵) Københavns sidste Land- og Søbefæstning paabegyndtes i 80-erne og arbejdet standsedes i 1894 som følge af det i dette aar afsluttede politiske forlig. Paa grund af den særlige finansieringsform, de provisoriske finanslove, kunde der ikke paa forhaand lægges nogen fast plan for arbejdets gennemførelse.

Den ledende ingeniørofficer ved arbejdet paa landbefæstningen var oberst Sommerfeldt, der døde i 1903. Han var tilhænger af Brialmonts fortifikatoriske system, som netop var i fuld blomstring. Tilpasset efter terrænet blev der fra Utterslev Mose til Avedøre lagt en sammenhængende voldlinie med foranliggende »vaad« grav, flankeret dels fra skyts i kaponiører under volden, dels fra flanker paa selve denne. I Volden var indbygget betonkasematter til ammunition m. m., men det var intet taarnskyts.

Fra Utterslev Mose og i en bue ud mod sundet laa en række forter og batterier, der mod Nord endte med Fortunfortet vest for Fortunens Indelukke. Mellem dette fort og Sundet var der ingen anlæg, da arbejdet standsede 1894. Derimod var der ved at grave en kanal fra Furesøen over Lyngby Sø til Ermelunden forberedt et system af oversvømmelser begyndende med lavningen, hvor senere Væddeløbsbanen blev anlagt, og fortsat over Gentoft Sø til Utterslev Mose, der skulde hindre en fremtrængen mellem forterne og Nord om Enceinten.

Ved ingeniørregimentet var altid udepeget befalingsmænd og mandskab til det saakaldte oversvømmelseskommando, som med kort varsel skulde kunne betjene de for oversvømmelsens etablering nødvendige stibord m. m. I 1914 var dette da ogsaa det første kommando, der rykkede ud fra kasernen lørdag d. 1. august om eftermiddagen.

Det vil fremgaa af planen s. 115 i professor Finks bog, at general Kühnel sammen med general Arendrup havde foreslaaet meget væsentlige forbedringer af landbefæstningen, der mulig delvis kunde have faaet I. C.s tilslutning, hvis ikke problemet var blevet kompliceret ved Neergaards forslag om anlæg af de fremskudte stillinger, jvfr. den side 158 øverst omtalte artikel af I. C. selv, der ikke kunde forstaa, »hvorfor man ikke foretrækker at blive ved den gamle landbefæstning i stedet for at give 12 millioner kr. ud til de fremskudte, forberedte stillinger ... thi den gamle landbefæstning har for det første det fortrin, at den nu engang er der ... dernæst behøver den ikke 12 mill. kr. til sin udbedring, men kun 8 à 9 mill. kr. ...«

Som det nu gik i 1909, kom der ingen bevilling til landbefæstningen, der kun indirekte maatte styrkes ved anlæget af de to »fløjforter« ved Mosede Strand og Taarbæk for at hindre bombardement fra skibe i Køge Bugt og Taarbæk Bugten.

I de følgende aar til 1914 blev der agiteret stærkt for at skaffe midler til lukning af det saakaldte »Hul i Nordfronten« og nogle penge blev ogsaa skaffet til veje, f. eks. til anlæg af batterier ved Ordrup Krat til flankerende beskydning af den nordre del af oversvømmelsen og formentlig ogsaa til visse arbejder i Fortunens Indelukke og paa Eremitagesletten, hvor der i hvert fald omgaaende blev sat forud planlagte arbejder i gang, efter at sikringsstyrken var mødt. I det hele forelaa der udarbejdede planer for supplerung af de permanente anlæg baade paa nord- og vestfronten, og disse arbejder blev straks sat i gang. Herved fik ogsaa som nævnt oven for det noget mishandlede Taarbækfort sin betydning.

gen kunde virke efter sin bestemmelse. Vi der dengang fra time til time ventede paa handling, vidste at »Dommens Dag« kunde blive til bitter virkelighed. At dette ikke skete, kan skyldes den mere eller mindre misvisende orientering, som Tyskerne fik ud af L.s samtaler med general Moltke. Maaske var det dog ogsaa haabet om at holde det tøvende England ude af krigen, som afholdt Tyskerne fra et overfald i krigens første dage, der maatte have udfordret den engelske folkestemning yderligere.

Imidlertid var diskussionen om forsvarslovene og ikke mindst finansminister Edvard Brandes erklæring: Lov er Lov, og Lov skal holdes! i for frisk minde. Dr. Munch maatte bide i det sure æble: Fredag den 31. juli indkaldtes der mandskab til Søbefæstningen, der dengang hørte under hæren, og i løbet af lørdag den 1. august udsendtes ordrene til indkaldelse af Sikringsstyrken. Det følte befriende, da det jyske mandskab om søndagen begyndte at møde ved de sjællandske afdelinger – overfarten over bælteerne var altsaa fri. Da der i forbindelse med afgørelsen om spærring af Bælteerne fandt nye indkaldelser sted torsdag den 6. august, var de kritiske dage overstaaet – nu var det ikke længere muligt med *smaa styrker* at gennemføre et overraskende angreb paa Sjælland. Her stod nemlig:

I og omkring Fæstningen København:

1. Division med Livgardens 2 batailloner
 1. og 2. Regiments 6 batailloner
 - 2 eskadroner af Gardehusarregimentet
 1. artilleriafdelings 4 batterier
 5. ingeniørkompagni + 1 telegrafdetachment
2. Division med 3. og 4. Regiments 6 batailloner
 - 2 eskadroner af Gardehusarregimentet
 2. artilleriafdelings 4 batterier
 6. ingeniørkompagni + 1 telegrafdetachment.

Fordelt omkring de sjællandske garnisonsbyer:

3. Division med 5., 7. og 8. Regiments 9 batailloner
 - af 6. Regiment 1 bataillon
 4. Dragonregiments 4 eskadroner
 4. og 5. artilleriafdelings 8 batterier
 7. ingeniørkompagni + 1 telegrafdetachment.

Alt dette var krigsstærke linieafdelinger vel encadreret med officerer og underofficerer af den gamle skole, det general With senere med rette kaldte »en velkommanderet soldaterhær«.

Herudover fandtes som besætningstroppe i København:

11., 12. og 13. regiments 16. batailloner
Fæstningsartilleriregimentet,
7 ingeniørkompagnier og diverse depoter.

Naar det erindres at hele den dengang disponible engelske hær overførtes til Frankrig, og at den tyske hærledelse før Marneslaget ingen reserver havde, men mente at maatte styrke Hindenburg over for det russiske angreb ved at overføre 2 armékorps fra vest- til østfronten, vil det forstaas, at faren for et angreb paa Sjælland foreløbig var drevet over. En besættelse af Jylland-Fyen, en mulighed general Moltke regnede med under samtalerne med L., vilde antagelig have krævet mindst et par tyske divisioner, som dengang vanskelig kunde undværes.

Selv om der senere fandt ombytninger sted af nogle aargange og i tidens løb en vis reduktion i afdelingernes mandskabsstyrke, blev denne situation længe ikke afgørende ændret. Først efter revolutionen i Rusland efteraaret 1917 blev det muligt for Tyskland i vinteren 1917–18 at frigøre større troppstyrker, der kunde have fundet anvendelse uden for de egentlige fronter til sekundære aktioner f. Eks. med det formaal at sikre panter til brug under de forventede fredsforhandlinger.

Den 22/8 1917 udnævntes L. til generalmajor og afløste Ellis Wolff som chef for 3. Division. Med den viden, vi har i dag, kunde det synes lidet betryggende, at den mand, der i 1907 erklærede, at Danmark i givet fald »vilde gaa med Tyskland« fik kommandoen over den mobile styrke, der paa Sjælland havde til opgave i forreste linie at afvise et landgangs-forsøg, der paa dette tidspunkt kun kunde true syd fra. Men jeg viser gerne general Lützens minde respekt, naar jeg gaar ud fra som givet, at han trods al politik, om han var blevet stillet paa prøve, vilde have vist sine utvivlsomme soldateregenskaber og med fuld energi have sat sin division ind over for et tysk angreb – hvis forsvarsministeren og regeringen da havde givet ham lov til det.

Bolt-Jørgensen.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved professor, dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen, universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, cand. mag. Paul Dahl, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, bibliotekar, cand. mag. Poul Enemark, arkivar, cand. mag. Kristian Hvidt, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, professor, dr. theol. P. G. Lindhardt og overbibliotekar Emanuel Sejr.

Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger Gunnensen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500 (Munksgaard 1959). 155 s.

Overarkivar Henry Bruun er kendt af mange som forfatter til det store værk om den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil 1900. Af fagfæller vurderes ogsaa hans fine og skarpsindige studier og rids over emner fra nordisk senmiddelalder højt. For ovenanførte bog, der behandler forholdet mellem kong Hans, ærkebiskop Birger Gunnensen og rigshofmester Povl Laxmand og bag den sidste en del af adelen, især i Skaane, har han med hæder vundet den filosofiske doktorgrad.

Dr. Bruun klager et sted i bogen over »kildedefattigdommens halvmørke« for tiden jan.-okt. 1501. Ordene kunde udstrækkes til at gælde meget af det, vi ved om kong Hans og bogens to andre hovedpersoner og deres nordiske samtid. Med stor flid har Bruun samlet det relevante kildestof og underkastet det en grundig og ofte skarpsindig prøvelse. At en ikke uvigtig utrykt kilde, som det oplystes af en af opponenterne ex auditorio ved den mundtlige forsvarshandling, var undgaaet hans forskerblik (jvf. »Politiken« 7. okt. 1959), er hvad der kan hænde selv de bedste.

Da den hallandske degnesøn Birger Gunnensen, efter at have været kansler hos dronningerne Dorothea og Christine, i 1497 uden tvivl efter kongens ønske valgtes af Lunds domkapitel til rigets ærkebiskop, fik han

adskillige vanskeligheder at kæmpe med. Hans adelige forgænger Jens Brostrup havde bortforlenet eller bortpantet en betydelig del af ærkestiftets gods til mænd af høj- og lavadel, overvejende i Skaane. Bruun paaviser i enkeltheder, hvorledes det lykkedes ærkebiskop Birger at føre en stor part af dette gods tilbage under ærkesædets direkte bestyrelse. Men baade denne godspolitik og hans uadelige byrd skabte ham fjender blandt den skaanske højadel. Dennes og rigsraadets verdslige førstemand var rigshofmester Povl Laxmand, hovedsmand paa Sølvesborg og Krogen. Stærkt truet følte Birger sig selv og Lundekirken, da kong Hans gjorde kronens rettigheder gældende til store dele af stiftets gods, bl. a. Bornholm. Bruun viser, at spændingen mellem konge og ærkebiskop har været paa sit højdepunkt 1500-1501, og at Birger søgte pape Alexander VI.s støtte mod baade kongen og sine adelige modstandere. Afspændingen mellem konge og ærkebiskop havde sammenhæng med de begivenheder, som gik forud for to adelsmænds drab paa rigshofhofmesteren paa Højbro 22. juni 1502, hvorefter kongen inddrog og lod sig til-dømme den dræbtes gods. I sin rede-gørelse for rigsraadsdommen i kongens favør kan Bruun støtte sig paa professor Stig Iuuls paavisning af, at talen var om et civilretsligt søgsmål: erstatning til kongen for den skade, han havde lidt ved Povl Laxmands paastaaede forræderiske forbindelser med det svenske Stureparti. Men selvstændig er hans argumentation for,

at forræderianklagepunkterne mod den afdøde rigshofmester, som allerede C. F. Allen mente, har alle troværdige samtidige kildevidnesbyrd imod sig, at dommen afsagdes under tvang, og at der altsaa forelaa et retsbrud, »en snæver partigruppens magtmisbrug«.

Bruuns opfattelse synes her svær at rokke. Det samme gælder hans betoning af, at modsætningen mellem konge og rigshofmester i første linie skyldtes den sidstes og hans venners »adelsskandinavisme«, deres ønske om en nordisk union under Danmarks konge, men med bevarelse af rigerens selvstændighed i alle afgørende spørgsmaal. Tydeligt er det ogsaa, at ærkebispens har udnyttet landssvigbeskyldningerne mod Laxmand og hans skaanske adelsfæller i sin strid med dem. Men Bruun gaar uden tvivl for vidt i sit forsøg paa at afsvække griskhed hos kongen og hans raadgivere efter rigshofmesterens store rigdomme som medvirkende moment, selvom den dræbtes datter og siden Arild Huitfeldt med urette gør dette til hovedmotivet.

Tilbage staar rygterne, i det overleverede kildemateriale første gang klart formulerede i Povl Helgesens Skibykrønike, om at kongen havde tilskyndet til drabet. Bruun slutter sig her til Huitfeldts forsigtige skøn, at drabsmændene i alt fald ikke vilde have dristet sig til deres udaad, hvis de ikke havde kendt kongens »ugunst« mod rigshofmesteren. Hans argumentation: »forelaa der ... ligefrem aftalt spil mellem dem og kong Hans, havde ... denne rimeligvis sikret sig en diskretere form«, er dog ikke synderligt overbevisende. Begyndte, saaledes som den ene af drabsmændene Bjørn Andersen 1504 fremstillede sagen for det retterting, som frikendte ham, drabshandlingen med et væbnet sammenstød paa aaben gade mellem Ebbe Strangesen og Laxmand, hvori Bjørn indblandes under sit forsøg paa at mægle, var kongen vel

nok saa godt dækket mod mistanke om tilskyndelse, som hvis talen var om et snig- eller giftmord. Vi ved intet sikkert, men rigens raader havde deres mistanker, som det fremgaar af deres klager i 1513 under forhandlingerne om Christiern II.s haandfæstning over, at »nogle deres medbrødre ere kommen paa kongens skrivelse og mistede der halsen over og ingen ret efter gangen«. Der maa vel her sigtes bl. a. til Laxmanddrabet, maaske ogsaa til det drab paa den Laxmand meget nær staaende rigsraad Niels Hak, som fandt sted paa Helsingborg slot i 1508 i kongens og ærkebispens nærværelse, og som drabsmanden Anders Bille slap mærkeligt let og hurtigt fra følgerne af.

Bruun skildrer selv senere kong Hans som en hersker med træk, der minder om Machiavellis amoralske fyrstebillede. Han støtter sig her bl. a. paa Povl Helgesens karakteristik af kongen. Det bør i denne forbindelse tilføjes, at Bruun efter først at have talt om dennes »lidenskabelige partiskhed« siden paa flere punkter finder hans meddelelser og domme stadfæstede (s. 89, 92, 105, 134, 139).

Naar en historiker søger at bevise rigtigheden af sine synspunkter, kan det overgaa ham at lægge andet eller mere ind i et kildeudsagn, end det kan bære. Som vidnesbyrd om modsætning eller kølighed mellem kongen og Laxmand anføres nogle ord i kongens brev til Henrik Krummedige af 17. jan. 1501 om, at det svenske raads repræsentanter vilde modtage ham ved landegrænsen, »og derfor tage vi ingen af vort elskelige raad did ind med os, hverken os elskelige her Laxman eller andre, paa denne rejse« (s. 68). Men kongen handlede her i god overensstemmelse med Kalmarrecessen af 7. sept. 1483 (O. S. Rydberg: Sveriges traktater med främmande magter. III. s. 692, 3. og 4. artikel paa siden, jvf. s. 380). En skrivelse fra Laxmand til kongen, dat. Sølvesborg 13. juni 1502 (9 dage før

drabet) siges fra først til sidst at være præget af »nervøst selvforsvar« (s. 85 f.). Anm. kan ikke i brevet finde spor af noget saadant. Brevet er en rapport, kort og klar. Det slutter med løfte om ufortøvet at komme til kongen, saa snart brevsriveren »vorder noget tilpas igen«.

Ved gennemgangen af de forskellige kilders meddelelser om Laxmanddrabet er det mærkeligt, at Bruun begynder med den ofte lidet paalidelige Svaning og fortsætter: »En deraf uafhængig beretning giver Paulus Hellig; i det rent faktiske stemmer den dog nøje overens med Svanings, som *derved bekræftes* (udhævelsen er anm.s). Bruun er mærkeligt nok ikke klar over, at Svaning gennem uddrag af Skibykrøniken, foretagne af minoriteren Peder Olsen og hans medarbejdere, har kendt hovedpunkter i Povl Helgesens beretning, altsaa m. h. t. disse er en sekundær kilde. Et andet sted betegnes nogle ord hos Huitfeldt som »selvstændige træk«, skønt de tydeligt har Svaning som forlæg (s. 88). Saare besynderlig er ogsaa behandlingen af et i original bevaret brev fra ærkebiskop Birger til kong Hans, dat. Lund 30. jan. 1512 (s. 84, note 312). Skønt aastallet, tydeligt skrevet med romertal, ikke kan efterlade tvivl om dateringen, og intet i brevet strider mod denne, finder Bruun det dog »lidet rimeligt«, at Birger endnu ti aar efter drabet kan være saa hadefuldt mod den dræbte rigshofmester, at han griber en tilfældig anledning til – som det sker i brevet – at minde om et overgreb fra dennes side. Bruun glemmer, at mindet om Laxmandsagen var lyslevende i 1512–13, da Laxmands svigersøn Abraham Eriksen Gyldenstjerne udvirkede svenske rigsraadsudtalelser om den dræbtes uskyld i noget landsforræderisk forhold (jvf. s. 103; se ogsaa Birgers kommentar til 1502-dommen, som maa være affattet i alt fald et stykke tid efter denne: s. 99). Bruun lader det staa hen, om det omtalte brev er

fra 1512 eller 1502 og dekretorer: derfor »nødes man til at lade brevet ude af betragtning«. Mon dr. Bruun ved nærmere overvejelse vil betegne de her fremdragne steder i hans bog som eksempler paa metodisk kildekritik?

De ord, som i herredagsdommen 1502 tillægges Laxmand, at Hans »skulde været Danmarkes Rige en skadelig herre og konning«, finder Bruun det rimeligst at henlægge til et møde af rigsraader i Nyborg i sept. 1501, »hvor ogsaa modstandere af rigshofmesteren kan have været til stede«. Han afviser Heises og Arups henførelse af dem til et møde paa Sølvesborg, Laxmands lensslot i Blekinge, omkring 1. marts 1500 (s. 101). Han synes her at glemme, at Laxmands partifælle rigsraad Oluf Stigsen 20. okt. 1501 med tre tylvters ed fralagde sig ærkebispens beskyldning for, at han nævnte tidspunkt (»nu fastelavn næst forleden var et aar«) paa Sølvesborg sammen med flere gode mænd skulde have været i forbund og raad til kongens skade (s. 74). *Der* var altsaa ogsaa fjender og bagvaskere til stede! Bruun formoder med rette, at Sølvesborgmødet kan være foranlediget ved budskabet om den kongelige og hertugelige hærs katastrofale nederlag ved Hemmingstedt 17. febr. 1500. Det kunde med grund fremkalde skaanske forbandelser over kongen og hans holstenske expansionspolitik og frygt for skæbnesvangre eftervirkninger i Sverige (s. 74 f.). Men Bruun glemmer ved sit forsøg paa at datere den ovennævnte udtalelse af Laxmand det optrin paa Helsingborg slot, omtalt i ærkebispens klageskrivelse af 13. okt. 1501, hvor rigshofmesteren i kongens nærværelse undsagde Birger og mere eller mindre direkte gav ham skylden for rygten om, at Laxmand og flere skaanske adelige skulde have sluttet forbund mod kongen. Bruun slutter sig med gode grunde til Heises datering af Helsingborgoptrinet til jan. 1501 (s. 63 f.). Beskyldningen mod Lax-

mand gælder altsaa, hvad der fandt sted ved et møde mellem ham og skaanske standsfæller af ham før sidstnævnte datum. Det er naturligt her at tænke paa det i beskyldningen mod Oluf Stigsen nævnte Sølvesborgmøde.

I en »Konklusion« sammenfatter Bruun sine hovedresultater. Omtalt er hans karakteristik af kongen. Povl Laxmand betegnes som en »epigon«-politiker og noget af en Jacob v. Tyboe, stor i munden, spag i handling, kun talentfuld som godskapitalist. Laxmand besad vel adelsmandens fordomme, men at han ikke var bange for at sige sin mening anfører Povl Helgesen til hans ros. Hans holdning under felttogene mod Sverige 1497 og 1502 kan paa grundlag af kilderne skildres mere gunstigt for ham, end Bruun gerne vil (s. 39 ff. 85 f.). Og naar Bruun karakteriserer hans »adelsskandinavisme« som forældet, var den forhandlingspolitik overfor naboriget, som han baade i ord og daad gik ind for, i det lange løb mindre skæbnesvanger end de danske kongers erobringspolitik. Ogsaa ærkebiskop Birger maatte siden arbejde paa den forhandlingspolitiske linie.

Bruun finder med rette Birger Gunnersens personlighed kompliceret. En fremragende dygtighed var jo givet denne degnesøn, »ganske lille af statur og ydmyg i hele sin ydre holdning« (mærkeligt, at Bruun, saa vidt det kan ses, i sin bog ikke gengiver disse Povl Helgesens malende ord), som via studier, kancellivirksomhed og hofgunst banede sig vej til Nordens højeste kirkeembede. Som kirkepolitiker veg han i de svære aar 1500–1502 ikke tilbage for en bandlysnings-trusel mod sine og kirkens fjender, som eventuelt kunde ramme selve kongen. Bruun har dog sikkert ret i, at han ønskede en forsoning med denne, den han ogsaa opnaede. Uden videre at karakterisere »hans normale holdning« som »den borgerlige og loyale kongetjeners«, gaar dog næppe

an. Dertil følte han sig for meget som prælaten og kirkens og sit stifts interessers tjener, hvad Bruun bl. a. viser i hans forhold til Christiærn II. (s. 131 ff.). Han var, skriver Bruun rigtigt, i sin grundopfattelse »karakteristisk senmiddelalderlig«. En aand af stort format var han ikke. Træk i hans fundats for »Sanctuarium Birgerianum« i Lund, som allerede Suhm satiriserede over, faar ikke uden grund Bruun til at tænke paa tibetanske bedemøller.

Det er et meget stærkt ord, naar Bruun kalder afspændingen mellem Birger og kong Hans, som fandt udtryk i kongens gave til oprettelse af den evige messe i Lund, bl. a. til kongehusets tarv og de nordiske rigers »bestandighed«, i april 1502 for et »systemskifte«. Han indrømmer vel, at »den nye alliance mellem konge og kirke i første omgang ikke kom til at vare længere end 10–20 aar«. Men aaret 1502 »markerer« dog for ham »en vigtig etape i den gennem et par aarhundreder fortløbende udvikling af det samarbejde mellem kongemagten paa den ene, borgerskab og mere eller mindre borgerligt sindet gejstlighed paa den anden side, som kulminerer i 1660« (s. 139). Med al respekt for den senmiddelalderlige udviklings betydning bør man ogsaa for Nordens vedkommende minde om G. R. Elton's ord: »It will not do to de-throne the Reformation«. Før den var ogsaa de relativt faa ikke-adelige prælater i Danmark først og fremmest kirkens mænd, selvom nogle i et vist omfang, mere eller mindre frivilligt, kunde virke for kongemagtens interesser. Og den borger- og bondefødte præstestand mellem 1536 og 1660 kan ikke i almindelighed kaldes »borgerligt sindet« (hvad Bruun jo i øvrigt antyder). Den fik sin egen standsfølelse. Og mange af dens medlemmer fandt magtdelingen mellem konge og adel naturlig.

Kan enkeltheder og paastande i dr. Henry Bruuns bog rammes af kritik,

er det dog en kendsgerning, at det er et betydeligt arbejde, som lærer os adskilligt nyt om et hidtil langt fra til bunds udforsket tidsrum i dansk indrepolitisk udvikling.

C. O. Bøggild-Andersen.

Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid. Udg. ved C. Rise Hansen (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie). Bd. I (1648-50). (Gad, 1959). XVI, 532 s.

Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie har påbegyndt en fortsættelse af Kr. Erslevs værdifulde »Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid« I-III 1883-90, som skal behandle de betydningsfulde 12 år fra Kristian IV's død i 1648 til statsomvæltningen 1660. Udgivelsen skyldes et initiativ i 1943 fra professor dr. phil. C. O. Bøggild-Andersen, som siden begyndelsen af 1944 sammen med arkivar C. Rise Hansen har arbejdet med registreringen og afskrivningen af materialet, der navnlig er indsamlet fra Rigsarkivet, Landsarkiverne for Sjælland, Fyn, Nørrejylland og det skånske landsarkiv, samt Det kgl. Bibliotek, Universitetsbiblioteket i Lund, Karen Brahes bibliotek og Statsbiblioteket. Udgiverne har delt perioden imellem sig således, at årene 1648-53 udgives af C. Rise Hansen, 1654-60 af C. O. Bøggild-Andersen.

Når man betænker, hvilken uvurdelig betydning Erslevs kildeudgave har haft for studiet af Kristian IV's tidsperiode, er der i høj grad grund til at glæde sig over Bøggild-Andersens initiativ, som – når det realiseres – vil gøre aktstykkerne omkring rigsrådets og stændernes forhandlinger i disse ikke mindre betydningsfulde år meget lettere tilgængelige. Ikke mindst for forskningen i Jylland og ved det jyske universitet vil arbejdet med en central periode i dansk historie lettes

betydeligt. Særlig interesse vil samle sig om udgivelsen, fordi Bøggild-Andersen, der som ingen anden har arbejdet med dette stof, har påtaget sig at medvirke såvel ved indsamling af materialet som ved udgivelse af de sidste år og gennemlæsning af manuskript også for de første år. Hans omfattende kendskab til netop dette felt vil således på enhver tænkelig måde kunne komme udgivelsen til gode og blive et bredere publikum til del.

Forventningerne skuffes ikke af Rise Hansens veludstyrede og grundige første bind, der omfatter 1648-50. I opstillingen er den Erslevske udgave fulgt. Aktstykkerne er samlet for hvert møde og forsynet med en indledning om mødets indkaldelse, varighed, dets deltagere, forhandlingerne og vedtagelserne, og for hvert år afsluttes med en redegørelse for virksomheden uden for møderne og eventuelle dertil knyttede akter. I Erslevs udgave findes i hvert bind en tabellarisk oversigt over de enkelte rådets deltagelse i møder, domsafsigelser og underskrifter på betænkninger. En lignende er bebudet i sidste bind af denne udgave, som også vil indeholde en oversigt over rigsrådets og stændermødernes karakter og myndighed i hele perioden, tillige med en systematisk sagoversigt og en ordliste i lighed med Erslevs udgave. Derimod er navneregistret i modsætning til den tidligere udgave heldigvis vedføjet hvert bind for sig.

Det kan måske formodes, at udgivelsen i alt vil fylde ca. 5 bind. Det store omfang skyldes naturligvis navnlig, at det bevarede aktmateriale er væsentlig mere righoldigt end for de foregående år, men tillige, at der i udvalget er taget lidt flere akter med og måske navnlig i et udførligt noteapparat gjort rede for mange forskellige varianter og kopier af de samme skrivelser. Dette må have forsinket arbejdet meget, men forøger unægtelig også udgivelsens værdi kolossalt. Også de kommenterede indledninger til møderne er forsynet med væsentlig større

noteapparat end Erslevs udgivelse, hvorved den historiske baggrund såvel i henseende til hovedlinjer som detaillier fremtræder i et sikrere lys. Dette hænger naturligvis sammen med, at nærværende udgave i langt højere grad, end tilfældet var for Erslev, har kunnet støtte sig til behandlinger af tidens historie og tilgængeligt supplerende kildestof. I første række kan fremhæves Bøggild-Andersens værker om »Statsomvæltningen« og »Hannibal Sehested«, Fridericias »Adelsvældens sidste Dage«, Birket Smiths »Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie«, Thyra Sehesteds »Hannibal Sehested«, O. A. Johnsens »Hannibal Sehesteds statholderskab«, »Franske Arkivstudier« og »Aktstykker til de norske stændermøders historie«, Sechers »Forordninger etc.«, »Norske Rigsregistranter«, Beckers »Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III« og naturligvis Erslevs egen udgave. Hertil føjer sig de fremmede gesandters indberetninger, adelige korrespondancer, Hindsholms dagbog, Jørgen Brahes dagbøger, Otte Kragts kalenderoptegnelser og Ulfeldts »Høytregende Aeris Forsvar«. Men først og sidst må Rise Hansen dog bygge på Christen Skeel Albretsens rigsrådsdagbog fra 4. juli 1649–14. jan. 1659, som sammen med Christen Skeels protokol over rigsrådets forhandlinger er udgivet af Becker i Danske Magasin 3. Rk. IV. Denne uvurderlige kilde danner grundlaget for indledningernes mødereferater fra juli 1649. Rise Hansen beklager, at Bøggild-Andersens oprindelige plan om at genoptrykke denne dagbog ikke blev fulgt, et synspunkt, som anmelderen ganske deler, men så meget mere er der grund til at påskønne de klare referater og træffende citater derfra, som udgiveren har udvalgt.

I 1648 er valget af den nye konge og valgene til de nye rigsrådsembeder de 2 begivenheder, der optager det største antal akter. I forbindelse med valget af Frederik III er det navnlig

interessant at se den iagttagne forskel i formuleringen allerede i indkaldelsesbrevene, hvor hertug Frederik i brevene til landsdommerne, kapitlerne og de 3 byer med landstingret tituleres »arving til Norge«, mens denne passus er udeladt i det åbne brev af 28. 11 1647 og brevene til lensmændene. Heri må ses årsagen til, at denne titel anvendes i de borgerlige og gejstlige stænders valgbreve. Ellers knytter der sig mest interesse til adelens fuldmægtiges begæring af 17. 4. ang. håndfæstningen (nr. 19) og Christen Skeels referater af forhandlingerne 18.–20. 4. (nr. 23 og 24), der ikke tidligere har været trykt. Adelens vota om udvælgelsen af de nye råder optager akterne nr 54–183 og 189 og må indeholde materiale til bedømmelse af fraktioner og politiske forbindelser inden for adelen. Et af de vigtigste spørgsmål i forhandlingerne i 1648 var det påtænkte salg af krongods til dækning af rigets gæld under Torstenssonsfejden. Fra 31. 5. foreligger en fortegnelse over det dertil udlagte krongods (nr. 45), og 30. 6. gav rådet skriftligt kongen tilsagn om ret til senere erhvervelse af ligeså meget adelsgods som det udlagte (nr. 47) i direkte strid med håndfæstningen. Størst indflydelse på dette års forhandlinger fik dog Hannibal Sehesteds store memorial af 11. 5., som i 49 punkter redegjorde for hans statholderstyre i Norge og henskød en lang række spørgsmål til rigsrådets afgørelse. De den findes trykt i Thyra Sehesteds værk om statholderen, er den her kun anført i referat.

I 1649 træder modsætningerne i rådet tydeligt frem. Efter gentagne opfordringer fra landkommissærerne støttet af adelen om en besættelse af de ledige landkommissærembeder kom dette spørgsmål til debat i rådet. Kredse inden for dette var modstandere af institutionen, sikkert navnlig rigsmarsken Anders Bille, der ønskede at samle hærvæsnets finansielle ledelse i sine hænder, men flere af de nye

råder, der netop havde beklædt dette embede, gik dog ind for landkommis-særinstitutionen, og nye valg vedtoges med en lille majoritet. Et talerør for denne anskuelse har vi i Christen Skeel. Rigsmarsken fik dog den afgø- rende myndighed ved udbetaling af pengebeløb til militæret efter en ny debat 31. 8. Endnu højere gik bølgerne dog om det norske militærbudget. Under 9. 7. er citeret Christen Skeels re- ferat af rigsmarskens angreb på Han- nibal Sehesteds finansstyre i Norge, der holdt væsentlige norske indtægter i nordriget, som ellers kunne være kommet Danmark til gode. I dette spørgsmål kunne Anders Bille og Chri- sten Skeel samvirke. I aug. og beg. af sept. stod kampen hårdt om det nor- ske militærbudget, og akterne er gen- optrykt i extenso såvel de 11 rigsrå- ders reduktionsforslag af 23. 8. (207), Hannibal Sehesteds dito af 31. 8. (209), der begge findes i Danske Ma- gazin 3, IV ganske vist i anden afskrift, som Hannibal Sehesteds erklæring af 2. 9. med tilbud om at fratræde sit embede (212), og hans to sidste ind- læg om militærbudgettet af 5. 9. (217), og 7. 9. (?) (221), der endelig ned- bragte hans forslag til 60.000 rdl. (alle tre trykt hos Thyra Sehested). Hans kgl. instruks af 13. 10. er også genoptrykt (224). Derimod er rigsrå- dets anmodning af 6. 9. om de nor- ske generalkommissærers regnskabsaf- læggelse (219), der sluttelig skulle medføre statholderens fald, ikke tidli- gere offentliggjort, den sjællandske adels henvendelse til rigsrådet af 16. 10. med ønske om, at de norske ind- tægter måtte sendes til Danmark (225) heller ikke. Også kanslerens protest af 19. 10. mod, at den af Ulfeldt hjem- bragte redemptionstraktat ratificere- des uden forudgående forelæggelse i rådet er her udgivet første gang.

I 1650 trak skyerne sammen over svi- gersønnerne. Ulfeldts krænkede brev til kongen 6. 2. over beskæringen af hans rigshofmesterembede er genop- trykt (317). Derimod burde, i alt fald

i en note, vel have været anført, at kongen i juli ved Christoffer Gabel afkrævede rigshofmesteren alle akter vedrørende storleverandørernes for- dringer og regnskaber til rentemestre- nes kontrol. Det var jo dog det første egentlige skridt til angreb på rigshof- mesterens administration. 18. 3. op- sagde kongen Hans Lindenovs og Ebbe Ulfeldts pensioner i overensstemmelse med rådets henvendelse herom af 4. 9. 1649 (216), og 15. 11. henstillede han til rådet, om ikke Ebbe Ulfeldt havde forbrudt sit len Hammershus p. gr. af restancer og klager over hans lens- styre (302). Rigsrådets bønsskrivelse for Ebbe Ulfeldt af 22. 11. foreligger ligeledes trykt første gang (313). Un- dersøgelsen mod Hannibal Sehested indledtes om efteråret, idet Jørgen Seefeldt, Joachim Gersdorff og Hen- rik Rantzau 8. 8. fik ordre til at gen- nemse Niels Langes kommissærregn- skaber. En stor plads indtager fuld- magterne, drøftelserne og valgbrevene i forbindelse med prins Christians valg til tronfølger. Christen Skeels standpunkt, som sikkert dækker råds- flertallets, er klart refereret og cite- ret. I forbindelse hermed følger drøf- telserne om prinsens opdragelse. Så at sige alle akterne vedrørende disse ting publiceres første gang. Derpå drøftedes i slutningen af juni afbe- talingen af gælden herunder kron- godsudlæg og adelens eventuelle af- kald på accisefrihed for en årrække. Her bemærkes kanslerens proposition af 22. 6. på kongens vegne (253) og rentemestrenes memorial, der er hen- ført til disse forhandlinger (257). Adelens protest mod retten til opkøb af adelsgods kom til orde (250 og 264). Christen Skeels betænkninger om disse spørgsmål af 10. 7. og 13. 7. er genoptrykt, men ellers er kongens og rådets mange skrivelser herom fra juli-aug. ikke tidligere udgivet. Kon- gen gav afkald på retten til opkøb af adelsgods og fik i stedet genkøbsret på det udlagte krongods. Han ønskede desuden garantier for bevillinger, der

sikrede ham midler til indløsningen. Forhandlinger i okt.-nov. om sådanne ydelser fra adelen mødte ingen velvilje. De adelige fuldmægtiges forslag i 23 punkter af 2. 11., som kendes fra Secher, er genoptrykt (293). Rigsråderne Jørgen Seefeldts, Frederik Reedtz' og Christen Skeels bevilling på accisen af 25. 10., som ikke fik en eneste underskrift af menige sjællandske adel, er trykt første (291). Accisen synes vedtaget i aug., men oplæstes først i købstæderne i beg. af nov. Virkningen var overvældende. Københavns borgeres store protestskrivelse herover (309) og over indkvarteringen (310), samt magistratens brev til kongen herom (311) alle 20. 11. er nu trykt til lige med magistratens undskyldning af 25. 11. (314) og Otte Krag's påtegning heraf (315). Derimod fremgår det ikke, at der lød protester også fra Odense og Helsingør. Da rådet ikke havde kunnet skaffe de fornødne garantier for midler til genindløsning af det udlagte krongods, foreslog kongen 18. 11., at långiverne under krigen kun fik en vis del af deres fordringer betalt ved godsudlægget (304). Rigsrådet vedtog 22. 11. at godtgøre 2/3 heraf (312).

Udgaven bringer adskillige rettelser og korrigeringer af detaljer i tidligere opfattelser, navnlig hvad angår dateringer. Ret mange nye vurderinger i hovedspørgsmål er derimod ikke at hente. Fremhæves må dog, at Rise Hansen ikke som Fridericia og Bøggild-Andersen mener, at Christen Skeel i sin dagbog under 8. 8. 1650 med »Statholders relation j Norge om hans regenskaber oc hans skriffellig tilbud att forklare hans forretninger« hentyder til det sorte forsvarsskrift, men derimod til en lille skrivelse dateret 7. 8. (272). Udgiveren mener med Thyra Sehested, at det store forsvarsskrift slet ikke har været forelagt i rådet. Under 26. 7. 1650 påvises fra Christen Skeels dagbog, at en række punkter om Københavns forbedring, som Bøggild-Andersen har formodet

hørte til et referat af en tale af Hannibal Sehested, er et resumé af Københavns borgmestres skrivelse af 17. 7. (268 a).

Der kan måske rettes kritik imod enkelte småting i udgaven. Således er hydtingsakterne (forkortet Hy) gledet ud af forkortelseslisten, og andre lignende detaljer kan forståeligt nok være glippet under det store arbejde, men det skal ikke forringe indtrykket af en kildeudgave, der placerer sig fint blandt selskabets øvrige publikationer og atter engang understreger denne kilde-series meget høje plan.

Poul Enemark.

P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger. (Hans Reitzel, 1959). 220 s.

I adskillige henseender er denne nyudgave af professor Lindhardts bog om vækkelserne og de kirkelige retninger en helt ny bog. Det må have været en overordentlig tilfredsstillende for forfatteren at foretage en bearbejdelse af bogen, eftersom ændringerne og udvidelserne stort set er en følge af den livlige forskning, der har fundet sted i det 19. århundredes kirkehistorie efter de retningslinier, Lindhardt skitserede i den første udgave i 1951. Han kan derfor med al mulig ret i forordet fremhæve, at hans egne og andres forskningsresultater har bekræftet ham i »hovedsynspunkterne på vækkelsernes og de kirkelige retningers historie og betydning.«

Det indebærer, at trods ændringerne i bogens disposition og indhold er grundsynspunktet fra udgaven i 1951 bevaret. Måske er det endda her og der understreget og gjort klarere: For Lindhardt hører en vækkelse uløseligt sammen med ændringer i samfundsstrukturen, så »nye sociale lag dannes, og befolkningsgrupper som hidtil har levet upågtet eller uden at kunne gøre sig gældende begynder at kæmpe for en plads i solen«. Dette

er definitionen på en vækkelse, og det bliver de »sociale og psykologiske realiteter«, som den kirkehistoriske forskning bør beskæftige sig med.

Den konsekvente gennemførelse af dette synspunkt på de sidste halvandet hundrede års danske kirkehistorie har ubestrideligt været særdeles frugtbart. Men man har også måttet notere eksempler på, at ikke alt i den religiøse og kirkelige udvikling lader sig beskrive tilfredsstillende i de lindhardtiske kategorier. Det hænger sammen med, at det afgørende i Lindhardts synsmåde er kombinationen af de religiøse og teologiske problemer med sociale og psykologiske faktorer. Derved hemmes undertiden en udtømmende beskrivelse af den religiøse problematik i snævrere forstand. Og under alle omstændigheder kommer kirkehistorikeren til at arbejde med begreber, der er adskilligt mindre vel definerede og klare, end de ved første øjekast kan se ud til.

Som nævnt taler Lindhardt om »de sociale og psykologiske realiteter«, der bør være kirkehistoriens objekt. Der er naturligvis intet i vejen for, at man således vilkårligt afgrænser en videnskabs område. Men der melder sig i dette tilfælde den vanskelighed, at de omtalte »realiteter« ikke er særlig reelle størrelser at operere med. Ved arbejdet med sociale og psykologiske problemstillinger, er historikeren i endnu højere grad end ellers afhængig af sine vurderinger og subjektive værdiudsagn, og han vil derfor have vanskeligt ved at påvise bindende sammenhænge mellem religiøse og teologiske problemer på den ene side og »sociale og psykologiske realiteter« på den anden. Kunne han det med de uskarpe begreber, han må arbejde med, var han nået adskilligt længere, end socialvidenskaberne dyrkere normalt drømmer om.

Det skal ikke forstås således, at enhver tale om sammenhæng mellem de religiøse vækkelser i Danmark og de

af Lindhardt påpegede sociale og psykologiske faktorer må afvises. Det må blot siges, at Lindhardts bog for de centrale punkters vedkommende stadig i højere grad er et inspirerende forslag til en tolkning af faser i det 19. århundredes kirkehistorie, end det er en skildring af denne periode.

Man ser det klarest, hvor forfatteren samler sine synspunkter: Det lyse (grundtvigianske) syn »vil lettest slå rod i en samfundsklasse som lever i daglig kontakt med den groende natur og har opnået en sådan social og økonomisk balance at man begynder at kunne se længere end blot til dagen og vejen«; synet forudsætter »en sjælelig harmoni ... og erfaringer om, at det også gror op fra pengekestens bund.« Modsat hører det »mørke syn hjemme i lag som er nødt til at være 'tro over lidet'. Dette syn svarer også til »temperamenter, der ... ikke formår at fatte tilværelsen i harmonisk enhed, men kun i brud og konflikt«. (s. 67).

Det må vist fremholdes, at vi her har at gøre med påstande om sammenhæng, som vel kan danne udgangspunkt for videre undersøgelser, men som ikke i sig selv påviser en sådan sammenhæng. Konklusionen (smst.), at bag »alle teologiske formuleringer er forskellen på de grundtvigske og de andre *begrundet i forskellige livs- og menneskesyn som igen binder i håndfaste sociale og psykologiske realiteter*«, er kun nyttig, for så vidt som den anvendes til at fremdrage materiale, der i konkrete tilfælde kan verificere eller modificere påstanden. Ellers kommer den let til at stå som en tautologi, der ikke siger stort om, hvordan den postulerede sammenhæng er beskaffen. Det er vel nemlig hyppigt de afvigende teologiske formuleringer, der bruges til at indicere og underbygge en forskel i livs- og menneskesyn, og i så fald udsiger denne forskel i livsynet ikke meget om de teologiske formuleringer.

Der er ingen tvivl om, at professor Lindhardts mange alment formulerede udsagn i praksis må anvendes med stor forsigtighed. Det er muligt, måske endda sandsynligt, at det her citerede holder stik ved en beskrivelse af situationen på det givne tidspunkt, nemlig i midten af det 19. århundrede. Men man må stille sig skeptisk over for forsøg på at ville beskrive alt religiøst liv ud fra disse antagelser om en klar sammenhæng mellem samfundsklasser og religiøst syn.

At den sociale hypotese ikke altid er tilstrækkelig, viser professor Lindhardt selv, da han taler om, at Tidehvervs-bevægelsen aldrig slog igennem folkekirkeligt eller folkeligt (s. 200 f.). I første omgang ser han heri et vidnesbyrd om sin teses berettigelse. I det 20. århundrede eksisterer ikke, skriver han, en sociologisk baggrund for, at en vækkelse kan opstå. Den sociale nivellering hindrer, at der fremstår nye sociale grupperinger, som en bevægelse kan knytte til ved.

Her ligger tautologien på lur. Lindhardt er næppe selv faldet for den, skønt det ikke umiddelbart kan ses af teksten, men det er i alle tilfælde klart, at den sociale tese her kun har en stærkt begrænset bæreevne. Det er naturligvis såre fristende at søge årsagen til en religiøs bevægelses svigtende retningsdannende evne i et manglende sociologisk grundlag, og så – som her – indføre den sociale nivellering i billedet. Men argumentationens vægt må afhænge af, hvad vi ved om sammenhængen mellem de to såre uafgrænsede fænomener: social nivellering og religiøst liv. Og her ved vi næppe stort mere, end at en forkyndelse som f. ex. den tidehvervske ikke fik tilslutning i bredere kredse. Det må vist derfor siges at være dristigt på denne baggrund også at ville vise noget om sammenhængen mellem Tidehvervs folkelige fiasko og en manglende sociologisk baggrund.

Vanskeligheden her – som i andre

tilfælde, hvor den sociale teori skal anvendes til at forklare snævre udsnit af kirkehistorien – ligger formentlig i, at de »sociale realiteter« ikke er så håndfaste og vel etablerede, som man måtte ønske til det brug. Og ganske frigjort fra sin sociale hypotese leverer professor Lindhardt derpå i umiddelbar fortsættelse af det her anførte en både skarp og overbevisende analyse af de elementer i Tidehvervspræsternes forkyndelse, der stod i skærende kontrast til den vage, »missionsk« bestemte pietisme, rationalisme og idealisme, der karakteriserer flertallet af danske folkekirke-kristne. Her står vi givetvis nærmere ved en dækkende forklaring på Tidehvervs manglende succes, end den sociologiske terminologi kan afsløre; og vi får noget at vide både om Tidehverv og om det almindelige menigheds-milieu.

P. G. Lindhardts bog forleder let læseren til en stille grublen over, hvor egentlig grænsen mellem kirkehistorien og den profane historie nu til dags går. Det fremhæves tit og kraftigt, at kirkehistoriens opgave er at beskæftige sig med de sociale og psykologiske sider af den kirkelige og religiøse udvikling. Det hedder endda (s. 66), at teologiske kampe altid med sikkerhed afspejler visse sinds- og samfundstilstande og i den forstand er udtryk »for solide realiteter«. Formuleringen antyder, at de sociale og psykologiske fænomener er realiteter af en solidere orden end de religiøse og teologiske. Resultatet er, at for den lindhardtiske kirkehistorie bliver det religiøse eller dogmatiske indhold i stridighederne let af mindre interesse end den eventuelle sociale eller psykologiske baggrund.

Her står vi ved begrænsningen i Lindhardts bog, en begrænsning, der hænger nøje sammen med, at der har måttet kamp til for at vinde gehør for, at de sociale og psykologiske faktorer også har en legitim plads i kirkehistorien. Denne kampsituation bæ-

rer vel også ansvaret for, at Lindhardt med så åbenlys glæde indran-gerer socialismen på linie med de religiøse vækkelser. Det virker for- modentlig ganske underholdende på nogle læsere og højst forargeligt på andre. Man gætter på, at det sidste har været forfatterens hensigt, for selvom bogen, målt med den første udgave, her og der kan virke afdæmpet, er Lindhardts lyst til at forarge og hans evne til at forarges stadig et fremtrædende træk i den. Derved bliver bogen stimulerende læsning, men det kan vel også sine steder – som i dette tilfælde med socialdemokratiet – sløre realiteterne en smule.

Den forskning, der er sat i gang af professorerne Lindhardt og Hal Koch, har, som allerede fremhævet, betydet en vældig og frugtbar udvidelse af kirkehistoriens felt og har ført denne forskningsgren frem til en meget stærk position. Denne styrkelse er imidlertid sket ved en ret ensidig op- dyrkning af de sociale og psykologiske sider af den religiøse udvikling. Det er muligvis derfor, at en gen- nemlæsning af 2. udgave af Lindhardt's bog nok virker inciterende, men incitamentet ligger i to forskel- lige planer. På den ene side afføder bogen respekt for det nybrud, hvis omfang og betydning den side for side bærer vidnesbyrd om. På den anden side afslører den en række op- gaver, som stadig er uløste, fordi de antagelig først kan løses, når den skete landvinding følges op af en forskning, der jævnsides med aspekterne i Lindhardt's bog også vil anlægge andre synsmåder.

H. P. Clausen.

Holger Hjelholt: Sønderjylland under treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie. I. del: Fra revolutionens udbrud til våbenstilstandens ophør foråret 1849. (Gad, 1959). 254 s.

Da det augustenburgske husarkiv,

det såkaldte Primkenau-arkiv, på Landesbibliothek i Kiel åbnedes for forsk- ningen i 1951, blev samtidig betyd- ningsfulde dele af den provisoriske regerings og statholderskabets arkiv fra treårskrigen tid tilgængelige. Disse akter findes nemlig sammen med krigsarkivet i det hertugelige arkiv og har derfor ikke hidtil kunnet udnyttes.

Nu har fhv. overarkivar Holger Hjelholt taget studiet af dette mate- riale op, og delvis på basis af det har han begyndt en fremstilling af Søn- derjyllands historie under treårskri- gen. Værket er planlagt til to bind, og den nu foreliggende første del be- handler det første krigsår fra marts 1848 til april 1849, da krigen genop- toges efter våbenstilstanden.

Dr. Hjelholt kalder sin bog »et bi- drag til Sønderjyllands politiske hi- storie«, og denne undertitel dækker over en detaljeret gennemgang af den danske og den slesvig-holstenske ad- ministration af landsdelen i krigs- årene. Den provisoriske regering satte straks efter sin dannelse ind med et krav om at blive anerkendt af alle myndigheder i de to hertugdømmer. Derpå fulgte forordninger og bestem- melser til ordning af forholdene under den nye tingenes tilstand. Men da de danske tropper var rykket ind over Kongeåen, konstitueredes i Haderslev en regeringskommission for hertug- dømmet Slesvig, som skulle holde ci- vilforvaltningen i gang og om fornø- dent omorganisere den. Det sidste be- tød, at kommissionen, hvor den pro- visoriske regering havde haft held til at vinde tilslutning, skulle fjerne den slesvig-holstenske indflydelse.

Regeringskommissionens virke blev ikke langvarigt. Efter slaget ved Sles- vig d. 23. april trak hovedparten af den danske hær sig over til Als, og resten af Sønderjylland blev besat af de slesvig-holstenske og tyske styrker, der jo rykkede videre op i Jylland. Det næste halvandet år var Sønder- jylland stort set underkastet et sles-

vig-holstensk styre. Dog bevarede man for Als og Ærøys vedkommende den danske administration under en bestyrelseskommission, der imidlertid i over et halvt år virkede uden officiel bemyndigelse. Det skyldtes, at den danske regering ventede helt til 15. december med at proklamere den ensidigt sammensatte fællesregering, der havde afløst den provisoriske regering, for oprørske og stridende mod våbenstilstandens betingelser.

Disse udviklede begivenheder og deres virkninger i de enkelte led af administrationen i Sønderjylland har dr. Hjelholt gennemgået meget omhyggeligt. Han har undersøgt, hvorledes de enkelte embedsmænd stillede sig til den provisoriske regering, han refererer deres holdning til den danske regeringskommission, og han følger de vekslende ind- og afsættelser af gejstlige, juridiske og andre embedsmænd. Desuden tegner han i et vist omfang et billede af befolkningens reaktion på de vekslende situationer, men på dette punkt når forfatteren næppe så langt i retning af fuldstændighed som i sin skildring af de administrative konsekvenser.

Den stort set kronologiske fremstilling og den uhyre detailrigdom er bogens styrke. Der fremlægges et stort materiale, omfattende oplysninger om alle embedsmænd, om hvert enkelt embede og om begivenhederne i næsten hvert sogn. Denne indsats vil i fremtiden spare andre – ikke mindst lokalhistorikere – for arbejdet med at finde oplysningerne frem. Især giver det bogen vægt, at forfatteren har kunnet udnytte de indberetninger, som advokat Bargum i efteråret 1848 i sin egenskab af »overordentlig regeringsbefuldmægtiget« sendte til fællesregeringen fra Nordslesvig. Disse beretninger er i øvrigt nu af dr. Hjelholt offentliggjort i Danske Magazin.

De her nævnte dyder afslører imidlertid samtidig visse svagheder ved bogen. De mange enkeltheder tynger fremstillingen og gør bogen vanskelig

at læse. Dr. Hjelholt forudsætter desuden, trods omhuen i detaljen, et godt kendskab hos sine læsere til de forvirrede administrative forhold i Slesvig, og det letter heller ikke læsningen. Så længe andet bind med det lovede register ikke foreligger, vil man være nødt til at granske bogen temmelig nøje, hvis man vil udnytte dens væld af oplysninger.

Antagelig ville det have styrket værket, om detaljerne af og til havde været grupperet lidt fastere omkring nogle af de politiske problemer, der aftegner sig for læseren, efterhånden som han skrider frem gennem bogen. Disse problemer kunne uden skade have været understreget adskilligt kraftigere. Derved ville også bogens undertitel have fået et fastere og fyldigere indhold.

Bl. a. kunne man have ønsket en mere samlet udredning af den forskel, der klart markeres mellem de nordslesvigske bønders og de danske embedsmænds optræden over for slesvig-holstenerne. Mens nordslesvigerne selv, særlig naturligvis i Haderslev amt, gik meget aggressivt til værks mod lokale tilhængere af de slesvig-holstenske ideer, optrådte medlemmerne af den danske regeringskommission med betydeligt større lemfældighed. Spønneck gik endog så vidt som til at karakterisere Laurids Skau og H. A. Krüger som »fanatikere«.

Hjelholt registrerer nok misfornøjelsen med kommissionen, og hans gennemgang af dens virke antyder hans kritiske holdning til den. Men man havde gerne set denne vurdering formuleret og motiveret. I det hele taget savner man en nøjere analyse af de indre brydninger såvel på slesvig-holstensk som på dansk side. Det vil naturligvis kunne hævdes, at dette ligger uden for bogens rammer, men forfatteren berører dog så hyppigt disse problemer, at det ikke er helt tilfredsstillende, at der hver gang brydes af, inden emnet er udtømt.

Det gælder således den provisoriske regerings og de enkelte slesvig-holstenske politikeres taktik over for Nordslesvig, som ikke er præciseret særlig tydeligt. F. ex. hænger vel advokat Claussens tøvende holdning til forslaget om Slesvigs optagelse i det tyske forbund sammen med, at han var valgt i Haderslev, hvor et sådant forslag ikke kunne glæde sig ved større popularitet. – I denne sammenhæng kan iøvrigt anføres et af de meget få steder, hvor forfatteren er en smule unøjagtig. S. 15 skriver han, at kravet om Slesvigs optagelse i forbundet rejstes i de slesvigske stænder i 1846. Men allerede i 1842 var kravet fremme i stændersalen i Slesvig. Ganske vist lykkedes det dengang i første omgang de mere moderate at hindre Beseler i at fremsætte kravet i en regelret proposition, men noget senere under forhandlingerne havde han dog held til alligevel at få det offentligt frem ved at smugle det ind i betænkningen om de fælles stænderkomiteer.

Som allerede omtalt har dr. Hjelholt brugt den provisoriske regerings arkiv. Desuden har han udnyttet rigsarkivets og en del af lokalarkivernes materiale om emnet. Det er et kendetegn for bogen, at den næsten udelukkende er bygget på arkivmateriale. Kun i ganske få tilfælde har forfatteren støttet sig på den eksisterende litteratur, der dog næppe helt for tjener denne negligering. En smule må det undre, at Altonaer Mercur er den eneste avis, der er udnyttet i større omfang. Avisstoffet kunne vel ellers nok på sine steder have suppleret fremstillingen, så den havde givet et mere levende og umiddelbart indtryk af tiden.

Men selvom således en gennemlæsning af bogen på enkelte punkter må give både den læge og den fagligt mere orienterede læser en fornemmelse af at være utilfredsstillet, står det fast, at dr. Hjelholt har påbegyndt et arbejde, som vil være til den stør-

ste nytte for alle, der skal beskæftige sig med treårskrigen og dens virkninger i den slesvigske administration. Forfatterens kendskab til perioden og til landsdelens særlige forhold er suverænt, og man imødeser med glæde det afsluttende andet bind. Først når det foreligger, vil det være rimeligt at gå ind på en nærmere drøftelse af enkelthederne i værket.

H. P. Clausen.

Vilh. la Cour: Vejs Ende. Træk fra min Manddoms afsluttende kampaar. (P. Haase & Søn, 1959) 260 s.

Fjerde bind af Dr. la Cours erindringer går fra 9. 4. 40 til begyndelsen af 1950'erne; dermed er det store værk nået op på næsten 1100 sider, store og ofte petittrykte, med utallige uddrag af breve, dagbøger, artikler og foredrag, i sig selv en meget anselig præstation ikke mindst i betragtning af hvad der også er blevet tid og kraft til at få fra hånden i de samme år hvor memoirerne blev til. Alle 1100 sider handler om forfatteren, og selv sagt skal erindringer handle om deres forfatter; men det kan gøres på så mange måder – F. C. Krarup har f. ex. gjort det kunststykke at skrive særdeles personlige erindringer uden så at sige at omtale sig selv, men la Cour er lyslevende tilstede på hver eneste side; det er ingen kritik, men en karakteristisk. Et sted siger han om nogle af sine Sydslesvig-kronikker: »de blotlagde min Personlighed uden at krænke andres«, og det kan vel ikke helt siges om erindringerne, for en og anden anden »personlighed« kunde nok føle sig trådt på tærerne (Erik Scavenius og Gustav Rasmussen vilde jeg f. ex. mene), og lejlighedsvis er la Cour da også klar over at han har trådt forkert og iler med at gøre skaden god igen; viljen til at yde andre deres ret har han ganske afgjort, med sin forstand er han en frisindet mand, øm over andres ære som over sin

egen, men med sin følelse, sit forrygende temperament, er han naturligvis intolerant, og begge dele synes mig at tjene ham til ære. Om sin Syd-slesvig-politik siger han (hvad der kan gælde alle hans »aktivistiske« gøremål) »at Følelsen vel maatte være den drivende Kraft, men Hensynet til Kendsgerningerne den nødvendige regulerende Faktor«; det har i sandhed været hans »Ledetraad«, og derfor kan man også holde ud at han 1100 sider igennem »blotlægger sin personlighed«. Følelsen er på hver af dem den drivende kraft, og den formes i et sprog som kan være anstrengende og gøre læseren forpustet med et væld af svære substantiver og dyre adjektiver. Efter at nu personligheden på enhver måde er blotlagt kan det konstateres at la Cour vel ustandselig formår at irritere, men aldrig sådan at man opgiver ham; meget kan fornemmes småt og lige-gyldigt, men selv er han aldrig lige-gyldig, for trods den evindelige blotlægger er han totalt fri for selvspejling, der er ikke noget reflekteret, selvkredsende ved ham; hvis ikke det i sig selv neutrale ord »naiv« var belastet kunde man bruge det om ham. Personkarakteristikken er næppe hans stærke side, dertil er han for meget »sig selv«; i bøgerne lever de fleste af de talrige personer som omtales nærmere kun i lyset af det liv la Cours egen personlighed forgylder eller fordunkler dem med, man læse f. ex. hans skildring af så forskellige folk som – undskyld sammenstillingen, den er tilfældig og utilsigtet – Hal Koch, Mogens Fog og Werner Best.

Også i bind IV farer la Cour fort ad sine to livs-linier: det historisk-videnskabelige arbejde og kampen for alle de »sager« som årene efter 1940 indbød til; skiftevis og samtidigt blev »Arbejdshorset« og »Stridshingsten« trukket af stalden, og der skete hele tiden noget; for la Cours Robin Hood-natur (det er intet skældsord) var denne tid »i sjælden Grad Opfyldel-

sens Aar. Jeg fik Lov til at prøve *Sandheden* i min Ungdoms og Manddoms mange og stærke Ord om Fædrelandets Ret til at kræve alle sine Sønners og Døtres tro Tjeneste, og jeg fik derefter den uvurderlige Mulighed at se *mit Livs to afgørende Linier forenede*«.

Bogen begynder med kampen for at vække en »folkelig Æresfølelse« efter at »Æren« var tabt den 9. april og endnu mere ved 8. juli-erklæringens »spytlikkende Bravader«; indgående redegøres der for de mange pjecer og foredrag som uden tvivl i de første krigsår betød adskilligt for at rejse modstandsviljen – mange kan bevidne deres virkning, jeg også – og som førte la Cour selv gennem et par fængselsophold og internering; skildringen af oplevelserne med dansk politi og retsvæsen 1941–43 lader lys og skygge falde i skarpt skilte kategorier; måske var dog grænserne noget mere flydende. Efter 29. 8. 43 og til jul 44 førte la Cour en delvis »underjordisk« tilværelse, genoplevet i erindringer med meget lune, og iøvrigt fuldt optaget af arbejdet på de store dokumentarværker som kom i efterkrigsårene; selve flugten til Sverige og de depressive stemninger i den svenske uvirksomhed er intensivt gengivet, og hjemkomsten i spidsen for brigaden løfter sig til en apo-teose i lighed med en tidligere farverig skildring af Dybbølfesten 1920. Men man synes jo nok at la Cour savner en vis sans for proportioner; at det var ham om at gøre at komme hjem med brigaden (thi »naar et Menneske har brugt saa mange og stærke Ord som jeg, *maa* de udløses i Handling – ellers vilde man gaa i Stykker«) kan man begribe, også at han greb til da general Knudtzon tilbød den nu 61-årige kombattant stillingen som »Ekspeditionskorpsets Historiker«, udstyret med revolver (på et af billederne man ser hvordan) og anden feltmæssig udrustning; men når det hele så falder ud til nogle timers tj-

neste som telefonvagt, så burde vel historikeren la Cour i dette tilfælde have distanceret sig så langt fra sit emne (la Cour) at der blev plads for en bemærkning om at de »mange og stærke Ord« dog vel næppe dermed var indfriet – og aldeles ikke behøvede at indfries, for la Cour havde gjort *sin* indsats og trænger – ialtfald i andres øjne – ikke til den »Trøst« at han dog havde »været rede« til »aktiv Kamp«, om det var kommet dertil.

Bogens sidste trediedel handler om kampen for at sikre Sydslesvigs frigørelse fra tysk overhøjhed, og om det ikke lykkedes da ved den kommende fredsslutning gennem internationale garantier at trykke de danske sydslesvigeres materielle og kulturelle frihed. Det første lykkedes som bekendt ikke, og hvad angår det sidste fandt kampen en slags afslutning med de danske demokratiske partiers erklæring af 29. 6. 49 og den kielske landdags-beslutning af 26. 9. 49. Uden tvivl skriver la Cour her et vigtigt afsnits historie, men det kan ikke nægtes at det er meget bredt, og en del af det – f. ex. brydningerne indenfor Sydslesvigsk Udvalg – er ikke videre morsomt.

Følelsen som drivkraft, men forstandshensynet til kendsgerningernes regulerende faktor – det kunde godt være denne personligheds personlige bogs motto. At temperamentet hos la Cour er selve personlighedens grundlag kan ingen være i tvivl om, ej heller om at viljen er dens markante udtryk; men netop fordi la Cour ofte er blevet opfattet som lidt (eller meget) fusentastisk, bør det dog understreges at hensynet til kendsgerningerne virkelig er en forstandigt regulerende faktor hos ham. Der er megen sund fornuft i ræsonnementerne, både hvor det gælder de standpunkter han tog i alt hvad der vedrører Sydslesvig, et stade i midten, bestemt af lidenskab, men tøjlet af fornuft, eller hvor han f. ex. under krigen i

et slags memorandum tager klart afstand fra frihedsrådets rabiate – og sejrriige – krav om straffelove med tilbagevirkende kraft og fra dets såre upræcise antydninger af hvad der her til lands skulde forstås ved krigsforbrydere. Også til Dansk Samling indtog la Cour en typisk dobbeltholdning: hans følelse fik ham til at sige ja, fordi partiet (før det tysk-russiske brud) som det eneste gik klart ind for et nej til Tyskland, men dets »positive« politik så la Cour i fornuftens kendsgernings-regulerede lys og så derfor ingenting.

Der kunde nok gives eksempler på at arbejdshors og stridshingst – for at blive i den drabelige stil – har trukket hver sin vej; men stort set gik de i spænd, og rytteren formåede så nogenlunde at tøjle den enes vilde blod med den andens tålmodige slid. I hele la Cours forfatterskab, også det videnskabelige, er vel følelsen drivkraften, men samtidig er han en lærd og skolet forsker med sans for eftertanke og vurdering. Helst tumler han stridshingsten, og det falder jo mest i øjnene, men det jævne trav fure op og ned bag arbejdshorset bragte kendsgerningerne ind i hans værk og gav det perspektiv. Man kan mene så meget om hans både polemiske og videnskabelige virksomhed, og kritikken kan nemt finde holdepunkter, han undlader dog aldrig at engagere sin læser, om ikke anderledes så ved at irritere ham; det sker også fuldt ud i erindringsbøgerne, og det er ingen ringe kunst at kunne gøre memoirelæsende til sine samtidige, få dem til at genopleve hvad de mere og mindre selv har gennemlevet, få dem til at sige både ja og nej.

P. G. Lindhardt.

Emil Schieche: Die dänische Blockade Rostocks 1628 und Schweden. Hansische Geschichtsblätter 1959.

I 77' årgang af Hansische Gesichtsblätter er der offentliggjort en af-

handling om en episode i Trediveårskrigen historie, som kaster lys over magtforholdene ved Østersøen.

Efter Christian IV's nederlag blev Rostock indviklet i krigsbegivenhederne. Wallenstein blev forlenet med Mecklenburg, og han havde brug for de store handelsbyer i kampen mod Danmark og som baser for den planlagte kejserlige flåde. Da han krævede Rostocks støtte, valgte rådet at betale en sum penge og yde materiel hjælp mod at slippe for indkvartering; derimod fik krigspartiet overhånd i Stralsund, og Wallensteins krav blev afvist.

Svaret på Rostocks beslutning blev en dansk blokade, som snart bragte byen i vanskeligheder. Man prøvede at få kong Christian til at respektere byens neutralitet, og samtidig bad man Gustav Adolf om svensk bistand mod danskerne og Wallenstein.

Gustav Adolf misbilligede den danske blokade, som generede svensk handel, og han var modstander af Wallensteins planer; men alligevel holdt han Rostock hen og svarede med forslag og henstillinger, som i virkeligheden savnede mening. Denne holdning står i modsætning til den svenske holdning ved Stralsund. Her var det Sverige som var ivrigst for at yde hjælp. Gustav Adolf ser Stralsunds betydning som udgangspunkt for en evt. svensk indgriben i Tyskland. Rostock lå indenfor dansk interesseområde – den by måtte affinde sig med de stridende, som den bedst kunne.

Paul Dahl.

E. Briand de Crèvecoeur: Herluf Trolle Kongens Admiral og Herlufsholm Skoles Stifter (C. A. Reitzel, 1959). 163 s.

Kontreadmiral E. Briand de Crèvecoeur har i sit otium udgivet flere bøger om den danske flådes betydelige mænd. Disse bøger har medvir-

ket til at øge kendskabet til marinens udvikling, så man ser med glæde, at admiralen fortsætter sit forfatterskab med en bog om Herluf Trolle.

Med forfatterens hele baggrund er det forståeligt, at han lægger hovedvægten på Herluf Trolles karriere til søs, selvom den kun omfattede de sidste år af Herluf Trolles liv. I bogens første trediedel skildres Herluf Trolles og Birgitte Gøyes ungdom, og ved sin skildring af Herluf Trolles grundige studier i udlandet afbalancerer Briand de Crèvecoeur Troels-Lunds og Arups nedsættende bemærkninger om Herluf Trolles intelligens. Fremstillingen af Herluf Trolles politiske gerning og hans strid med Peder Oxe er meget mangelfuld. Hele denne langvarige trætte, som rystede dansk politik, afgøres med nogle common-sense betragtninger, som ikke når problemets kerne.

Kapitlerne om Herluf Trolles virksomhed til søs præges af forfatterens grundige kendskab til maritime forhold. Det er vigtigt at gøre opmærksom på, at Herluf Trolle forsøgte at sikre samarbejde mellem flådens enkelte skibe under kamp; men Briand de Crèvecoeur fremhæver, at reglerne om taktik ikke virkede efter ønske på grund af personellets udygtighed. Bogen handler mere om krigeren end om flådens øverste administrator, så man hører intet om årsagen til, at den danske flåde i løbet af krigen blev den svenske underlegen, og om Herluf Trolles betydning for flådens udvikling.

E. Briand de Crèvecoeurs bog er en læseværdig og vederheftig beretning om en af dansk adels fineste karakterer, og den kan læses som et bidrag til dansk søkrigshistorie – medens vi venter på det udførlige og videnskabelige værk om den danske marines historie.

Paul Dahl.

Viggo Hørup med mund og pen, Udvalgte taler og artikler ved Sven Clausen, (Gyldendal, 1959). 162 s.

For mange år siden opfordrede fru Ellen Hørup professor Sven Clausen til at foretage et udvalg af Viggo Hørups artikler og taler for at opfriske mindet om Danmarks største journalistiske begavelse. Ellen Hørup higede efter at se sin faders tankegang genindført i dagens polemik, og indtil sin død i 1952 var hun den drivende kraft i arbejdet for bogen.

Nu er Sven Clausens arbejde afsluttet, og Gyldendal har udsendt en lille bog på 162 sider. For at vise tilknytningen til den store tre-bindts mindeudgave fra 1902-03 - »Hørup i skrift og tale« - er den blevet kaldt »Hørup med mund og pen«. Når man kender den fryd, det er at læse Hørups elegante og skarpe artikler, åbner man denne bog med forventning. Men det er med stor beklagelse, man konstaterer, at Sven Clausens udgave nærmest må betegnes som mislykket; beklageligt dels fordi en god Hørup-antologi virkelig er tiltrængt nu, hvor »Hørup i skrift og tale« er forsvundet fra bogmarkedet, dels fordi den ny udgave forhindrer en større og grundigere udgave for lang tid.

For det første er det kedeligt både for historisk interesserede og for andre, at man ikke har søgt at genoptrykke andre artikler end stumper af dem, der allerede står i »Hørup i skrift og tale«. I tiden mellem 1874 og 1901 må Hørup efter en skønsmæssig beregning have skrevet rundt regnet 7000 artikler, og de fleste er så gode, at de fortjener at blive fremdraget fra den triste tilværelse, der er gamle aviser beskåret.

Uddragene af artiklerne er opdelt efter emner, og Sven Clausen beretter i en efterskrift, at han har ideen hertil fra amerikanske værker f. eks. Jefferson, hvis udtalelser systematiseres i kapitler som Jefferson om demokrati, om majoritet, om kvinden osv. Bogen

er derved blevet en håndbog i Hørups politiske meninger på linie med Niels Lindberg »leksikon« over Grundtvigs politiske stade fra forrige århundrede. Hvorvidt det er på sin plads for Hørups vedkommende får stå hen, men givet er det, at det har voldt Clausen mange vanskeligheder, at opstille rubrikkerne og tilpasse stoffet i dem. For at understrege sagopdelingen er der tilføjet et lille sageregister, hvori man finder de mærkværdigste stikord: fløjelsbønder, visdommen i folket, smørfjerdingsfyrste og kalkunske bønder!

I betragtning af dets ufuldstændighed skulle dette register hellere være udeladt, så kunne der være blevet plads til at gengive lidt længere citater. For i Clausens udgave er der ikke gengivet een af Hørups artikler i sin fulde udstrækning; de er hakket til små stumper, ofte i citater på 3-5 linier, som skal udgøre aforismer, og det kunne jo være meget godt, hvis de var åndfulde eller karakteristiske nok til at stå alene, men det er ofte ikke tilfældet og så sidder man tilbage med en flov fornemmelse og tænker på den storartede Hørups eftermæle. Som selvstændigt citat fra en artikel er f. eks. gengivet (s. 130): »En forfatning er loven om, hvad regeringen må gøre eller ikke må gøre«. Er det så genialt, at det udgør en aforisme? Slår man efter i originalen opdager man for det første, at gengivelsen ikke er helt korrekt, og for det andet, at der hører en eftersætning til, der først giver citatet liv og mening. Ligeledes undres man, når der gengives et citat på 4 linier (s. 114), der begynder: »Under disse omstændigheder sank de nationalliberale ned...«. Savnet af de foranstående omstændigheder gør citatet til en torso, hvor kun understellet er tilbage. En sammenligning med udgaven fra 1902-03 viser desuden talrige overspringelser, der ikke er angivet samt ikke få forkerte sidehenvisninger.

Om Sven Clausens forord, der be-

gynder med Erik Ejegod og taler om Absalons knockout, skal ikke nærmere berettes. Alt i alt er bogen ikke Hørups minde værdigt.

Kristian Hvidt.

Knud Bøgh (udg.): Niels Møller – Valdemar Vedel. Brevveksling 1885–1915. (Gad, 1959). 109 s.

Sprog- og Litteraturselskabet har fejret Niels Møllers 100-års dag – han var en af selskabets medstiftere – med udgivelse af den lille brevveksling. Niels Møller og Valdemar Vedel blev venner, da de traf hinanden hos en juridisk manuduktør og mødtes i fælles interesse for litteratur og kulturpolitik. Kærnen i brevene er fra 80'ernes slutning og fra 1890'erne; hovedemnet er de to unges lærdes drøftelse af deres læsning og deres arbejde med egne skrifter, men jævnligt kastes der lys også over mere almene forhold og andre personer i tidens presse og kulturdebat, især i venstre. Noget væsentligt nyt bringer brevene dog ikke i den henseende.

Vagn Dybdahl.

Carl Roos: Forberedelsens tid. Livs-erindringer. I. (Gad, 1959). 284 s.

Litteraturhistorikeren, professor, dr. Carl Roos, har med dette første bind af sine erindringer givet en række tidsbilleder fra de højst forskellige miljøer, han levede i fra barndommen i 80'ernes Haderslev, til han som bibliotekar ved Det kongelige Bibliotek blev doktor i 1922. I centrum af bogen står Carl Roos' egen udvikling og livsskæbne, men den optager kun en mindre plads og er i øvrigt en mærkelig blanding af åbenhed og aflukethed; til gengæld giver stil og synspunkter på det skildrede til fulde personligheden, således at læseren alligevel får et udmærket indtryk af forfatteren.

De forskellige miljøer åbnes med karakteristik af sønderjysk bondeliv på overgangen fra det lukkede bondesamfund til den moderne tid, derefter følger provinsbyens latinskole (Fredericia) og derpå hovedstaden, først studenterpensionat og Regens, siden Det kongelige Bibliotek. En række mænd fra den lærde republik passerer revu, vel aftegnede og tydeligvis med både trang og evne til retfærdighed. Et livs-afsnit, der ellers i reglen kun strejfses i memoirer – soldatertjenesten – behandles her indgående, både den første uddannelse og tiden i sikringsstyrken 1914–1916. Der er her givet et særdeles værdifuldt bidrag til belysning af militærliv før den mekaniserede hærs etablering, også værdifuldt, fordi det ikke er skildret med en professionel militærs erfaringer; disse to kapitler er en særdeles virkningsfuld baggrund for forståelse af drøftelserne om forsvarsordningen før 1914. Her er Carl Roos' erindringer set ud fra, hvad historikeren på fagets vegne kan hente i bogen, men det skal tilføjes, at bogens smukke udstyr og sikre stilkunst gør læsningen af den til en udelte glæde.

Vagn Dybdahl.

Morten Kamphøener: Skrumsager. En sønderjysk fører. (Udg. af Historisk samfund for Sønderjylland, 1959). 104 s.

Historisk samfund for Sønderjylland har gennem de sidste år udsendt en række små, populære levnedsskildringer af folk, der kulturelt eller politisk spillede en rolle i den nationale kamp. Sidst er i denne serie udsendt en lille bog om J. N. H. Skrumsager, skrevet af redaktør Morten Kamphøener.

Forfatteren har udnyttet Skrumsagers egne efterladte optegnelser om sit liv. De foreligger i manuskript med titlen: Æt og Minder. Dette materiale er suppleret med brevmateriale, for-

trinsvis bestående af breve til Skrumsager. Et enkelt af disse breve, fra H. P. Hanssen i oktober 1891, er interessant derved, at det røber planer om, at Hanssen skulle have afløst Jens Jessen ved Flensborg Avis.

Størst interesse påkalder i øvrigt Kamphøveners skildring af den religiøse og folkelige baggrund for Skrumsager og hans kreds i Københoved. De forskellige påvirkninger, der løb sammen i kredsen: grundtvigianisme, pietistiske impulser fra brødremenigheden og andre vækkelsestendenser, udredes omhyggeligt, omend ikke altid helt klart i enkeltstederne. Endvidere er skildringen af Skrumsagers politiske virke af betydning, fordi den – som antydnet – støttet på brevstoffet kaster strejfly over mindre kendte detaljer i de nationalpolitiske modsætninger. Skønt eds-nægter, var Skrumsager ikke tilhænger af Jessens linie. Han ydede i stedet H. P. Hanssen en støtte, der vel kunne vakle – det gjorde den f. ex. i 1909 – men som alligevel i væsentlig grad var med til at underbygge Hanssens position.

H. P. Clausen.

Jon Krabbe: *Erindringer fra en lang embedsvirksomhed. (Hið islenska Fræðafélag i Kaupmannahöfn, Gad, 1959). 146 s.*

Forfatteren blev i 1899 assistent i Islands ministerium, hvis forretninger varetoges af justitsministrene. I 1909, da ministeriet blev flyttet til Island, blev Jon Krabbe leder af »Islands ministeriums kontor i København«, efter personalunionen i 1918 blev Krabbe kommitteret for islandske sager i udenrigsministeriet og samtidig legationssekretær i det islandske gesandtskab, som han jævnligt forestod, således under næsten hele 2. verdenskrig. Erindringerne holder sig snævert til Krabbes egen virksomhed som et dansk-islandsk mellemed. Forret-

ningsgangen og arbejdsområdet under de vekslende formelle embedspositioner beskrives; de politiske forhandlinger står mere i baggrunden, hvorimod der er gode portrætter af en lang række islandske politikere. Bemærkelsesværdig er endvidere en skarp kritisk omtale af Christian Xs manglende forståelse for islandske forhold. På nogle punkter korrigeres den fremstilling af dansk-islandske forhold, som er givet i »Rigsdagshistorien«. Den velskrevne bog er i det hele et nyttigt bidrag til forståelse af forbindelsen mellem de to lande.

Vagn Dybdahl.

Erik Scavenius: *Dansk udenrigspolitik under første verdenskrig. (Fremad, 1959). 120 s.*

Bogen dækker i form af en lang række små og usammenhængende kapitler næsten alle sider af dansk udenrigspolitik fra krigsudbruddet til genforeningen. Der fortælles faktisk intet, som ikke var kendt i forvejen, og fremstillingens disposition tillader hverken, at der trækkes »lange linjer« eller sker en sammenkæden af de forskellige sider af Danmarks forhold til andre magter. Et indledende kapitel beretter kort om baggrunden for Erik Scavenius' indtræden i de to ministerier Zahle.

Vagn Dybdahl.

Johs. Kjærbøl: *Modvind og medbør. (Fremad, 1959). 262 s.*

Johs. Kjærbøls erindringer vil ikke gå ind i rækken af historisk betydningsfulde memoirer fra dansk politik, selv om de ikke er uden værdi som bidrag til karakteristik af forfatterens personlighed og som socialhistorisk dokument. Bogen falder i fire hovedafsnit; det første skildrer de tidligste år i København som søn af en fattig, ugift moder, årene som pleje-

barn på Tåsinge og smedelærling i Svendborg, andet afsnit – og det mindste – arbejdsvilkår som ung svend på Flydedokken i København, tredje og fjerde afsnit vender ud mod offentligheden, først fagforeningsleders løbebane og dernæst arbejdet som politiker fra 1935, det meste af tiden som minister med forskellige fagområder.

De to første afsnit er de bedst skrevne og giver virkelig gode indtryk både af forfatteren og hans omgivelser. Med tredje og fjerde afsnit er det, som om Kjærboel går over i en form, der mere svarer til en foreningsformands beretninger, dog oplivet af et ikke ringe anekdotestof, hvorimod problemernes indhold og arbejdet med dem lades uomtalt; det hele virker meget udvendigt og siger ikke meget, som ikke var kendt på forhånd. Det bør dog fremhæves, at afsnittet om årene i smede- og maskinarbejdernes ledelse ind i mellem giver et godt indblik i forholdene blandt fagforeningsledere og navnlig giver et udmærket billede af smedenes dygtige leder, I. A. Hansen. I afsnittet om Kjærboels år i det politiske liv er det især forholdet til Stauning, der frembyder interesse, og her kastes jævnlige lys over forholdene mellem mændene i ministeriet Stauning-Munch, uden at det er opsigtsvækkende oplysninger, der gives.

Vagn Dybdahl.

P. G. Lindhardt (udg.): Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. (Kirkehistoriske Studier, 11. rk., nr. 7., Gads, 1960). 209 s.

Fra 1905 til sin død i 1931 stod den betydelige danske teolog, pastor F. C. Krarup, i brevveksling med professor i teologi ved Oslo universitet, Lyder Brun. Nu har professor Lindhardt fremlagt den ene side af korrespondancen: Krarups breve, og der planlægges en tilsvarende norsk udgave af Bruns breve til Krarup.

Brevvekslingen var ikke livlig, men dog regelmæssig, og da begge brevskriverne fulgte levende med i tidens religiøse og politiske problemer, indeholder brevene adskillige kommentarer til begivenhederne. Man kan gætte på, at Lyder Bruns breve vil være af større betydning for den norske kirkehistorie, end Krarups er det for den danske. Brun havde nemlig en ganske fremskudt position i sit lands kirkelige brydninger, mens F. C. Krarup i sit stille Sorø mere indtog iagttagers plads.

Når brevene fra Krarup er interessante, er det således ikke, fordi de yder væsentlige bidrag til tidens kirkelige og politiske udvikling. Deres værdi ligger i det smukke billede, de giver af den personligt såre beskedne videnskabsmand, netop i de år, da han ydede sine vigtigste bidrag til den danske teologi. Man ser hans stilfærdige tillid til de liberal-teologiske synspunkter, der var hans, man mærker hans nærmest instinktmæssige uvilje mod bevægelser som Indre Mission og Tidehverv, og man føler de rystelser, verdenskrigen og efterkrigsårene måtte tilføje en mand af Krarups fine, stærkt konservative åndstype. Kun hans glæde over sønderjydernes genforening med det danske folk formåede fra tid til anden at gennembryde den pessimisme, der mere og mere faldt over ham.

Brevene giver desuden enkelte glimt af intrigerne og de personlige modsætninger ved det teologiske fakultet. – Takket være det udmærkede og koncise noteapparat, kan man uden besvær følge de mange personer, der dukker op i brevene.

H. P. Clausen.

Axel Steensberg: Bønder. (Gad, 1959). 93 s.

Axel Steensberg giver her en kort og populær oversigt over bondelivet i Danmark fra de ældste tider til i

dag. I den første lange periode til omkring landbrugsreformerne er det materielle naturligt nok hovedtemaet med redegørelse for bolig og driftsformer; derefter bliver den åndelige kultur skudt i forgrunden. Det er en god, fængslende skildring, som sikkert og fortjent vil finde mange læsere; den har nok, selv om det er en populær skildring, for stor tilbøjelighed til at generalisere også i åndelige spørgsmål, og naturligt havde det været, om der havde været et kapitel med om forholdet mellem land og by, også for så vidt angår de meget betydelige bidrag, foregangsmænd i byerne i det sidste par hundrede år har ydet til landbrugets fremme.

Vagn Dybdahl.

H. P. Hansen: Natmændsfolk og kjæltringer. I-II. (Rosenkilde og Bagger, 1959-60). 259 + 222 s.

Museumsforstander, dr. phil. H. P. Hansens store undersøgelse over natmændsfolkets liv foreligger her i en ny, kun lidt ændret udgave. Den meget betydningsfulde klarlæggelse af natmændsfolkets hjemlige herkomst, som i kraft af omfattende arkivstudier var bogens hovedresultat ved dens fremkomst i 1921-22, står fremdeles urokket, ligesom der heller ikke på andre områder er kommet nyt frem. Værket vil givetvis fængsle og stadig samle interesserede læsere, både på grund af lødighed og forfatterens fortælleevne. Ved den nye udgaves tilrettelæggelse kunne man have ønsket, at nogle flere af de mange enkeltheder om natmændsfolkene færdene, som gemmer sig i de sidste tre fjerdedele gennemgang af udvalgte slægters historie, var blevet inddraget i den første fjerdedels systematiske fremstilling.

Vagn Dybdahl.

H. P. Hansen: Hedeboender i tre slægtled. (Udgivet af Foreningen af jyske Landboforeninger. Rosenkilde og Baggers Forlag, 1958). 263 s.

Nogen let opgave ved mundtlig kontakt at indsamle minder om tidligere tiders folke- og samfundsliv må det ikke være, og når det gælder de efterhånden uddøende generationer af danske hedeboender, kræver det utvivlsomt ganske særlige anlæg. I en omfangsrig produktion, hvis hovedpart ligger forud for båndoptagerens tid, har museumsforstander H. P. Hansen omsat det stof, han gennem et langt liv ved samtaler har samlet sammen om især vestjyske landboforhold, og når denne produktion er så læst, skyldes det ikke mindst H. P. Hansens evne til ved at tale meddelernes eget sprog at nå helt ind på livet af dem og derved aflokke dem såvel de reelle oplysninger, han søger, som en lang række menneskelige småtræk.

De beretninger, han i sin foreliggende bog præsenterer læseren, er ret beset rystende. En nutidig kan vanskeligt forestille sig de levevilkår, danske hedeboender i forrige århundrede var underkastet på snart sagt alle livets områder. Det er ikke for meget sagt, når H. P. Hansen finder, at pionererne faktisk begyndte på oldtidsstadiet. Den rekonstruktion af jernalderhuset, som museumsfolk flere gange har forsøgt sig med, falder ikke langt fra de boliger, første generation af hedeopdyrkere satte op, og den samme tidsplacering gælder også i nogen grad redskaberne. Arbejdstiden var ikke noget problem; det var simpelt hen nødvendigt for livets opretholdelse at arbejde alt det, legemet kunne tåle og mere til, og der var i denne henseende ikke nogen væsensforskul på mænd og kvinder, heller ikke hvad arbejdets art angik. Transportmidler kendte heden kun lidt til; apostlenes heste var for mange de eneste, man havde til rådighed, og de blev i øvrigt i stor udstrækning også

anvendt som trækraft. Det er interessant at se, hvor store muligheder, det betød for en bonde, når hans økonomi efter årelangt slid tillod ham at anskaffe heste, for heller ikke med studene, der i regelen var andet led, kom han langt.

H. P. Hansen har i hovedsagen behandlet sit emne i en række sagligt opdelt kapitler; men stoffets karakter som udsprunget af samtaler er stærkt fremherskende; de mange navne virker dog ikke tyngende – tværtimod. Den episodiske stil, der krydres livligt af forfatterens sans for den lune detalje, skaber en levende skildring, som er fjern fra den sociale anklage, emnet måske kunne indbyde til. Helt fri for at fremhæve sine heltes bedrifter på bekostning af en anden og ny tid, er H. P. Hansen vel ikke, og det er nok også svært at lade være på denne baggrund. For de gamle var målet kun et: at leve og få det daglige brød; men selv for opfyldelsen af disse enkle krav krævedes der en arbejdsindsats, der går over al forstand. I mange, om ikke de fleste tilfælde høstede de end ikke selv lønnen for deres anstrængelser; den blev beskåret anden og tredje generation.

Finn H. Lauridsen.

Vejledende arkivregistraturer X. De sønderjyske fyrstearkiver. Ved Erik Kroman. (Udgivet af rigsarkivet, Munksgaard, 1959).

De sønderjyske fyrstearkiver i Rigsarkivet har for visse deles vedkommende haft en ret omtumlet skæbne i nyere tid. Efter 1864 fandt omfattende afleveringer sted til Tyskland, men efter genforeningen vendte en del af det afleverede tilbage til Rigsarkivet. Disse omkalfatringer har gjort en nyordning ønskelig, og nu foreligger i rækken af vejledende arkivregistraturer en mønstergyldig registrering over fyrstearkiverne, udarbejdet af overarkivar, dr. Erik Kroman.

Foran hvert fyrstehus – fra hertugerne af Abels slægt og fremefter – er givet en kort, men fyldestgørende oversigt over fyrsteliniernes medlemmer, deres besiddelser, arkivernes skæbne etc., oplysninger, der er uundværlige for dem, der skal orientere sig i materialet. Desuden er der, hvor det er praktisk, meddelt fyldige brevskriverlister, og bogen slutter med en oversigt over de sønderborgske hertugers godser i Sønderjylland. Desuden er overalt anført de ældre arkivsignaturer, hvorunder man kan finde akterne citeret i den historiske litteratur, så alt er gjort for at lette eventuelle benyttede arbejdet.

H. P. Clausen.

Dansk Landbrugsbibliografi. Bind I (indtil 1814). Ved Ole Karup Pederesen. (Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, i kommission hos Dansk bibliografisk Kontor, 1958). 460 s.

Behovet for bibliografier vil enhver arbejdende historiker erkende, og det er glædeligt, at de senere år har kunnet opvise værdifulde gevinster på dette særlige område. Overarkivar, dr. Henry Bruun har i foreløbig et bind, der dækker årene 1943–47, fortsat Historisk Tidsskrifts litteraturhæfter, og Københavns Kommunes Biblioteker har udsendt to bind af et trebindsværk til hovedstadens historie – begge forbilledlige arbejder. Det foreliggende bind af Dansk Landbrugsbibliografi, det første af fire, slutter sig i kvalitet nøje til de nævnte. Landhusholdningsselskabet har i sin 190-årige levetid gjort sig fortjent på talrige områder. Dets formål var ved oprettelsen ved »priser og præmier at opmuntre landmanden, kunstneren og handelsmanden«, og dets interesseområde spændte, især i det første århundrede, overordentlig vidt – over landbrug, havebrug, handel, industri, fiskeri og konstruktion af evighedsma-

skiner til oprettelse af almuebiblioteker på landet til fremme af bondens almindelige og faglige oplysning.

Et led i dette sidste arbejde var den »Fortegnelse over Skrifter passende for den dansk-norske Landalmue«, man udgav allerede i 1807. Hovedvægten var her lagt på at give en fortegnelse, der kunne være retningsgivende for biblioteksanskaffelserne, og først små 100 år efter, i 1900, kom der en egentlig bibliografi: K. Hansens »Fortegnelse over danske Landbrugsskrifter. Bidrag til en systematisk Fortegnelse over den danske Landbrugslitteratur«. I anledning af udstillingen på Bellahøj udsendtes i 1938 »Dansk Landbrugslitteratur i Udvalg« ved bibliotekar Max Lobedanz og professor Aksel Milthers, der dog, bortset fra en historisk oversigt af professor Milthers, i hovedsagen holdt sig til tiden efter 1920. Endelig må af tidligere arbejder nævnes Vibeke Ammundsens »Nyere dansk Landbrugslitteratur« fra 1952.

Der er grund til at være Landhusholdningsselskabet taknemmelig, fordi det har påtaget sig at formidle udsendelsen af det nye værk, og der er i lige mål grund til at være det over for arkivar Ole Karup Pedersen, der har forestået og redigeret det. Vanskelighederne ved det foreliggende bind har fortrinsvis ligget i begrænsningen, hvad man vel forstår, når det betænkes, at det omfatter et tidsrum, hvor samfundslivet i langt højere grad end senere var præget af landbruget. Emnet er opdelt i 16 grupper med 6.225 numre, og medtaget er landbrugslitteratur af snart sagt enhver art, hvad enten den forekommer i form af bog, pjece eller tidsskriftsartikel. Det største enkeltafsnit udgør landbrugets økonomiske, sociale og retlige forhold, og ikke mindst her bemærker man den meget omfattende, ikke tidligere samlede tidsskriftlitteratur. I de tekniske afsnit er foruden de landbrugsfaglige også medtaget sådanne emner, som vedrører forhold, der i tidligere

tid udgjorde en del af bedriften: husholdning, husflid, fiskeri, havebrug, skovbrug og jagt.

En gennembladning af bogen vil klargøre, at selv om stoffet fra oplysningstiden naturligvis udgør en meget betragtelig del, har problemerne dog også interesseret ældre tider. Den ældste titel er et værk af Poul Helgesen fra 1528, og der ses enkelte fra 17. århundrede. Mange titler påkalder interesse alene ved deres snurrige sprog og indhold, men adskillige også ved de spørgsmål man har beskæftiget sig med – mælk til København f. eks. for blot at nævne et enkelt. Der er grund til at bemærke, at det nye værk ikke blot bør påkalde opmærksomheden hos danske og norske faghistorikere, også lokalhistorikere vil – og det ikke blot i det topografiske afsnit – kunne hente værdifulde impulser og ideer.

Finn H. Lauridsen.

Åge Bredsted m. fl.: Litteratur om Århus og forstæder. (Århus Kommunes Biblioteker, 1959). 343 s.

I anledning af Århus bys 500 års jubilæum i 1941 udsendte Århus Kommunes Biblioteker en fortegnelse over »Litteratur om Aarhus«. Den betegnedes udtrykkeligt som en foreløbig udgave, for den var blevet til i hast, og er der noget man ikke kan præstere i hast, er det bibliografier. Nu foreligger en ny udgave, der er som et helt nyt værk; foruden litteraturen om Århus registreres da også, hvad der findes af trykt materiale til belysning af forstædernes udvikling; ialt er man kommen op på næsten 350 sider. Det store arbejde med indsamlingen, tilrettelægningen og bearbejdelsen af stoffet skyldes stadsbibliotekar Åge Bredsted og bibliotekarerne Kjeld Elkjær, Jørgen Thorsted og Erik Buch Vestergaard.

Man er gået grundigt til værks, og der kan næppe være større lakuner i den anførte litteratur. Alle tidsskrifter, som kunne tænkes at være af in-

teresse, er gennemtrawlet, og der er udvist stor opfindsomhed og megen sporsans for at finde frem til bøger, der i et eller andet afsnit bringer bidrag til Århus historie. Naturligvis vil det ved benyttelsen af værket nok vise sig, at et og andet alligevel er smuttet uden om; men sådanne eventuelle mangler vil ikke veje tungt i sammenligning med den rigdom af oplysninger, bibliografien bringer.

Derimod kan man godt have sine tvivl med hensyn til de litteraturgrupper, som i henhold til forordet er holdt uden for registreringen. Der er ganske vist intet at sige til, at man har undladt at registrere avisernes lokalhistoriske indhold; ethvert forsøg i den retning ville være aldeles uoverkommeligt. Men man kunne i og for sig godt, og uden større besvær, af Avis-Kronik-Indexen have udtaget det Århus-stof, som findes der; det ville have været af ikke ringe praktisk betydning at have det placeret i bibliografien der, hvor det systematisk hører hjemme.

At man er gået uden om skønlitteraturen er også forståeligt. Det er en u håndgribelig gruppe og hører vel knapt hjemme i en historisk bibliografi. Og dog ville det være rart ved lejlighed at få en fortegnelse, helst annoteret, over skønlitteratur, der direkte eller indirekte har relation til Århus.

Lidt betænkelig må man være ved, at udstillingskataloger er udeladt »bortset fra Landsudstillingen 1909 og lokalhistoriske udstillinger«. Udstillingskataloger kan have stor lokalhistorisk interesse, uden at udstillingerne behøver at være direkte »lokalhistoriske«; det gælder f. eks. Aarhus Kunstforenings kataloger over udstillingerne af »ældre danske Mestres Arbejder tilhørende Hjem i Jylland« 1924 og 1925 og katalogen over udstillingen »Mit bedste Eje« i Aarhus-Hallen 1952; de har ikke blot kunsthistorisk men også lokalhistorisk betydning.

Udeladt er også »medlemsblade, mødeberetninger og andre lokale publikationer uden lokalhistorisk interesse«. Javel, men hvornår har »lokale publikationer« lokalhistorisk interesse, og hvornår har de det ikke? Alene det, at de er »lokale«, bringer dem ind i det lokalhistoriske søgelys.

Med hensyn til personalhistorien har man valgt det princip, at hvor det drejer sig om personer, der kun for en tid har haft tilknytning til Århus, er der alene »medtaget litteratur om denne periode«. Det skal indrømmes, at man vanskeligt kunne gå til den anden yderlighed: at medtage alt om de mænd, som i kortere eller længere tid havde haft bopæl i Århus; det vilde medføre, at litteraturen om N. F. S. Grundtvig, Niels Neergaard, Vilh. Lassen osv skulle registreres. Men den valgte, stærkt begrænsende fremgangsmåde har også sine skyggesider. Der er således overhovedet ingen litteratur anført om forfatteren K. G. Brøndsted, som dog levede det meste af en menneskealder i Århus, hvor også en væsentlig del af hans produktion blev skrevet. Det ville ikke være urimeligt at medtage litteratur om et sådant forfatterskab, selv om hans tilværelse i Århus ikke direkte berørtes heri. Man har jo f. eks. medtaget Paul V. Rubows afhandling om Hans Hartvig Seedorff, skønt den ikke kommer specielt ind på Århus-forhold, og langt den største del af Seedorffs virksomhed som skribent er foregået uden for Århus.

Et par enkeltheder: på side 54 er efter Højesteretstidende anført Agnete Hansen-sagen fra 1958; og det er naturligvis rigtigt, selv om affæren vel har nok så megen politisk som lokalhistorisk interesse. Men der findes ganske sikkert flere andre retssager, som burde fremdrages, f. eks. den af havnekommissionen i 1830erne mod magistraten og de eligerede borgere anlagte sag vedrørende havnens påståede ret til uden vederlag at få træ fra Riis Skov, se Schlegel: Saml. af

Højesteretsdomme II, 1862, s. 79–84, hvor ejendomsretten til Riis Skov behandles, og forholdet gennem tiderne mellem havnen og Århus bykommune trevles op.

På side 110 noteres Horace Maryats rejseskildring fra 1860 med et lille afsnit på 7 sider om Århus. Det er et vigtigt lille stykke, både fordi fremmedes indtryk ofte bringer nye synspunkter, og fordi der findes meget få skildringer af Århus fra denne periode, men iøvrigt også fordi Maryat er fuld af kritik, som man jo lærer mere af end af flov ros. Der kunne dog nok findes flere udlændinges rejseindtryk fra en senere tid, som fortjente at komme med, selv om det må indrømmes, at de ofte flyder ud i almindelig turist-lyrik. Enkelte (af Fr. Böök, Claes Krantz og Ragnar Numelin) er anført, men de kunne suppleres, f. eks. med F. M. Butlin: *Among the Danes*, 1909, der side 118–139 har et afsnit »The Capital of Jutland«.

Bibliografien er ordnet efter decimalklasser-systemet og indenfor de enkelte afsnit alfabetisk efter forfatternavne og titler, bortset fra personalhistorien, hvor stoffet naturligvis ordnes alfabetisk efter den biograferedes navn. I visse større grupper som topografi havde en saglig opdeling nok været mere praktisk; nu må man læse fem sider igennem for at samle litteraturen om Marselisborg, og det hjælper ikke at slå op i det iøvrigt fortræffelige register, for der henvises til de samme fem sider 113–117.

»Litteratur om Århus og forstæder« fremtræder i en net og tiltalende skikkelse, bekvemt format og med godt tryk, som lader de mange udmærkede orienterende annotationer til de enkelte titler træde klart frem, uden at overskueligheden går tabt. Omslagets forside gengiver et kort over nutidens Århus med nærmeste omegn, taget fra »Egnsplan for Storårhus«, 1954, mens bagsiden optages af udsnit af Viden-

skabernes Selskabs kort over Århus-egnen. Det ser pænt ud og symboliserer jo indholdet fint. En særlig kompliment fortjener billedmaterialet; alene det at se en bibliografi illustreret er jo noget usædvanligt; men her drejer det sig tillige om en mængde billeder, der reproduceres for første gang og i sig selv er et ikke uvæsentlig bidrag til Århus historie. Billederne er hentet fra Århus Folkebibliotekers lokalhistoriske billedsamling, som trods sin ungdom gennem dette billedstof dokumenterer, at den allerede har en betydelig kapacitet.

Emanuel Sejr.

Jacob Blegvad m. fl. (red.): Barn af Ålborg. (Lions Club, Ålborg, 1959). 165 s.

Efter mønster af de to »Barn i Århus« (1956 og 1957) har en kreds af ålborgborgere skrevet og samlet denne bog med barndomserindringer fra Ålborg. I tid spænder den fra 1880'erne til 1940'erne med hovedvægten på dette århundredes første årtier. Bidragene – tolv i alt – er af vidt forskellig karakter; nogle af dem er som digteren Morten Nielsens »Farvel til byen« mere stemningsprægede skitser, men om hovedparten gælder, at de bringer gode tidsbilleder fra provinsbyens liv. Det er nok Ålborg, det drejer sig om, men byen er i de fleste af erindringerne kun en ramme, og derved får bogen sin ikke ringe almene værdi, der ligger i, at den giver kulturhistoriske billeder, som ganske vist ikke rummer nyt stof, men til gengæld i koncentreret form bringer, hvad der ellers møjsommeligt må opledes, spredt i forskellige memoarer. De mange enkeltheder om hverdagens små foreteelser hører med, når tidens Danmarks historie skal tilegnes og forstås.

Vagn Dybdahl.

PRISOPGAVE

I året 1532 udstedte kejser Karl V en straffelov, der skulle have gyl-dighed for hele det tyske rige; den kaldes Constitutio Criminalis Carolina (forkortet: Carolina). Den er bekendt for at være skrevet i et klart tysk sprog, men også for at være meget streng. Den er bl. a. udgivet af J. Kohler, Halle 1900–15. – Nogle steder fortrængte Carolina næsten de ældre straffebestemmelser, andre steder havde den vanske-ligere ved at gøre sig gældende; tit blev domspraksis i tidens løb mildnet. Særlig interessant er forholdet, hvor Carolina i grænseegne i større eller mindre omfang trængte frem i kraft af retssædvanen på trods af den hævdvundne ret, uden at dens anvendelse blev på-budt. Et sådant område er Slesvig, hvor bl. a. Jyske Lov gjaldt. Ud-viklingen her er dog ikke tilstrækkelig undersøgt. – Derfor stilles føl-gende prisspørgsmål for Christian Paulsen-prisen:

En redegørelse for udviklingen af strafferetten i Nordslesvig fra reformationen til ca. 1840.

Undersøgelsen skulle i det væsentlige foretages på grundlag af et passende udvalg af retsprotokoller fra retskredse, tilhørende henholds-vis den kongerigske og den hertugelige del af Nordslesvig. Der ønskes ingen indgåen på procesformer. Det vil være tilstrækkeligt at under-søge domspraksis m. h. t. de vigtigere typer af forbrydelser samt for-brydelser, hvis strafferetlige behandling synes særlig egnet til at vise påvirkning af den henholdsvis i Tyskland og i kongeriget Danmark gældende strafferet.

Besvarelser af opgaven sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 15. oktober 1961 til

lektor Johs. Lomholt-Thomsen, Strandvejen 61, København Ø.

Besvarelsen indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn, stilling, adresse samt fødselsår anføres på en seddel i en ved-lagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for en-hver.

Besvareelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1962, overrakt en sølvmedalje samt 3000 kr.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

- ① *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957.
125 sider. Kr. 16 (8).
Rest 7 ekspl.
- ② *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ③ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider.
Kr. 11.50 (7.50).
Rest 5 ekspl.
- ④ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To høj Kirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Rest 11 ekspl.
- ⑤ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher.
Udsolgt.
- ⑥ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Rest 30 ekspl.
- ⑦ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
Rest 238 ekspl.

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.